Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

Ив. Ивановъ
Тетрадь
1902 г.

891.99
Ա-42
19 NOV 2010
21 JUN 2005

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

180

ԽԵՂՃԵՐԸ

ՀԱԽՀ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
С.С.Р.А Публичная Библиотека
7/XI 1922
имени А. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
287

ԹԻՖԼԻԶ
Տպար. Վրաց Հրատ. Ընկ. Тип. Груз. Изд. Т—ва.
Большая Ванкская ул.
1902

- 5 .02. 2013

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 24 августа 1902 г.

ՍԵՒ ՕՐԵՐ*)

I

Գեղեցիկ էր Մարօն, որպէս կուսական լեռան կրծքին հարաւային երկնքի տակ բացուած բուրալից շուշան։ Բնութիւնը ոչինչ չէր խնայել իր այդ ջքնաղ ստեղծագործութիւնը հրաշակերտելու համար. ասես նա կամեցել էր սրանով ցոյց տալ, թէ փոթորիկներին և կայծակներին հրամայող իր զօրութիւնը երբեմն որքան քնքոյշ, ինչպիսի նուրբ գործեր հրաշակերտել գիտէ։

Շատ գեղեցիկ էր Մարօն։ Նրա սև մազերի հարուստ խոպոպները առանձնակի համաչափ հիւսերով բարձր պարանոցի վրայից շքեղապէս իջնում էին դէպի թիկունք և ամեն անգամ շարժում գործե-

---

*) Այս հատորում զետեղուած առաջին չորս պատմուածքները արտատպուած են «Մուրճ» ամսագրից, իսկ վերջինը՝ «Դարձը», «Վտակ» ժողովածուից։

լիս, ասես թեթև հովից ալեծածան՝ ծըփում էին և իրանց ծայրերի շքեղ փնջերով մեղմիկ ծեծում էին նրա բարակ մէջքը։ Գոյնզգոյն խաս թելերը միացնում էին իրար հետ այդ հիւսերը. իսկ նրանց վրայ շարուած արծաթեայ դրամները նրա ամեն մի քայլը փոխելիս անուշ զրնգոց էին բարձրացնում։ Նրա կլոր դէմքը կարծես լուսին լինէր, նուրբ կամաձև յօնքերի տակ վառւում էին մեծ սև աչքերը, անհուն՝ որպէս երկինքը և յստակ՝ որպէս ջինջ եթերը։ Դիւթիչ էր այդ աչքերի արտայայտութիւնը, կուսական սրտի անմեղութիւնը, խառնուած այն ջերմութեան հետ, որ յատուկ է նոր արբունքի հասած կայտառ, կենսալից աղջիկներին, ցոլանում էր նրա հայեացքի մէջ ամեն անգամ, երբ նա իր երկար թերթևունքների միջից նայում էր մէկին։ Բայց երբ դէմքի վրայ խաղում էր կախարդական ժպիտը, երբ նա բաց էր անում իր վարդշրթունքները, այն ժամանակ Մարօն աննման էր դառնում. երկու կարմիր այտերի վրայ միաժամանակ ձևանում էին

երկու այնպիսի հրաշալի փոսիկներ, որ ամեն մի երիտասարդ յանձն կ'առնէր կեանքը տալ այդ չնաշխարհիկ պատկերի տէրը լինելու համար։ Բայց շատ քիչ երիտասարդներ կարող էին պարծենալ, թէ իրանց յաջողուել է թէկուզ գաղտագողի տեսնել նրա ժպիտը, սքանչանալ այտերի գեղարուեստական փոսիկներով։

Մարօն զգոյշ էր, որպէս իր հայրենի լեռների այծեամը. նա քիչ էր երևում տղամարդկանց աչքերին, երևալիս էլ գլուխը միշտ կախ էր, աչքերը խոնարհած, ասես թէ ամաչում էր իր գեղեցկութիւնից։

Նա իր հօր, Սհօի՝ մի հատիկ զաւակն էր, նրա քնքոյշ սիրոյ առարկան, նրա պաշտած էակը, նրա կուռքն էր։ Վաղուց... տասն և չորս տարի առաջ, երբ բախտը խեթ նայեց նրան, մի քանի ամսուայ մէջ նա կորցրեց իր մի հատիկ արու զաւակը և ապա իր ամուսնուն, Մարօն մնաց մօրից որբ, մենակ։ Նոյնքան, գուցէ և աւելի որբ զգաց իրան Սհօն, ուստի իր բոլոր սէրը նուիրեց մի հատիկ

աղջկան, նրա հետ կապուեց, նրա վրայ թափեց սիրոյ ծնողի բոլոր խնամքը, բոլոր գուրգուրանքները։

Արդարև, վաղամեռիկ և սիրելի ամուսնու և ծաղկափթիթ որդու կորուստը Սհօին շատ մեծ վիշտ պատճառեցին, նա շատ սգաց, մազերը վաղաժամ ճերմակեցին, բայց Մարօն կամաց-կամաց մեծամասով՝ փարատեց իր հօր ծանր վիշտն ու թախիծը։ Սհօն կարօտ էր մի սիրոյ սրտի, որ սպեղանի դնէր նրա հոգու վէրքերի վրայ, որ իր սիրով լցնէր նրա աննպատակ դարձած կեանքի ամայութիւնը և այն դատաւ իր նազելի Մարօի մէջ։ Աղջիկը հօր անբաժան ընկերը դարձաւ, հայրը սովորեց Մարօին չարունակ իր մօտ ունենալ, նրա տեսքը, ձայնը, շարժուածքը Սհօին անվերջ մխիթարութիւն էր պատճառում։ Նրա ներկայութեամբ Սհօն իր շուրջն ղգում էր և՛ կեանք, և՛ խնդութիւն, ահա թէ ինչու իր աղջկայ մի քանի ժամուայ բացակայութիւնն անդամ դժուարութեամբ էր տանում։

Տասն և վեց գարուն էր բոլորել Մարօի գլխով, բայց նա տակաւին ուրիշ սեր չէր գիտէր, բացի անմեղ որդիական սիրուց, որ նա տածում էր դէպի իր հայրը։ Նա չէր յիշում ոչ մօրը և ոչ եղբօրը, նա գիտէր միայն որ հայր ունի, խնամօտ սիրող հայր, որ նրան ձեռների վրայ է մեծացրել, դիշերները թեև վրայ պարկեցրել, քաղցր օրօրներով, ախուր մեղեդիներով քնացրել, արթուն ժամանակ գուրգուրելով փայփայել է. և Մարօն իր բոլոր սէրը իր ծնողին նուիրեց։ Սակայն հարազատներ ունենալու քաղցրութիւնը դեռ մանկութիւնից նա զգում էր բնազդով, մանաւանդ երբ տեսնում էր, որ ընկերուհիները մայր, քոյր, եղբայր ունեն։ Աւելի ևս խորն էր զգում նա իր միայնութիւնը, երբ դեռ փոքր հասակում ընկերուհիների հետ տարաձայնութիւն ունենալիս, հակառակորդները նրան սպառնում էին իրանց եղբայրների անունից։ Այդպիսի դէպքում Մարօն կորցնում էր իրան, պատասխան չէր գտնում. համչում էր հօր անունից սպառնալ, ախր

նա մեծ էր, անյարմար էր։ Ճարը կըտրուած նա կրծոտում էր շրթունքները և դառն-դառն արտասւում։ Օ՜, ինչպէս կ'ուզենար նա այդ ժամերին եղբայր ունենալ։

Եղբայր չը կար միայն էին հայր և որդին, բայց կարողացան մի ամբողջ աշխարհ ստեղծել ծնողական և որդիական սիրով և այդ աշխարհում ապրում էին նրանք փոխադարձաբար մխիթարելով իրար։ Գոհ էր Սհօն, գոհ էր և Մարօն։ Տասն և վեց երկար տարիներ անցան այս կերպով։

Վերջին ժամանակներում միայն Մարօն անհանգստութեամբ և երկիւղով նըկատեց թէ ինչպէս հայրը նորից կամաց-կամաց անձնատուր է լինում ինչ-որ անծանօթ վշտի։ Սհօն ժամերով և օրերով լուռ մտածում էր, կարծես նա աշխատում էր լուծել մի ծանրակշիռ խընդիր, որ նրա համար կենսական նշանակութիւն ունէր։ Եւ այս մտահոգութիւնը կրկնւում էր ամեն անգամ, երբ նա երկար և ուշադիր նայում էր աղջկան։

Ի՞նչ էր տանջում Սհօին, արդեօք աղջկայ պատկերը վերակենդանացնում էր ամուսնու յիշողութիւնները, վաղամեռիկ զաւակին էր մտաբերում, թէ մի ուրիշ աւելի ծանր պատճառ ունէր այդ խռովութիւնը, այդ ծածուկ վիշտը, որ ցեցի պէս կրծում էր նրա սիրտը։ Այդ չը գիտէր Մարօն, բայց գաղտնի խռովութիւնը հօր դէմքին կարդալով, աղջիկը խորապէս վշտանում էր։ Վաղուց էր, որ նա հօրն այսպէս տխուր չէր տեսել, վաղուց էր, որ հայրը միշտ ժպտադէմ, ուրախ էր, այս պատճառով աղջիկն այժմ և՛ զարմանում էր, և՛ ցաւում էր։ Նա ուզում էր, որ իր հայրը բախտաւոր լինի, ինչպէս ինքն է, որ նա էլ ցաւ ու տըրտմութիւն չունենայ։ Այս ցանկութիւնը նրան դէպի իր հայրը տածած քնքոյշ սիրոյ արդասիք էր։ Ահա թէ ինչու սիրելի հօր դէմքին տխրութեան քօղ նկատելով՝ նա ամեն անգամ նայում էր նրան իր արցունքոտ արտեւանունքների միջից և վզովն ընկնելով հարցնում էր.

—Հա՛յրիկ, դարձեալ տխուր ես, էլի՞ մայրիկին և եղբօրս յիշեցիր, մինչև երբ «դարդ» անես, մի՞թէ բաւական չէ։

—Չէ, զաւակս, չէ, պատասխանում էր չփոթուած հայրը յանցանքի մէջ բռնուած մարդու պէս. ողորմի իրանց, Աստծոյ կամքն էր, դու ողջ լինիս՝ ինձ համար բաւական է, ես տխուր չեմ, քեզ այդպէս թւում է միայն։

Այս խօսակցութեան վերջում հայրը սովորաբար փոխում էր իր դէմքի արտայայտութիւնը, աշխատում էր ուրախ ձեւանալ և նոյն իսկ ժպտում էր Մարօի երեսին։

Եւ իրօք մեռած սիրելիների տխուր յիշատակը չէր, որ գալիս էր մռայլելու նրա ծեր ճակատը։ Շատ տարիներ առաջ նա իր վիշտն Աստծուն յանձնեց, ուխտեց իր Մարօին խորթ մօր ձեռք չը ձգել և իր բոլոր սէրը նրան նուիրեց։ Նոյն իսկ իր ծանր կորուստից յետոյ, երբ սրտի վէրքը դեռ թարմ էր, Սհօն միշտ Մարօից ծածուկ էր անձնատուր լինում վշտի, գիշերները, խաւարի մէջ էր ար-

տասւում, որպէս զի այդ որբ մնացած ծաղկի վրայ ոչ մի սառնաշունչ հով չը փչէ, ոչ մի անախորժ զգացմունք չը խռովի նրա քնքոյշ սիրտը։ Եւ Սհօն հասաւ իր նպատակին, Մարօն մեծացաւ, որպէս անհոգ թիթեռնիկ։ Եւ այժմ, երբ Սհօն պէտք է իսպառ մոռացած լինի այն դառն օրերի յիշատակը, երբ Մարօն մեծացել, հասած աղջիկ է դարձել անզուգական գեղեցկութեամբ, նման իր մօրն ինչպէս մի ձու միւսից կէս արած, այժմ երբ նա իր գիտակցական սիրով երախտագիտաբար վարձատրում է հօրը նրա կրած բոլոր դառնութիւնների փոխարէն, այժմ Սհօն փոխանակ ուրախ լինելու, յաճախակի անձնատուր է լինում խորագոյն վշտի։ Ինչո՞ւ։ Որովհետև Մարօն շատ սիրուն է, անչափ գեղեցիկ, նա բախտաւոր լինել չի կարող, մտածում և զգում է հայրը։

—Էս «վէրան» երկրի մէջ խօրօտին բախտ չը կայ, չարը ոտից կապած է, մռմռում էր նա յաճախ միայնութեան րոպէներում։ Ահա թէ ինչն էր նրա ծա-

ծուկ վշաի, նրա յարաաև մոահոգութեան պատճառը։

Սև օրերի, սև աշխարհի ծնունդ էր Մարօն։ Այդ այն աշխարհն է, որ ձգտում է վ... ծովակի ափերում և մի շարք գեղջական լեռների գրախտանման ստորոտներում։ Այստեղ լոյս ու արև տեսաւ, այստեղ աճեց ու զարգացաւ Մարօն մանկական անհոգութեամբ ու անպիտութեամբ։ Չօր սիրով թևաւորուած, նա խաղում էր ժամանակի հետ, առանց դժալ կարողանալու, թէ ինչ տարօրինակ աշխարհում է ծնուած ինքը։

Եւ յիրաւի դա մի զարմանալի աշխարհ էր։ Այնտեղ բնութեան ներդաշնակութիւնը խախտուած էր մարդկանց ձեռքով։ Աղտոտուած, վայրենաբար պղծուած էր այն բոլորը, ինչ որ բնութեան մէջ վեհ է ու վսեմ, ինչ որ գեղեցիկ է ներշնչում, խորհրդով տալիս կեանքին, բնութեանը, տիեզերքին։ Կապուտակ, անհուն երկինքը միշտ ժպտուն, միշտ գեղաժպտ էր այնտեղ, բայց մարդկային գանութիւնը նրան բանաի հակայական կա-

մար էր դարձել. այնտեղ օդը մեղմ էր՝ որպէս քնած մանկան շունչ և ջինջ՝ որպէս կուսական խոհեր, բայց արիւնածածր մարդը այդ հրաշալի մթնոլորտը լցրել էր արեան գոլորշիներով,—ծանր էր շնչել։ Լեռ ու դաշտ պճնուած էին գեղահրաշ ծաղիկներով, կանաչաւէտ հիւթալի սեզերով, հազարաւոր աղբիւրները դղրդալով վայր էին գլորում լեռներից իրանց բիւրեղեայ ջրերի յնդուզները, բայց ծաղիկներն ու խոտերը ջրից աւելի արիւն էին ծծում, արիւնով սնուում, աղբիւրները չատ անգամ կարմիր, բոսորային վտակներ էին կազմում։ Ամեն առաւօտ հսկայ լեռների թիկունքից բարձրանում էր արևը և ոսկեզօծում սպիտակափառ բարձրութիւնների կատարները. ամեն երեկոյ՝ վերջալուսին արևմուտքում գոյների մի աքանչելի մրցութիւն էր կատարում, երկնակամարի այդ մասը վառւում էր՝ ասես հսկայական հրդեհով բռնուած. պիշերները լուսինն էր սահում բիւրաւոր աստղերի միջից և իր արծաթեայ շողերով ողողում լեռ ու դաշտ։ Բայց բնու-

թեան այս հրաշալիքներով մարդիկ այդ երկրում յափշտակուել չը գիտէին, վսեմ երազներ չը կային այնտեղ, բնութեան իսկական լեզուն անհասկանալի էր, երկնակամարի կարմրութիւնն արիւնից էր խօսում, երեկոն՝ խաւարի կարապետը, սարսափ էր պատմում, ջրերի կարկաչիւնը՝ հեծեծանք, գիշերային խոր լռութիւնը՝ մահ։

Այսպէս էր այն աշխարհը—և՛ գեղեցիկ, և՛ զարհուրելի միաժամանակ։

Այն բոլորը՝ ինչ որ գեղեցիկ էր ու բարի, հալածվում էր այդ սարսափելի աշխարհում։ Չարը և միմիայն չարն էր թևատարած դևի պէս իշխում այդ երկրի վրայ և նրա սև թևերի սոսկալի հովանու տակ գեղեցիկը, բարին խեղդւում, հեծում էին ինչպէս երկաթեայ օղակի մէջ։

Ցանկանք էր գեղեցիկ սեփականութիւն ունենալ, այդպիսի սեփականատէրը իր ունեցածի հետ յաճախ զրկւում էր նաև իր կեանքից։ Գեղեցիկ արտը բարբարոսների ձիերի կոխան էր լինում, բուրմունքով լի, չքնաղ ծաղիկները մի ժամ էին

միայն ապրում. դրախտանման պարտէզները մի քանի ժամում ամայի անապատ էին դառնում. ոտքեր կային, որոնց կոխած տեղն այլ ևս ոչինչ չէր բուսնում։ Սրընթաց նժոյգն ու հաստավիզ եզն ու գոմշուկը խլւում էին և տէրերն առանց բողոքի, իրանց անասունների համբերութեամբ խողխողւում էին։ Հարուստ և երջանիկ մարդը մի օրում մուրացիկ էր՝ դառնում։

Եւ ահա թէ ինչո՛ւ ամենքն աշխատում էին թաքցնել, հարստահարիչների աչքից հեռացնել այն բոլորը, ինչ որ գեղեցիկ էր, ինչ որ ախորժակ կամ կիրք կարող էր զարթեցնել։ Գեղեցիկ ձիերը շուտով փճացւում, անյայտանում էին, անասունները մորթւում, պարարտ դաշտերը մընում էին առանց ցանելու, ոսկեայ և արծաթեայ զարդերը ծածկւում էին երկրի տակ։ Հարուստը շրջում էր ինչպէս մուրացիկ, ազատութեան սիրահարը՝ ստրուկ էր ձևանում, բարի մարդը՝ չարագործութեան ջատագով, առաքինին՝ ծածկում էր իր հոգու խորքերում թանձր մրուրի տակ

այն ասուամաձայնին կայծը, որ մեծապո-
ծութեան հուրն է բորբոքում ընտրեալ-
ների սրտերում և բարոյ յաղթանակի
վեհ նշանով զբոշմում ռահվիրաների վայ-
լուն ճակատները։

Մարդիկ այս բոլորը թագցնում էին, այս
բոլորի համար ճար ունէին, մի բան կար
միայն, որ անկարելի էր թագցնել, որից
հեշտ չէր զրկուել և որ այս պատճառով
ամենավտանգաւոր սեփականութիւնն էր
համաբուսում այն դժոխային աշխարհում—
դա կանացի գեղեցկութիւնն էր։ Գեղե-
ցիկ աղջիկները ու իրանց ծնողները, գե-
ղեցիկ կանայք ու իրանց ամուսինները
դեռ երբեք այն աշխարհում բախտաւոր
չէին եղել։ Այդ գիտէր Սհօն, ահա՝ թէ
ինչու իր Մարօի գիւթիչ գեղեցկութիւնը
տեսնելով, նա տխրում էր, գլուխ քաշ
գցում, և ծանր, մաշող մտքերը մռայլում
էին նրա ծեր ճակատը։

Շատ սիրուն է... իսկ եթէ նրա գար-
մանալի գեղեցկութեան հռչակը գիւղից
տարածուելով վերջ ի վերջոյ անօրէննե-
րի և նրանց տափաս բէգերի ականջին

Ս.Ս.Խ.Զ ՀԱՅՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
C.C.P.A. Шуолиуная
7/31 1922

հասնի և նրանք մտածեն խլել իրանից
Մարթին Քռանդ ան աշխարհի տիրութեան
համեմատ։ Օ, այդ բանը երևակայելիս
անգամ ծերունին դողում էր սարսափից։
Նա զարհուրում էր նոյն իսկ իր սեփա-
կան չարաղուշակ մտքերից, նա աշխա-
տում էր հեռու քշել իր գլխից այդ սև
մտքերը, վախենալով մի գուցէ աշխարհն
իմանայ, թէ ինքն ինչ էր մտածում իր
Մարօի մասին և դրանով հէնց ինքը պատ-
ճառ դառնայ նրա կորստեան... Սարսա-
փելի կասկածամտութիւնն օր աւուր տի-
րում էր նրան, ինքն իրան չէր հաւատում,
նրան թուում էր թէ ինքը բաւականաչափ
զգոնութեամբ, զգոյշ չէ, թէ իր զարհու-
րելի կասկածները միայն լռութեամբ չեն
փորփրում նրա ուղեղի ծածուկ խորշերը,
թէ նա բարձրաձայն է յայտնում ամեն-
քին, ուսուի կրկնապատկում էր իր գաղտ-
նապահական չանքերը։ Երբեմն էլ ինքն
իրան հաւատացնում էր, թէ կասկածն
անմտութիւն է. քիչ աղջիկներ կան աշ-
խարհում, ինչ մեծակ Մարօն չէ, հէնց
սրան պիտի տեսնեն, սրան տանեն. այս

մոքերը նրան մի փոքր հանդստացնում էին, բայց այդ հանդստութիւնը չատ կարճատև էր լինում, բաւական էր նորից նայել Մարօին խորապէս համոզուելու համար, որ զարհուրելի ենթադրութիւնը զուրկ չէ հիմունքներից, որ վտանգը մօտ է... Մարօն անհանգիստ էր, ուրիշներին լինչու պիտի տանեն։

Սհօն նոյն իսկ տատում էր այն երիտասարդին, ով և լինէր նա, որին ճակատագիրը վիճակել էր Մարօի օրհնաւոր մուսլինը գառնալ, նա նախանձում էր այդ երիտասարդին, չէր կարողանում հասկանալ, թէ ինչն ինչպէս սուրը Թոնրան շրթին կանգնեցնի Մարօին և Grաճ, օրհնի և իր ձեռքով իր մի հատիկ աղջկայ բախտը յանձնի նրան, որ տանի ուր կամենում է, իսկ ինքը մնայ մենակ խրճիթի մէջ, Թոնրան կողքին կծկուած, ինչպէս ձագերից զրկուած սպասող թռչուն։ Նա չէր կարողանում հասկանալ, թէ ինչն ինչպէս կարող է այդ վիճակում մի օր ապրել, թէկուզ իր զաւակը բախտաւոր ամուսին լինի, ուր մնայ թէ բայ աչքով

տեսնի թէ ինչպէս Մարօին... Ծնցաղը նա չէր կարողանում մտածել, մոքերի թելը կտրւում էր և նա միայն իր անհանգիստ, թրթռան սիրտն էր լսում,— այնտեղ ցաւ կար...

Օ՜, ինչպէս կ'ուզէր Սհօն, որ իր Մարօն ապեղ լինէր, այդքան գրաւիչ, այդպէս չքնաղ չը լինէր։

—Տէր, խօրօմը խեղճն ինչ անի, սրբանչում էր նա յաճախ.—էս անիրաւ երկրում ո՞րտեղ թագնի, ինչպէս պահի. խօրօմը «զարմանին» տուր, դէյն է մեր բաժինը, խօրօմը խեղճն ինչ անի։

Սակայն քանի չատ էին անցնում տարիները, այնքան աւելի դէղեցկանում էր Մարօն և այնքան աւելի կասկածամիտ էր գառնում Սհօն։ Անօրոչ՝ բայց յարատև երկիւղը պաշարում էր նրան օր ատուր աւելի և աւելի։ Զանազան պատրուակներով նա աշխատում էր որքան կարելի է քիչ դուրս թողնել Մարօին, մանաւանդ՝ երբ պէտք էր մի փոքրը հեռու գնալ։ Տօն օրերին նոյն իսկ, երբ աղջիկները տղամարդկանց գազանի

հսկողութեամբ սիրտ էին անում դուրս՝ լեռները ծաղիկներ հաւաքելու կամ ըզբօսնելու գնալ, կասկածամիտ ծերունին հիւանդ էր ձեւանում և Մարօն ստիպուած էր լինում տանը նստել հիւանդ հօրը խնամելու համար։ Նա սիրով և անտրտունջ էր կատարում իր որդիական պարտքը, առանց կասկածելու թէ հայրը դիտաւորեալ հիւանդ է։ Միակ տեղը, ուր Մարօն առաւօտ և երեկոյ գնում էր, դա մօտիկ ձորակի աղբիւրն էր, որտեղից Գ... գիւղի աղջիկները ջուր էին բերում։

Մի աննման վայր էր այդ ձորակը, որից վեր տափարակի վրայ Գ. գիւղն էր։ Ոլորապտոյտ շաւիղը, որ գիւղից սկսուելով՝ լեռնալանջի վրայով իջնում էր դէպի ձորի խորութիւնը, անցնում էր սէզերի և գոյնզգոյն ծաղիկների միջից։ Ձորակի կրծքերից ցած էին թափւում վճիտ, սառնորակ աղբիւրներ։ Այս ու այն մացառի տակ, խոտերի մէջ, այս ու այն ժայռի վրայ, քարերի ճեղքերում վխտում էին բազմաթիւ ու բազմապիսի թռչուն-

ներ, որոնք իրանց ճռուողիւնով օրն ի բուն լցնում էին օդը։

Այն վայրերը, որոնց անուան հետ կապուած է որ և է ոճիր, արեան յիշողութիւն, սովորաբար գիւղերում նզովուած են համարւում. գիւղացիք երկիւղով ու զզուանքով խոյս են տալիս այդպիսի տեղերից և եթէ պէտք էլ ունենում են լինել այդպիսի տեղերում, շտապում են շուտով հեռանալ։ Ո՜րքան շատ էին այդպիսի արիւնոտ տեղեր Գ. գիւղի շրջակայքում։ Այս ձորակը միակ օրհնուած վայրն էր, որի հետ կապուած չէր արեան պատմութիւն, որտեղ տակաւին արտասուք թափուած չէր։ Օրհնուած, սուրբ տեղ էր, ուստի առանձնապէս սիրելի էր Գ. գիւղի ջահիլներին, մանաւանդ՝ աղջիկներին, որոնք աւելի հեռու տեղեր գնալու հնարաւորութիւնից զրկուած լինելով, սիրով էին յաճախում ձորակը։ Ձորակի մերձաւորութիւնը և գիւղացիների յաճախակի երթեւեկութիւնն այնտեղ Սհօին էլ վստահութիւն էր ներշնչել, նա էլ հանգիստ սրտով էր տեսնում, թէ ինչ-

պես Մարօն առաւօտներն ու երեկոները կուժն ուսին դրած չտապում է դէպի ձորակը։

II

Գարնանային մի դեղածիծաղ առաւօտ էր։ Ձորակը կապմող բլուրների կուրծքը ծորգի պես ծածկող ծաղիկները բաց էին արել իրանց ցօղալից բաժակները և վաղորդեան արևի շողերը խաղում էին նրանց վրայ քնաթաթախ թիթեռնիկների հետ միասին։ Մացառների մէջ ծուարած թռչունները թևերի տակից դուրս հանելով իրանց փոքրիկ գլխիկները, կսախուսփ, քնաթաթախ աչքերով ողջունում էին արևի ծագումը, ճռւողում էին, թափահարում, պատրաստում էին իրանց թևերը, որ դուրս թռչեն իրանց գիշերային ապաստարաններից։ Աղբիւրը, որից սովորաբար չուր էին վերցնում գիւղի աղջիկները, քչքչալով գլորում էր իր վճիտ կոհակները արծաթեայ ոլորուն ժապաւէնի ձևով, և կորչում էր ցօղապատ խոտերի մէջ։ Առաւօտեան հեզա-

չունչ հովիկն այնքան մեղմութեամբ էր փչում, որ ասես վախենում էր խրտնացնել թռչուններին, խանգարել նրանց դայլայլիկը։ Եւ բոլորը միասին այնքան պրաւիչ, այնպէս ներդաշնակ էին։

Օրուայ այդ ժամին Մարօն կուժն ուսին յայտնուեց դէպի ձորակն իջնող շաւղի վրայ և յուշիկ քայլերով սկսեց իջնել դէպի աղբիւրը։ Նա նախ ջրով լուաց իր երեսը, դողնոցով սրբեց. ջրի սառնութիւնից նրա այտերը կարմրեցին և էլ աւելի գեղեցկացան. ապա զանգատութեամբ լցրեց իր կուժը։ Այս բոլորը նա կատարեց մի անհոգ հանդարտութեամբ։ Նրա բոլոր շարժուձևերից երևում էր, որ նա ոչ միայն չի չտապում, այլ նոյն իսկ աշխատում է որքան կարելի է աւելի ժամանակ անցկացնել ձորակում։

Վերջին ժամանակները Մարօին մի անսովոր բան էր պատահել, մի սրտմաշուկ ձանձրոյթ տիրել էր նրա ամբողջ էութիւնը և ծանր քարի պէս օր աւուր ծանրանում էր նրա սրտի վրայ։ Իրանց տունն ու իր ամենօրեայ կեանքն սկսել

էին նրան խիստ միակերպ, խիստ ապշտուկ թուալ։ Հօր սէրն ու փաղաքշանքները նրան չէին ձանձրացրել, նա այժմ էլ կարօտ էր իր ծնողի քնքշութիւններին, ինչպէս պապակած բոյսը երկնքի ցօղին, բայց մի նոր, բոլորովին անծանօթ զգացմունք էր ծնել նրա սրտի առմենանուիրական խորշերում և նա բացի իր հօր սիրուց, էլի մի ինչ-որ բան էր փնտրում, ինչ-որ փափագում։ Նա անորոշ կերպով զգում էր, որ մի շատ խոշոր, շատ թանկագին բան է պակասում իր կատարեալ երջանկութեան համար և ահա այս պակասն էր, որ նա փնտրում էր ձորակում, բնութեան խորհրդաւոր ներդաշնակութեան մէջ։ Նրան թուում էր, թէ այդ աղբիւրն իր վճիտ ջրերը գլորելիս ի զուր չէ արծաթահնչիւն կրկչոց բարձրացնում, որ նրա պղպճաւոր կոհակները փոքրիկ, չարաճճի մանուկների պէս զուր չեն այդպէս շատ-շատ իրար յետևից վազվզում, իրար փեշից բռնում, քաշքշում, իրար հետ գրկւում, համբուրւում, և սիրահար զոյգերի պէս ծածկւում խոտերի ստուերների մէջ. որ այս մանր ու մեծ թռչուններն իզուր չեն իրանց քաղցրիկ ծլըծլոցով լցրել օդը, ցտկոտում իրար մօտ, գուրգուրում իրար։ Հապա զեփիւռը, մի՞թէ նա պատրաստ չէ իր կուսական շնչով սլացնում, իրար տալիս խոտերը, իրար դիպցնում բուրաշատ ծաղիկները, որոնք այնպէս սիրով, այնպէս նազելով մօտենում են իրար իրանց գլխիկները, ասես հաղորդում են իրար զեփիւռի բերած յուզիչ լուրերը, կամ տալիս են նրան առաւօտեան առաջին համբոյրը։

Մարօն հոգեմայլուած՝ դիտում էր այս բոլորը, դիտում էր և հաւատացած էր, որ սրանք բոլորն էլ բաներ են ասում իրար, քաղցրիկ պատմութիւններ են անում և նոյն իսկ իր ականջին փափսում են ինչ-որ շատ անուշ բան, որի նմանը մարդ միայն երազներում է տեսնում։ Մարօն աշխատում էր հասկանալ բնութեան լեզուն, ըմբռնել, թէ ինչ են ասում այս թռչունները, այս խոտերն ու ծաղիկները, այս զեփիւռն ու աղբիւրը.

ճգնում էր հասկանալ, թէ ինչ է փընտրում ինքը, ինչ է իր ուզածը։ Նա խորապէս համոզուած էր, թէ այն՝ ինչ ինքը փնտրում է, հէնց նրա մասին է խօսում մայր բնութիւնը, նրա մասին է փսփսում իր ականջին։ Նա էլ աւելի լարում էր իր ուշադրութիւնը, աշխատում էր լսել իւրաքանչիւր հնչիւն, իւրաքանչիւր նուագ. բայց ի զո՜ւր. Նա անկարող էր լինում հասկանալ, ճնշող անորոշութիւնը մնում էր անհասկանալի և մտահոգութիւնն անբաժան։

Յափշտակութեան այդ րոպէներից յետոյ մի թեթև թախիծ էր իջնում նրա վրայ, նա տխրում էր, գլխակոր և մտահոգ էր վեր բարձրանում տուն գնալու։ Սակայն նոյն իսկ այդ անհասկանալի վիշտը, կուսական քմահաճ սրտի այդ տարօրինակ խաղը որքա՜ն հաճելի էր, ինչպէս զովացուցիչ, որքա՜ն գուրեկան էր նրա համար։ Նա չէր էլ աշխատում բաժանուել իր վշտից, չէր ուզում ցրել իր թախիծը և անքուն գիշերներին երկար ժամանակ փայփայում էր իր համար նուիրական այդ կուսական վիշտը, խաղում էր նրա հետ, ինչպէս թիթեռնիկը ճրագի բոցի հետ, մինչև որ լցուած սիրտը փղձկում էր, մի քանի կաթիլ տաք արտասուքներ էին թափւում աչքերից, հոգին խաղաղւում էր և փախած քունը միայն այն ժամանակ գալիս էր փակելու նրա թաց արտևանունքները, բերելով իր հետ մէկը միւսից աւելի գեղեցիկ, մէկը միւսից աւելի հաճելի տեսիլքներ, որոնցով նա փայփայում էր կոյսի երևակայութիւնը։

Այսպէս էին անցնում Մարօի օրերն ու գիշերները վերջին ժամանակներում։

Այսօր էլ նա դարձեալ ձորակումն էր և չէր շտապում։ Մի ձեռքով բռնել էր կժի կանթը և միւս ձեռքը ծնօտին դէմ արած, արմունկով յենուել էր կժին և խոհուն աչքերով դիտում գրաւիչ տեսարանը։

Ո՜վ գիտէ, որքա՜ն ժամանակ Մարօն կը մնար այդ դրութեան մէջ, եթէ ձորակի բարձրութեան վրայ յանկարծ չը յայտնուէր մի երիտասարդի պատկեր։

Համարեա ամենայն օր Մարօին իր սովորական յափշտակութիւններից հանում էին կամ ընկերուհիներից մէկն ու մէկը, կամ դաշտ գնացող որ և է գիւղացի. սակայն այդ դէպքերում նա միշտ առանց որ և է յուզմունքի առնում էր իր կուժը և առանց իրան մատնելու շտապում էր դէպի տուն։ Բայց այսօր յայտնուող երիտասարդը նրան սաստիկ շփոթեց և գողութեան մէջ բռնուած յանցաւորի վիճակի մէջ դրեց։ Ձորակի ոլորապտոյտ շաւղից ցած էր իջնում նա փայլուն գերանդին ուսին դրած և բարձր յստակ ձայնով երգում էր քրդական մի սրտայոյզ երգ։ Նրա երգի քաղցր ելևէջները առաւօտեան խաղաղ ու թարմ օդի մէջ սփռուելով տարածւում էին հեռու ու հեռու և հնչւում էին ձորերում։ Ե՞րբ էր լսել Մարօն այդ երգը, այդ նա չէր կարողանում յիշել, բայց համոզուած էր, որ էլի մի անգամ, ուրիշ տեղ լսել է այդ ձայնը, նրա մելամաղձոտ ոլորները իր սրտի թելերը մի օր թրթռացրել են։ Թեթև և դուրեկան դող անցաւ նրա բա-

լոր ջղերի վրայով, երբ իր յիշողութիւնը փորփրելով գտաւ, որ նոյն իսկ ներկայ անորոշ թախիծը, այս ճնշող վիշտն սկըսուեց հէնց այն օրից, երբ առաջին անգամ լսեց այս երիտասարդի ձայնը։ Մարօն յիշեց բոլորը, դա անցեալ տարի՝ Համբարձման տօնին էր... Ծաղկաքաղի էին դուրս եկել... երիտասարդները հետեւում էին նրանց և Մարօն լսեց այդ ձայնը... Օ՜, նա այժմ աւելին է յիշում. նա յիշում է թէ ինչպէս այն ժամանակ հէնց այս միևնոյն երգի իւրաքանչիւր հնչիւնը թափանցում էր նրա հոգու խորքը և ի՜նչ լաւ էր... ճիշտ այնպէս, ինչպէս այժմ։ Այն ժամանակ Մարօն չը կարողացաւ իմանալ թէ ինչ կապ կարող էր լինել իր ծածուկ, անհասկանալի վշտի և այդ երգի հնչիւնների մէջ. բայց այժմ... այժմ Մարօն ականջ է դնում և նրան թւում է, որ այդ երգն էլ ձորակին է պատկանում, թէ դա այն խորհրդաւոր հնչիւններից մէկն է, որոնք ահա քանի՜ ժամանակ է դուրեկան, դիւթական բաներ են շշնջում նրան։

Բարձրահասակ էր այդ երիտասարդը, դէմքն առնական, գոյնզգոյն թելերով նախշած թասակը թեք դրած գլխին, մի ձեռքն ականջին դէմ տուած, նա շարունակում էր իր երգը, մինչդեռ միւս ձեռքով նա բռնել էր ուսի վրայի գերանդին, որ արևի տակ փայփլում էր։ Ե՛ւ երիտասարդը, և՛ իր երգը, և՛ ուսի փայլուն գերանդին բոլորն էլ գեղեցիկ, բոլորն էլ գրաւիչ, գիւթական թուացին Մարօին, բայց և շփոթեցին, յուզեցին նրան։

Ո՞վ էր այդ երիտասարդը։

Չօբանենց Մուսօն, այդպէս էին անուանում նրան Գ... գիւղում։ Նրա հայրը, Մանուկը, հօվիւ չէր եղել, բայց նա բացի հողագործութիւնից նաև ոչխարի առուտուրով էր պարապում։ Մի քանի տարի շարունակ նա բազմացնում էր իր ոչխարները, մասամբ էլ առնում էր հարևաններից ձեռնտու գներով և ապա մի անգամ առաջն ածած ճանապարհ էր ընկնում քաղաք, ուր վաճառում և վերադառնում էր լաւ արդիւնքով։ Այս էր պատճառը, որ հարևանները նրան «չօբան»

և իր տունը «Չօբանենց տուն» անուանեցին։

Խաղաղ ու երջանիկ էր ապրում Մանուկն իր կնոջ՝ Նուբարի հետ։ Նրանք միայն մի հատիկ ցաւ ունէին և այդ այն էր, որ Նուբարի ծնած բոլոր զաւակները տարին չը լրացած մեռնում էին։ Քանի սուրբերի դիմեցին, քանի մատաղներ արան, մի անգամ վերջապէս Աստուած խղճաց, նրանց վերջին զաւակը՝ Մուսօն արդէն մահաբեր, ճակատագրական միջոցն անցրեց—նա երեք տարեկան էր, և Մանուկն ու Նուբարը կատարելապէս երջանիկ էին։ Մանուկն այս անգամ աւելի քան երբ և իցէ ուրախ սրտով քշեց իր ոչխարները դէպի քաղաք։ Նուբարը մնաց իր Մուսօի հետ սպասելով ամուսնու վերադարձին։ Շատ երկար սպասեցին։ Վերադարձի հաւանական ժամանակն անցաւ, սև սուգը պատեց Չօբանենց տունը։ Ամբողջ մի տարի անցաւ, սգի և արտասուքի տարի Նուբարի համար։ Քանի-քանի կարաւաններ գնացին դարձան, Մանուկը չը կար ու չը կար, վերջապէս տարի ու կէս

յետոյ մի կարաւան նրա գիւղի մնա-ցորդները բերեց. քրդերը վերադարձի ժամանակ կողոպտել ու սպանել էին Մա-նուկին։

Այրիացած Նուբարը սև կապեց, իր մի հատիկ զաւակի բախտին կապեց իր բախտը, օջաղը չը ցրուեց, մարդու չը գնաց, նըս-տեց իր տանը և իր Մուսօին խնամեց, մեծացրեց։ Հայի ճախարակը իր պատմա-կան գոյութեան ընթացքում շատ անճար, որբ ընտանիքներ է պահել, այս անգամն էլ նա Նուբարին օգնութեան հասաւ։ Ան-օգնական այրին դրեց իր առաջ այդ փրկարար գործիքը, մանեց, մանեց, թե-լեր պատրաստեց և իր ու Մուսօի ապ-րուստը հոգաց։

Անցան տարիներ և Զօբանենց օջաղի մի հատիկ տունկը աճեց, զօրացաւ և մեծ ծառ դարձաւ։ Մուսօն այժմ հասակ ա-ռած տղամարդ էր և պառաւած Նուբարը իր կեանքի վերջալուսին դարձեալ երջա-նիկ էր։

Գ. գիւղում ամենքը սիրում էին Մու-սօին։ Նա իր գեղեցիկ արտաքինի, սրտի

պարզութեան, քաղցր բնաւորութեան հետ ունէր և մի ուրիշ այնպիսի բան, որ դիւ-թում էր ամենքին—դա նրա աննման ձայնն էր, նրա քաղցր, սրտայոյզ երգերը։ «Կռունկի պէս է երգում», ասում էին նրա համար գիւղացիք։ Բոլոր հարսանիք-ների, բոլոր խնճոյքների զարդն էր Մու-սօն։ Երբ հրաւիրուած ծերերը բազմում էին քահանայի հետ միասին, Մուսօն իր հասակակից «աղավներով» շրջապատուած՝ կանգնում էր իշխանների, ծերերի դէմ ու դէմը և մի ձեռքն այտին դրած հըն-չեցնում էր իր վշտոտ երգերը։ Ծեր գլուխներն օրօրվում էին, ջլոտ ձեռներն իրար փակւում, ցաւերով լի կրծքերն ե-ռում և ալեզարդ միրուքների վրայից ցած էին գլորւում աղի արտասուք-ներ։

—Օ՜ֆ, օ՜ֆ, այս ինչ արիր, Մո՛ւսօ, ա-սում էր ծերունի քահանան, մեր ուրա-խութիւնը սուգի փոխեցիր, զա՛ւակս. բա-ւական է, մատաղ, բաւական է, թո՛ղ որ մի քիչ էլ ուրախանանք, առանց այն էլ լացի ժամանակ շատ ունենք։

—Տէրտէր չան, ալիդ մեռնինք, մէկ էլեն ընկնում այս ու այն կողմից ծերու-նիները լացից կերկերուող ձայնով.—լըսուած սիրտը դուրս թափելն էլ մեծ բախտաւորութիւն է, մեծ մխիթարութիւն է մեզ համար։ Ապրի Մուսօն, սրտներս հովացրեց. դէ ինչ անենք, հայր չան, մեր ճակատագիրն էլ էսպես է եղել, հարսանիքն էլ առանց արտասուքի չի լինում։

Այսպես էին ուրախանում այն աշխարհում։ Վիշտը սիրելի էր, ուրախութիւնը՝ խորթ, իսկ Մուսօն վշտի երգիչ էր և ընդհանուրի սիրելի։ Նա ոչ ազգատ էր և ոչ հարուստ. հօր թողած արտերը բաւական էին, որ նա մշակելով՝ գոհ կերպով ապրել կարողանար իր մօր հետ։

Ահա այս երիտասարդն էր իջնում դէպի ձորակը, սրա երգն էր, որ յուզեց, տանն ու վրայ արեց Մարօին։ Մի թեթև սարսուռ ղգալով՝ Մարօն շտապեց, խլեց կուժը և շարժուեց ձորն իջ։ Նրանք շուտով իրար հանդիպեցին նեղ շաւղի վրայ. Մուսօն ճանապարհ տուեց նրան և անցաւ, աչքատեսով դաղտագողի հայեաց-

քով տեսնել Մարօի դէմքը, որի դեղեցկութիւնը նրա ընկերական չրջանի խօսակցութեան առարկան էր։ Մարօն ալ ուսին բարձրացրել էր կուժը, ձախ ձեռքն էլ դէմքի վրայից տանելով, բռնել էր կժի կանթից, այս պատճառով նրա դէմքը համարեա ծածկուած էր և Մուսօի չանքերն իզուր անցան։ Մարօն աչքերն անդամ չը բարձրացրեց, բայց սաստիկ կարմրեց, զգալով՝ որ երիտասարդի հայեացքը վնասում է նրա դէմքը։ Մի քանի քայլ վեր եկնելուց յետոյ աղջիկը սաստիկ պահանջ զգաց շուռ գալ և գաղտագողի կերպով դիտել այդ երիտասարդին յետևից։ Բայց անմիջապէս այս միտքը նրան հրեշտաւոր, սարսափելի թուաց. սակայն Մուսօին նայելու պահանջը զօրեղ էր, համարեա անբնկճելի, մանաւանդ կարելի էր այնպէս նայել, որ նա չը տեսնի. նա դէպի ներքև է իջնում, ինչ կարող է իմանալ, այսպէս էր դատում աղջիկը։ Ներքին այս կռիւը մի քանի վայրկեան միայն տևեց, մատաղ սրտի բուռն տենչանքը յաղթող հանդիսացաւ կուսական

ամօթխածութեան և բանականութեան վրայ... Մարօն շուռ եկաւ և յետ նայեց հէնց այն րոպէին, երբ Մուսօն էլ նոյն անյաղթելի զգացմունքից դրդուած, շուռ էր եկել և նայում էր աղջկան։ Խեղճ աղջիկն իր ձեռնարկութեան բոլոր վտանգները կշռադատելիս, հէնց այս մէկն աչքի առաջ չէր ունեցել. նա չէր ենթադրել այն պարզ, հաւանական բանը, թէ գուցէ երիտասարդն էլ յետ դարձած իրան է նայում, նա զգաց իր սարսափելի սխալը, բայց արդէն ուշ էր. նրանց հայեացքները մագնիսական ուժով իրար հանդիպեցին, Մարօն դողաց ոտից գլուխ, ցնցուեց այնպէս, որ կարծես մէկը ծանր հարուած իջեցրեց նրա գլխին, շշմեցրեց նրան և նա այնպէս թափով շուռ եկաւ, այն աստիճան յուզուեց ու վախեցաւ, որ կուժը ձեռքից բաց թողեց, որ վայր ընկաւ, փշուր-փշուր եղաւ նրա ոտների տակ, նախապէս ողողելով նրա թիկունքն ու մազերի հիւսերը։ Խեղճ աղջիկը քիչ մնաց բարձրաձայն լաց լինէր. ապա առանց ուշք դարձնելու, որ իրան նայող կայ, ա-

մօթից և երկիւղից ոտների տակ գետին չ՚զգալով՝ վազեց դէպի տուն։

—Սա ինչ բան էր, Տէր Աստուած. ախր ինչո՞ւ չարը կապեց ինձ և ես յետ նայեցի, մրմնջում էին նրա շրթունքները. վաղը՝ միւս օրը ամբողջ գիւղի բերնում ծամոն կը դառնամ։ Տխուր, գունատ, շնչակտուր նա տուն հասաւ։

—Մարօ ջան, ինչ է պատահել, վրայ պրծաւ հայրը, ինչո՞ւ ես գունատ, կուժդ ո՞ւր է, շունչդ ինչո՞ւ է կտրւում, վազե՞լ ես, փախե՞լ ես...

—Ջէ հայրիկ, չեմ փախել, ոչինչ չը կայ, ոտքս սոթ տուեց, կուժս ընկաւ, կոտրուեց, մի փոքր վախեցայ։

—Դրա համար ինչո՞ւ էիր վախենում, հոգիս, չես իմանում որ «կուժը ջրի ճամբին կը կոտրուի», ասաց հայրը գրկելով դողդողացող Մարօի սիրուն գլուխը և կրծքին սեղմելով նրան։

Հասաւ գիշերը. Մարօն անկողին մտաւ, բայց քունը երկար ժամանակ հեռու էր փախչում նրանից։ Նա փակում էր աչքերը, աշխատում էր քնել. իզո՜ւր. ձորա-

կում պատահածը նրան հանդիսատ չէր տա-
լիս, Մուսօի պատկերը նրա առաջն էր,
չը նայելով՝ որ ինքը չէր կամենում նրան
տեսնել, աշխատում էր ուրիշ բանի մա-
սին մտածել, հեռացնել իր գլխից այդ
պատկերը. ի զուր, ի զուր. Մուսօն նրա
առաջն էր... Ուշ դիշեր էր, բայց նա
դեռ անկողնի մէջ չարչարւում էր, մին-
չև որ յոգնած միտքն ինքնամոռացու-
թեան մէջ ընկաւ։ Ահա նա դարձեալ
ձորակումն է. յանկարծ ժայռի տակից
դուրս են գալիս մի խումբ դևեր, մեծ,
հսկայ. Մարօն բոլոր ուժով փորձում է
սարն ի վեր փախչել, բայց ոտները չեն
հնազանդւում, ծնկները ծալւում են. նա
աշխատում է ճչալ, օգնութիւն աղաղակել,
ի զուր, ձայնը դեռ կոկորդից դուրս չե-
կած, մարում է. ահա մի զարհուրելի
դև ամենից առաջ հասնում, գրկում է
նրան, վրայ են հասնում նաև միւսները,
վերցնում են նրան և տանում... տա-
նում են... ուր, Մարօն այդ չի կարո-
ղանում իմանալ, միայն գիտէ որ չատ
հեռու են տանում։ Նա աշխատում է

գոնէ չը տեսնել դևերի դէմքերը, սար-
սափելի են. մի անգամ նայեց միայն,
նրանք ժպտում էին զզուելի երախներով,
արիւնոտ փրփուր, սուր, սուր ժանիք-
ներ... և Մարօն փակեց աչքերը այդ
ժպտից փրկուելու համար։ Նրանք տանում
են, տանում... Մարօն մէկ էլ բացեց
աչքերը և մի զարմանալի բան տեսաւ,
երկնքից կատաղի թռչքով յած է սա-
ւառնում մի մեծ, չատ մեծ, հսկայա-
թև արծիւ. նա իր սուր ճիրանների մէջ
բռնած ունէր ինչ-որ փայլուն բան. ար-
ծիւն այդ փայլուն բանով հարածում է
հրէշներին և խլելով նրանց ձեռքից Մա-
րօին, գնում է իր թևերի վրայ և նը-
րանք սկսում են վեր, վեր։ Մարօն այ-
ժմ աւելի է սարսափում, նրանց ոտների
տակն են ծնում լեռ, ձոր, դաշտ, անտառ։
Ահա վերջապէս նրանք անցնում են ի-
րանց գիտղի վրայով. Մարօն տեսնում է
իրանց խրճիթը, չատ մօտ են, որ ծրտայ,
հայրը կը լսի, բայց իր ձայնը չի դուրս
գալիս, Մարօն նոյն իսկ տեսնում է, թէ
ինչպէս հայրը բակում կանգնած արտաս-

ւում է, բայց վերև չի նայում. ախ, որ նայեր, կը տեսներ, նա նորէն փորձում է ճչալ, կանչել, յանկարծ արծիւը խոսում է Մուսայի ձայնով, Մարօն զարմացած հարցնում է.

—Դու Մուսան ես։

—Հա, ի հարկէ Մուսան եմ, էլ ո՞վ կը տաներ քեզ։

—Ապա ինչո՞ւ ես այդպէս։

—Ի՞նչ եմ։

—Ախր Մուսայի պէս չես. տես թեւերդ...

—Այդ վնաս չունի, ես Մուսան եմ։ Կ'ուզե՞ս երգեմ։

—Երգե՛ս։

—Հա։

—Չէ, մի՛ երգի, ասա, մենք ո՞ւր ենք թռչում, ո՞ւր ես տանում ինձ։

—Քեզ ի՞նչ, չե՞ս ուզում ինձ հետ գալ։

—Քեզ հե՞տ... ախր այնպէս վերից լաւ չէ, ես վախենում եմ։

—Կ'ուզե՞ս ցած ձգեմ քեզ։

—Չը ձգե՛ս, ցած իջեցրու ինձ կամաց, ես վախենում եմ այսպէս։

—Մի՛ վախեցիր, չեմ ձգի, ահա հասանք, այ այնտեղ ցած կ'իջնենք, այնտեղ հնա։

Արծիւը ցոյց տուեց մի ծով, որ հեռու մշուշի մէջ փայլում էր։

—Ծովի մէջ, հարցրեց Մարօն զարհուրած։

—Հա, ծովի մէջ։

—Ախր ես կը խեղդուե՛մ։

—Չես խեղդուի, ես հետդ եմ։

Նրանք հասան ծովին. արծիւն սկսեց արագութեամբ ցած իջնել. արդէն շատ մօտ են ջրին. ծովը կատաղած է, փրփրուն ալիքները լեռներ կազմած ղոռում-ղոչումով զարկւում են իրար։ Մարօն դողում է սարսափից, բայց նրանք իջնում են, իջնում են, ահա ալիքների ցայտուածները թրջում են Մարօի դէմքը, էլի մի րոպէ և նա ալիքների մէջ կը լինի։ Մուսայի խաղաւ պատում է Մարօին և նա վերջին ճիգերը հաւաքելով սաստիկ ճչում է։

Մարօն վեր թռաւ, զարթնեց, նա յոգնած էր ու քրթնաթոր. աչքերը բաց ա-

րեց, խրճիթը խաւար էր առաջուայ պէս, տեսածը երազ էր։ Դարձեալ ձորակը պատկերացաւ նրա աչքին, դարձեալ Մուսօն իջնում էր դերանդին ուսին, ինչ սիրուն էր... ականջ դրեց, հայրը խոր քնի մէջ ընկղմած՝ խռմփում էր։ Ցանկարծ մի տարօրինակ միտք անցաւ նրա գլխով, նա հետաքրքրուեց իմանալ, թէ ինքն ինչպէս կ'ասի՝ «Մուսօ», վերմակը գլխին ձգելով կամացուկ փսփսաց՝ «Մուսօ, Մուսօ, Մուսօ». ինքն ասաց, ինքը լսեց, ինքն էլ սարսափեց. դարձեալ սովորական ախորժելի սարսուռն անցաւ նրա մարմնով. ինչ դուրեկան, երբ քաղցր հնչեց «Մուսօ» անունը նրա ականջին... Նրան թուաց, թէ Մուսօն իր մօտն է, այս տան մէջ և կծկուեց վերմակի տակ. նա նոյն իսկ ինչ որ փսփսուկ լսեց, կարծես իր անունն էր հընչում, նա գլուխն աւելի խոր թաղեց վերմակի տակ. երևակայութիւնը խաբում էր նրան, հայրն էր զարթել և առաւօտեան աղօթքն էր մրմնջում ամբողջ աշխարհի և իր Մարօի համար։ Հաւերը

խօսեցին, լոյսը բացուում էր, եկեղեցւոյ զանգակը հնչեց և Սհօն վերկենալով ժամ գնաց։

Անցան օրեր և շաբաթներ, անցան և բազմաթիւ անքուն գիշերներ։ Մարօն այլ ևս չէր կարողանում մոռանալ իր կուժն ու նրա հետ կապուած արկածը։ Գիշեր թէ ցերեկ, քուն թէ արթուն նա երևակայութեամբ շարունակ ձորումն էր և Մուսօն էլ իբր թէ ցած էր իջնում ձորի լանջից։ Եւ երբ նա այնուհետև ջրի էր գնում, ակամայ կանգ էր առնում իր կժի կոտրուած տեղը և մի թեթև ժպիտ խաղում էր այդ ժամանակ նրա դէմքի վրայ։ Այդ տեղը նրա համար մի ուխտատեղի դարձաւ. հաճելի էր նրան անցել այնտեղից, դիտել կժի կտորները... օ, ինչպէս սիրով նա կը հաւաքէր այդ չնչին բեկորները և կը պահէր... Ինչու, այդ ինքն էլ լաւ չը գիտէր։ Նա գիտէր միայն որ մինչև այսօր շատ երիտասարդներ էր տեսել, ոմանք նոյն իսկ հետամուտ էին եղել նրան, բայց ոչ ոք այնպէս չէր յուզել նրան, ինչպէս Մու-

սոն։ Այդ երգիչ երիտասարդը լցրեց նրա սիրտը մի այնպիսի զգացմունքով, որպիսին նա դեռ երբէք չէր զգացել․ դա մի զգացմունք էր, որ և՛ տանջում էր նրան, և՛ հաճելի էր․ այդ զգացմունքն էր խլում նրա քունը, պաշարում միտքը տարօրինակ երազներով և մեխում նրա աչքերի առաջ Մուսօի պատկերը։

Ամեն անգամ, երբ այդ մտքերն անցնում էին նրա գլխով, սիրտն սկսում էր արագ-արագ բաբախել, վառ կարմրութիւնը պատում էր նրա այտերը։ Այնուհետև վախվխելով, գաղտագողի էր իջնում ձորակը։ Նրան թւում էր, թէ ահա որտեղից որ է, Մուսօն կը յայտնուի մի քարի, մի մացառի, մի թմբի տակից, կամ հեռուից կը լսուի նրա սիրուն ձայնը։ Նա այդ ժամանակ և՛ ուզում էր նրան տեսնել և չէր ուզում։ Անցան դարձեալ օրեր և աղջկայ յոյսերն ի դերև անցան, Մուսօն չը կար ու չը կար։

Մուսօն էլ մտքերի ծովն էր ընկել։ Զօրակի անցքն այնքան անսպասելի, այն-

պէս տարօրինակ էր Մուսօի համար, որ ամբողջ շաբաթներ էր հարկաւոր մինչև նա կարողանար պարզել իր համար իրերի իսկական դրութիւնը։ Նա Զօրանենց Մուսօն էր, այդ ինքը լաւ գիտէր, իր չափը ճանաչում էր, նա չէր կարող երևակայել անգամ, թէ Մարօն, այդ անմատչելի հրեշտակն իրան բաժին կը լինի։ Նա վաղուց էր տեսել Մարօին, վաղուց էր սքանչացել նրա տեսքով, բայց ամեն բանում միշտ համեստ, հազիւ նա թոյլ էր տալիս իրանց պատահելու ժամանակ մի վայրկեանով վայելել Մարօի գիւթիչ պատկերի հաճոյքը, այն էլ հեռուից։ Իր և այդ աղջկայ մէջ ծագումով և հարստութեամբ այնքան մեծ անջրպետ էր տեսնում, որ նրա ձեռքն բռնելու մասին չէր մտածում, որովհետև յոյս չունէր։ Բայց ձորակի անցքը նրա աչքերը բացեց, նրան մի հեռաւոր, բայց քաղցր յոյս ներշնչեց, երազելու համարձակութիւն տուեց։ Յուսոյ այդ աղօտ նշոյլի առաջ մի հատիկ սև ամպ կար․ դա այն ենթադրութիւնն էր, թէ գուցէ

ձորակում կատարուածը դիպուածի արդիւնք է, գուցէ Մարօն ամենևին չի էլ մտածում նրա մասին, չի էլ հետաքրքրւում նրանով։ Այս անախորժ ենթադրութիւնն էր պատճառ, որ նա վճռեց հետամուտ չը լինել Մարօին և իր սիրոյ գործը յանձնել ճակատագրին, մինչև որ մի երկրորդ բախտաւոր դիպուած վերջնականապէս համոզի նրան, թէ Մարօի սիրտը պատկանում է իրան։ Նա իբրև նահապետական բարքերի ծնունդ, խիստ կարգերի բովից անցած, օտար աղջկան հետամուտ լինելու համարձակութիւն չունէր. գիւղը հաղիւ էր սէր թոյլատրում ամթի, պատկառանքի սահմաններում; բայց սիրային՝ թէկուզ խիստ անմեղ արկածներ տանել չի կարող։ Այս շատ լաւ գիտէր Մուսօն և սպասում էր...

Ահա թէ ինչու Մարօն այլ ևս չէր տեսնում Մուսօին, այն ինչ ինքը կարծում էր, թէ Մուսօն անպատճառ կ'աշխատի նրան տեսնել։ Անցան էլի մի քանի օրեր։ Մարօն մօտ էր յոյսը կորցնելու, բայց ահա մի երեկոյ աղջիկը ձորակում կըր-

կին լսեց նրա ձայնը հեռու դաշտից։ Այդպէս էր Մուսօի սովորութիւնը՝ առաւօտեան երգելով դաշտ գնալ և երեկոյեան երգելով վերադառնալ։ Մարօն շտապով լցրեց իր կուժը և աշխատում էր շուտով բարձրանալ Մուսօին չը հանդիպելու համար. ծանօթ դողը դարձեալ անցաւ նրա մարմնով։ Ահա նա արդէն գառնվայրի վրայ է, փորձեց շտապել, բայց ոտները դաւաճանեցին և հակառակ իր կամքի սկսեց յամրաքայլ բարձրանալ։ Մուսօն նրան տեսաւ հեռուից, այժ տուեց ոտներին և մի քանի րոպէից յետոյ նրա ոտնաձայնը հասնում էր արդէն Մարօի ականջին։ Այ ձեռքով իր կուժը պահելով՝ Մարօն ձախ ձեռքով սեղմեց կուրծքը, կարծես կամենալով խլացնել սրտի թրթռոցը։ Իսկ Մուսօն այդ ժամին մի այն մի ցանկութիւն ունէր, մէկ էլ այն հրաշալի աչքերի մէջ նայել։ Մարդկային ոչ մի այժ այլ ևս չէր կարող ստիպել Մարօին յետ նայել, այդ գիտէր Մուսօն, ուստի չտապեց, առաջ անցաւ և մի քանի քայլ գնալով՝ դիտմամբ մի

քանի անգամ յետ նայեց. վերջին անգամ հազիւ Մարօն սիրտ արեց, աչքերը բարձրացրեց և նրանց հրատապ հայեացքներն իրար հանդիպեցին։

Երկու սիրող սրտերն իրար հասկացան լռութեամբ։ Նահապետական ընտանիքի զաւակներ էին, իրանց սէրը խօսքով յայտնել չը գիտէին, դա դատապարտելի էր։ Լեզուն պիտի լուռ մնայ, գիւղական աշխարհում սիրոյ գործը վճռողները, նրա մասին խօսողներն աչքերն ու յօնքերն են և Մարօն ու Մուսօն իրանց աչքերով այդ օրը շատ բան ասացին, շատ բան խոստացան իրար։ Այնուհետև իւրաքանչիւր յարմար առիթին, մանաւանդ տօն օրերին, Մուսօն գալիս էր ձորակի գլխին կանգնում, երբ Մարօն յայտնւում էր ձորակում, սիրահար երիտասարդը մի այլ կողմից ցած էր իջնում և զիլ երգերով թնդացնում էր շրջակայքը։ Մարօն դանդաղութեամբ էր լցնում իր կուժը, զգոյշ հայեացքներ էր ձգում դէպի այն կողմը, ուր Մուսօն էր և ապա ժպտադէմ բարձրանում էր ձորն ի վեր։ Մուսօն չէր մօտենում Մա-

րօին, չէր փորձում նրա հետ խօսել, այլ պահապան հրեշտակի պէս հետևում էր նրան հեռուից, զանազան պատրուակներով յայտնւում էր ձորի բարձրութեան վրայ, կամ ծածկւում էր մացառների մէջ, դիտում էր իր սիրելու շարժմունքը, դէմքը, ժպիտը և գոհ էր այսքանով։ Այսպէս անցնում էին օրեր և շաբաթներ, նրանց այս երջանկութիւնը ոչնչով չէր խանգարւում, նրանց սէրն օր աւուր աճում էր և այդ սէրը յստակ էր, որպէս իրանց աղբիւրների վճիտ ջրերը։

Մի անգամ միայն գեղջուկ սիրահարներին յատուկ եղանակով նրանք իրանց սիրային տեսակցութիւնների միակերպութիւնը խանգարեցին. Մուսօն մի մեծ կարմիր խնձոր դրեց այնտեղ, ուր կոտրուել էր կուժը և առաջ անցաւ հէնց այն րոպէին, երբ Մարօն սկսեց ցած իջնել դէպի ձորակը։ Մօտենալով իրան համար այնքան նուիրական տեղին, աղջիկը վերցրեց խնձորը, հոտ քաշեց և պահեց ծոցում. Մուսօն շատ հեռու չէր, Մարօն ամեն բան հասկացաւ։

Բայց ամեն մի բաւարարութիւն ստացած ցանկութեանը միշտ հետևում է երկրորդը. երկու սիրահարներին իրանց սիրային տեսակցութիւնները վերջիվերջոյ կատ միակերպ, կատ անբաւարար թուալ սկսեցին։ Նրանք երկուով էլ համարեա միաժամանակ պահանջ զգացին մի փոքր աւելի մօտենալ իրար, երես առ երես նայել, մի բառ, դոնէ մի հատիկ բառ արտասանել։ Այս ցանկութիւնը կար, բայց ոչ մէկը սիրտ չէր անում միանգամ դէրուած սահմանից առաջինը դուրս գալ. տղամարդը համարձակ է. մի օր վերջապէս Մուսան պատռեց այդ ամօթխած լռութեան քօղը և մօտենալով Մարօին շատ ցած ձայնով ասաց.

—Մարօ ջան, այսպէս մինչև երբ...

—Հօրս մօտ մարդ ուղարկիր, Մուսօ, չընչաց աղջիկը և քիչ հետց ամօթից հալուէր։

Պառաւ Նուբարն ուրախութիւնից ոտքերի տակ դեռևս չէր զգում, երբ այս անգամից մի քանի օր յետոյ գնում էր Սհօենց տուն՝ Մարօի ձեռքը Մուսօի համար խնդրելու։

—Ուզում եմ քո տան օջախից մի ճրագ վառեմ, Սհօ ախպեր, ասաց Նուբարը։

—Եօ աղջիկ չունիմ մարդու տալու, վճռական կերպով ասաց Ծերունին խոժոռուելով և Նուբարը վերադարձաւ տխուր, սիրտը կոտրած։

Իսկապէս Սհօն շատ էլ հաւանում և նոյն իսկ սիրում էր Մուսային. մեծ սիրով էլ կը կամենար Մարօի բախտը նրան յանձնել՝ քան թէ մի ուրիշին, բայց և այնպէս մերժեց՝ սոսկ աղջկանից բաժանուելու ճակատագրական անհրաժեշտութիւնն աւելի հեռացնելու համար։ Կ'անցնէին օրեր և եթէ երկրորդ դիմումն լինէր, նա ամպատճառ կը զիջանէր, նոյն իսկ այժմ էլ նա վոշմանած էր, երբ մանաւանդ գլխի ընկաւ, որ իր մերժումը Մարօի սրտով չեղաւ, բայց արդէն ուշ էր, նա չէր կարող յետ կանչել պատասխանը, այդ անվայել էր, նոյն իսկ խայտառակութիւն էր, ոչ մի աղջկայ ծնող չի թոյլ տայ իրան այնքան ստորանալ, որ փեսացուին աղջիկ առաջարկի։

Եւ Աշօն՝ նկատելով՝ թէ ինչպէս Մարօի դէմքից ժպիտը կորաւ, որ աւուր սպասում էր, թէ նոր խնամախօսը երբ կրկին կը բանայ իր դուռը։

III

Կարգից դուրս նորութիւններով, անօրինակ պատահարներով աղքատ էր Գ... գիւղը։ Թէև շաբաթ չէր անցնում, որ մի գիւղացի սարսափելի ծեծի չենթարկուի կամ բանտ չը նստի, ամիս չէր անցնում, որ մէկի անասունները դաշտից չը տարուէին, տարի չէր անցնում, որ լեռներից որ և է անմեղի դիակ չը բերէին արիւնաթաթախ, կամ որ և է աղջիկ կամ կին չը փախցնէին, բայց այս բոլորն էլ անօրինակ չէին համարւում այն աշխարհում։ Այս երևոյթներն առօրեայ, սովորական պատահարների շարքն էին անցել և առանձին հետաքրքրութիւն չէին զարթեցնում։ «Անցածն՝ անցած է», կրկնում էին գիւղացիք մի այդպիսի դէպքից յետոյ և գլուխ քաշ ձգած՝ գնում գործի։ Շատ անգամ քաղցած բէգերն էին հիւր լինում,

բայց անկոչ հիւրերի գալուստը կարծես չէր խանգարում գիւղական կեանքի միակերպութիւնը։

Մի անգամ միայն Գ... գիւղում մի հետաքրքիր անձնաւորութիւն յայտնուեց և ընդհանուրի ուշադրութեան և խօսակցութեան առարկան դարձաւ։ Այս մարդը մօտ քառասուն տարեկան էր, կորացած մէջքով, նիհար, լպիրշ երեսով, որ իր վրայ կրում էր քաղաքային զեղխ կեանքի, աղտեղի շրջանների, անառականոցների, հարբեցութեան կնիքը։ Նրա փոքրիկ, պլստան աչքերի կղոտ փայլը, խորամանկ արտայայտութիւնը զզուելի էր և դժուար էր առանց նողկանքի նայել նրա երեսին, մանաւանդ որ քթի ծայրն ու վերին շրթունքի մի մասն էլ կորուած էր և մի խոշոր սպի լրացնում էր այդ դէմքի այլանդակութիւնը։ Հնամաշ, կղոտ սերտուկի վրայ նա հագած ունէր տաճիկ գեներալի մի նոյնքան հնամաշ վերարկու, դեղին կօշիկներով։ Գլխին կրում էր մի խունացած ֆէս նոր փնջով։ Քաղաքացի չէր նա, այլ Գ... գիւղի զա-

ւակն էր, նրան էլ շատ տարիներ առաջ այդ խղճուկ գիւղն էր ծնել, բայց այժմ նա այնքան այլափոխուած, այնպէս այլանդակուած էր, որ գիւղը դժուարանում էր ճանաչել իր զաւակին։ Նա տարօրինակ էր, ահա թէ ինչու ընդհանուրի ուշադրութեան առարկան դարձաւ։

Մարդիկ այդ օրը փսփսալով ու հեգնութեամբ հաղորդեցին իրար, թէ քաչալ Սրբէն եկել է։ Հին-հին յիշողութիւններ էին փորփրւում, մի ամբողջ անցեալ էր մէջ բերւում, մինչև որ շատերը կարողանում էին յիշել քաչալ Սրբէին։ Ախր քանի՜ տարի էր, որ նա չը կար, մօտ քսան և հինգ տարի, մի ամբողջ կեանք է և ո՞վ էր կարծում, թէ նա մէկ էլ կ'երևայ, այնքան բաներ էին լսել նրա մասին... Երբ առաջին անգամ նա երևաց գիւղի հրապարակում, մի ծերունի ասաց գլուխը թափահարելով.

—Հա՜յ գիտի, քո տունն աւերուի, Ցակօ, դու էլ մի օր ուրախացար, ասիր, տղայ ունեցայ, օջախս չէն ու պայծառ կը պահի, թաղեմ էս տղան հա՜...

Ցակօ՜, ո՜րքան արտասուք, ո՜րպիսի վըշտոտ պատմութիւն էր կապուած այդ անուան հետ։ Նա էլ իր ժամանակին մի մարդ էր, մի տուն էր, մի օջաղ էր, կին ունէր, զաւակների տէր էր. երկու աղջիկ ու մի տղայի աղմուկն ու ճիչը լըցնում էր նրա խրճիթը, երկինքը հաշտ էր նայում վերևից։ Տղան Սրբէ էր կոչւում, մանկական հասակում գլխի հիւանդութիւնը զրկել էր նրան մազերից, այն ժամանակից նրա անուանը կցուել էր «քաչալ» մականունը. Սրբէն քաչալ էր, բայց և այնպէս Ցակօի տղան էր, նրա օջաղի ճրագն էր. Ցակօն սիրում էր նրան։ Ցակօն ապրում էր իր համար, լաւ չէր ապրում, վատ էր ապրում, բայց ապրում էր, արև ու աշխարհ էր տեսնում, կեանք էր վայելում, Աստուծոյ տուածով գոհ էր և չէր տրտնջում. շատերից մէկն էլ նա էր...

Բայց մի անգամ ճակատագիրը խեթ նայեց նրան. Ցակօն մի գիշեր աղօթեց և անմեղ պառկեց ու քնեց, իսկ միւս առաւօտը մեղաւոր արթնացաւ. Նա այդ-

գիշեր թէև հանգիստ ու խաղաղ իր խըրճիթում քնած, բայց մի «զարհուրելի ոճիր էր գործել»—«նա սպանել էր հարեւան քիւրդ գիւղի բէգի չորս եզը»։ Թէ ինչպէս էր կատարուել այդ յանցանքը, Ցակօն ամենևին չէր իմանում, բայց վերջիվերջոյ նրան հասկացրին իր յանցանքը։ Բէգի եզներն այդ գիշեր տիրոջ բակից դուրս գալով՝ դաշտ էին գնացել և մտել էին Ցակօի թարմ առւոյտի մէջ, մինչև լոյս արօտը տրո՛րել, կերել էին և լուսադէմին կուշտ ջուր խմելուց յետոյ՝ ուռել էին և սատկոտել հէնց առւոյտի մէջ։ Նոյն առաւօտ բէգը Գ... գիւղն եկաւ իր հետևորդներով, կանչել տուեց Ցակօին և ասաց.

—Իմ եզները տո՛ւր, ֆլա՛։

—Ի՞նչ եզ, բէգ, հարցրեց զարմացած Ցակօն, որ անտեղակ էր անցքին։

—Ի՞նչ եզ... իբր թէ չես հասկանում. իմ չորս եզը, որ քո առւոյտի մէջ այս գիշեր սատկացրել ես։

—Ե՞ս... Աստուած է վկայ, բէգ, ես ոչինչ չը գիտեմ։

—Մի՞թէ միևնոյն չէ, դու ես սպանել, թէ քո առւոյտը. այ լաճ, եզները գիշերը քո առւոյտն արածել են և սատկել, ուրեմն դու ես սպանել։

—Բէգ, գլխիդ մեռնեմ, բայց չէ՞ որ քո խուլուղներն են բայց թողել եզները. որ լաւ պահէին, դուրս չէին երթայ, ես ինչ անեմ, խօմ քո...

—Ձա՛յնդ, շուն անպիտան, դեռ խօսում էլ է, ճչաց բէգը ապտակելով նրան, թո՛ղ այնտեղ առւոյտ չը ցանէիր. եթէ ցորեն, կամ գարի լինէր ցանուած, եզները կը սատկէի՞ն, հա՛, ասա՛, կը սատկէի՞ն։

Ցակօն լռեց. նա զգաց իր յանցանքը, հասկացաւ, որ յիրաւի եթէ այնտեղ առւոյտի փոխարէն ցորեն կամ մի այլ բան լինէր ցանած, այդ սևը չէր գայ իր գլխին։

—Ասա՛, կը սատկէ՞ին, շարունակեց որոտալ բէգը։

—Չէ, չէին սատկիլ, դողդողալով պատասխանեց Ցակօն։

—Տեսնո՞ւմ ես, որ դո՛ւ ես մեղաւոր, դու ես սատկացրել եզները, թո՛ղ ուրիշ

բան ցանկէիր մեր գիւղի մօտ, դու այդ դիտմամբ ես արել։ Տուր եզները։

—Բէգ, բայց վերև Աստուած կայ, եաման, խնայիր։

—Տուէք գեաւուրին։

Հետևորդները վրայ պրծան կատաղած շների պէս և Ցակօին թակելով տարան։ Դատարանն արդար ճանաչեց բէգի պահանջը։ Ցակօն բանտ դրուեց, մինչև որ վճարի չորս եզան գինը՝ քսան և հինգ ոսկի, մի գումար, որ Ցակօն երազել չէր կարող։

Քաջալ Սրքէն այդ ժամանակ տասնեվեց տարեկան էր։ Հարևանների խորհրդով նա պանդխտութեան գաւազան ձեռք առաւ և գնաց մեծ քաղաքներում աշխատելու, որ բերի հօր պարտքը վճարի և նրան բանտից ազատի։

—Տեսա՞ք, ասում էին իրար գիւղացիք, երբ Սրքէն ճանապարհ ընկաւ, Աստուած ցաւը տուել է, ճարն էլ հետն է տուել. դէ պատահմունք էր, եղաւ, Ցակօն բանտ գնաց, բայց Աստուած պահի տղան, ահա գնաց աշխատելու, կը բերի, հօրը բան-

տից կ'ազատի. փա՜ռք քեզ Աստուած, դու արդար ես։

Անցան տարիներ։ Սրքէից ոչ մի լուր չը կար։ Խեղճ Ցակօի ոսկորները մաշուեցին բանտում, այնտեղ էլ նա հոգին փչեց, անտէր ու սոված թողնելով կնոջն ու երկու աղջիկներին, որոնցից մեծը՝ տասն, իսկ փոքրը՝ հինգ տարեկան էր։ Բէգն իր պահանջի փոխարէն խլեց Ցակօի միակ արտը։ Գոհարը՝ Ցակօի այրին, երկար ժամանակ մերթ կուշտ, մերթ սոված իր որբիկների հետ ծուարեց իր կիսաւեր խրճթի մէջ, յուսալով մի կերպ քաշ տալ իր ողորմելի գոյութիւնը. բայց վերջիվերջոյ տեսնելով՝ որ այդպէս շարունակել անհնարին է, երկրորդ անգամ յանձն առաւ ամուսնանալ իր որբերին սովից փրկելու համար։ Խորթ հայրն սկզբում սիրով ընդունեց երկու աղջիկներին և խնամում էր զաւակների պէս, բայց ժամանակի հետ նրա վերաբերմունքը փոխուեց, նրանք աւելորդ բեռը նկատուեցին, կերածները աչք եկաւ, միւս երեխաներն էլ սկսեցին նրանց յաճախա-

կի ծեծել, տնից դուրս խրկել, կերակրից զրկել։ Քիչ չէր պատահում, որ երկու որբիկներն իրար գրկած բաց երկնքի տակ էին գիշերում նոյն իսկ ցուրտ եղանակներին։ Այդ այն ժամանակն էր, երբ նրանց մայրը հիւանդ ընկած էր անկողնում։ Նրա սիրտը կսկծում էր տեսնելով իր վատաբախտ զաւակների դառն վիճակը. առանց այն էլ նրա ջարդուած սիրտը այս վերջին հարուածին էլ դիմանալ չը կարողացաւ և նա վշտահար գերեզման իջաւ։ Երկու որբերը մնացին գլխովին որբ—նրանք այժմ անպաշտպան մուրացիկներ էին։

Այդ ժամանակ միայն մարդիկ յիշեցին այս թշուառներին։ Գտնուեց մէկը՝ Մահտեսի Փանօն, որ վերցրեց նրանց և պահում էր իր «վարձքի» համար։ Որբերից փոքրը նոյնպէս չ'ապրեց երկար, ծանր զրկանքները քայքայել էին նրա քնքոյշ կազմուածքը և նա շուտով թողեց այս դառն աշխարհը և հետևեց իր վատաբախտ ծնողներին։ Մնաց մեծը, բայց սրա ճակատագիրն աւելի սև եղաւ։ Երբ

նա հասած աղջիկ էր արդէն, Փանօի քիւրդ հովիւը՝ Ճաղօն, իր երկու ուրիշ ընկերների հետ նրան բռնի խլեց ու փախցրեց։ Յակօի օջաղը մարեց։

Բաչալ Սրքէն չը կար ու չը կար։ Նա շարունակում էր մնալ քաղաքներում։ Քաղաքային կեանքին նա հեշտ ընտելացաւ, նուիրեց իրան անառակութեան, մոռացաւ հօրն ու նրա ցաւերը, մոռացաւ մօրն ու քոյրերին։ Նրան կարելի էր տեսնել մերթ իբրև սրճարանների ծառայ, մերթ քարվանսարայի «օդաբաշի», մերթ այս ու այն թուրքի տանն ստոր և գաղտնի յանձնարարութիւններ կատարող և մերթ էլ իր նման սրիկաների հետ գինետներում ու անառականոցներում, ուր նա վատնում էր արդար կամ անարդար ճանապարհով ձեռք բերած մի քանի կոպէկները։ Վերջին տարիները նրա առաջ գործունէութեան մի բոլորովին նոր ասպարէզ բացուեց։ Նրան կարելի էր յաճախ տեսնել «փօլիս» էֆէնդու դըռանը, կամ զափթիաների հետ շրջելիս։ Շատ երիտասարդներ նրա ցուցմունքով

բանտ ընկան և մեծ փրկանքով դուրս եկան, կամ իսպառ թշուառացան։ Լուրը էին պատում նոյն իսկ, թէ նա իւրամուխին է ընդունելու՝ մի մեծ դուռմար ձեռք ձգելու համար։ Քաչալ Սրբէն հեռվհեռե լսեց իր ծնողների մահը, քոյրերին վրայ հասած ազէտները, բայց աչխատեց անգէտ ձևանալ։ Կեանքի հեշտ ճանապարհը նա գտել էր, մանուկիւնը նրա համար լաւ ապրուստի միջոց էր, վաստակը մեծ էր։

Բայց մի անգամ բախտն երեսը չուռ տուեց նրանից։ Մի գիշեր խաւարի մէջ աորճանակի մի գնդակ սողաց նրա դէմքի վրայով, անմեղ զոհերը հաշիւ էին պահանջում դահիճից։ Հարուածը մահացու չ'եղաւ, միայն զոհ գնաց նրա քթի աոորին մասը և վերին շրթունքը։ Սրբէն աարսափեց։ Նա գիտէր, որ այս մի փորձին հետևելու է երկրորդը, և նոյն իսկ երրորդը, մինչև վերջ դրուի իր գազիր կեանքին։ Պէտք էր խոյս տալ այդ վտանգաւոր դարձած վայրերից, ուր ամենքը ճանաչում էին նրան։ Բայց ուր

փախչել, ուր ծածկուել։ Այդ նեղ ժամին նա յանկարծ յիշեց իր հայրենի գիւղը և մի օր անյայտացաւ քաղաքից։ Գ... գիւղի անառակ զաւակը յետ եկաւ իր հոգու առաքինութիւնները վաստելուց յետոյ, եթէ ունեցել էր, բայց առանց ապաշաւանքի, առանց ապաշխարութեան։

Գիւղում նա ամենքին հաւատացնում էր, թէ քաղաքում լաւ սրճարան ունի, թէ եկել է մօրն ու քոյրերին տանելու, որոնց հասած դժբախտութեան մասին իբր ինքը տեղեկութիւն չուներ և թէ գիտեր միայն հօր մահը, որին ինքը հակառակ իր բոլոր չանքերին օգնել չէր կարողացաւ։ Առաջի օրերում նա նոյն իսկ իրան խորապէս վշտացած էր ցոյց տալիս, մանաւանդ՝ քրոջ առնանգուելու համար։ Բայց յետոյ, ի զարմանս գիւղացիների, նա պատրաստուեց գնալ, ինչպէս ինքն էր ասում, «փեսային» և քրոջը տեսութիւն։ Եւ արդարև նա գնաց, գնաց նրանց, մինչև իսկ «ղալան» պահանջեց քրոջ համար։ Գիւղացւոց ղրուան-

քին ու զայրոյթին չափ չը մնայ, երբ իմացան այս բոլորը։

Ամէնքն էլ երես դարձրին նրանից։ Սրբէն այդ պատմ էր։ Սրբէն գիւղական կեանքը մօտ էր նրան ձանձրացնելու, երբ մի օր յանկարծ տեսաւ Մարօին։ Իմանալով, որ հարուստ հօր մի հասիկ ժառանգն է այդ գեղեցկուհին, նա մտածեց ամէն ճիգ գործ դնել, ամուսնանալ նրա հետ և հօր հարստութեան տէր լինել։ Ինչ անենք, որ ինքը քահանայ Սըրքէն է, ողորմելի Յակօի տղան, բայց նա այժմ քաղաքից է գալիս, լաւ խօսում է տանկերէն, վրան մարդավարի շորեր ունի, մի խօսքով էֆէնդի է, մինչ Մարօի ձեռքը կը մնրժեն նրան, կամ մինչ Մարօն հէնց ինքը բախտաւոր չի համարի իրան նրա կինը դառնալով։ Այսպէս էր դատում Սրբէն և մի օր Սհօի տունը մտաւ, Մարօի ձեռքը խնդրեց։ Սհօն զայրոյթով դուրս վռնտեց նրան, նահապետական գիւղացու վրայ զգուելի տպաւորութիւն թողեց քաղաքի խեղկատակը։

Քահանայ Սրբէն չը յուսահատուեց, նա մտածեց աղջկանը հետամուտ լինել, գըրաւել նրան իր պատոյով ու ֆէսով, սիրտը վաստակել և այս ճանապարհով նըպատակին հասնել։ Եւ Սրբէն սկսեց։ Այս բանը պատահեց ճիշտ այն դէպքից յետոյ, երբ Սհօն Մարօի ձեռքը մերժեց Մուսօին։

Մուսօն երևակայել անգամ չէր կարող, թէ այդ քահանայը սիրտ կ'անի աչք բարձրացնել Մարօի վրայ, ուր ինչ թէ նրան հետամուտ լինի։ Բայց իրնչեր չեն պատահում աշխարհում։ Նա յանկարծ իմացաւ, որ Սրբէն նոյն իսկ Մարօի ձեռքն է խնդրել։ Թէև նրան մերժել էին, բայց միևնոյն այդ յանդգնութեան համար նա պատրաստ էր կոկորդը ծամելով նրա զգուելի գլուխը բաժանել մարմնից։ Սակայն այդ դեռ քիչ էր. Մուսօն չուտով նկատեց, որ Սրբէն յաճախակի շրջում է Ձորակում և յատկապէս այն ժամերում, երբ Մարօն այնտեղ էր լինում, կասկած չը կար, որ նա հետևում էր Մարօին։ Մի օր մանաւանդ՝ նա մի

այնպիսի բան տեսաւ, որ այլ ևս համբերել անհնարին էր։ Առաւօտ էր, Մարօն իր մի ընկերուհու հետ վերադառնում էր աղբրից. յանկարծ նրանց առաջ յայտնուեց Սրբէն, և առաջին աղջկանից անցնելով Մարօի առաջը կտրեց։ Աղջիկն անծանօթի առաջ չփոթուած՝ ինչ անելը չը գիտէր, մինչդեռ Սրբէն աւելի մօտեցաւ, ինչ-որ փսփսաց և իր ձեռքը համբուրելով ճակատին դրեց, Մարօն սարսափած փախաւ նրա առաջից։ Նոյն րոպէին Մուսօն մի քանի ոստիւնով Սրբէի առաջը կտրեց։

—Հը՞, քաչալ Սրբէ, ինչ ես ամեն օր այս տեղերում հոտոտելով թափառում, ասաց նա հրացայտ աչքերով և բռունցքները սղմած։

— Էֆէնդը՛մ, քեզ բան արի՛, պատասխանեց Սրբէն գոռոզաբար, ես այստեղ զբօսնում եմ։

—Ես զբօսնել, բան չը գիտեմ. լսիր քեզ ինչ եմ ասում. եթէ մէկ էլ համարձակուել ես այս տեղերում երևալ, հաւատա, քաչալ գլուխդ կը կտրեմ, մա-

նաւանդ՝ եթէ քեզ տեսնեմ առաւօտներն ու երեկոները։

—Առաւօտներն էլ կը գամ, կէսօրին էլ, իրիկունն էլ. քեզ ինչ, էֆէնդըմ, ձորը խոմ քոնը չէ։

—Ձորը իմը չէ, բայց այստեղ մէկը գալիս գնում է, նա իմն է, քեզ ասում եմ այստեղ մի՛ արի։

—Ես կը գամ, ինձի Սարգիս էֆէնդի կ՚ասեն։

—Կը գա՛ս։

—Կը գամ։

—Դէ, ա՛ռ քեզ «կը գամ», ասաց Մուսօն մի ծանր ապտակ տալով երեսին։

Քաչալ Սրբէն փորձեց պաշտպանուել, բայց առողջ, յաղթանդամ գիւղացու հզօր բազուկներին դժուար էր դէմ դնել, ուստի նա փախաւ իր բոլոր զայրոյթն ու անզօր վրէժխնդրութիւնը թուրքերէն մի լպիրշ հայհոյանքով դուրս թափելով։

IV.

Քաչալ Սրբէն գնաց սաստիկ զայրացած, ատամները կրճտելով։ «Այսպէս էլ

բռնի. մի վայրենի, մի գիւղացի արջ Սարգի՛ս էֆէնդու վրայ ձեռք բարձրացնի, անարգի՛։ «Փաչալ Սրքէ» էր ասում ինձ. կեցիր, անասուն, մրթմրթում էր նա ճանապարհին բռունցքները թափ տալով, կեցի՛ր և տես ի՛նչ կանեմ քեզ»։ Նա սպառնում էր. բայց իրօք ի՛նչ պիտի անէր, այդ ինքն էլ չը գիտէր։ Սեփական պատուի անարգանքի համար իր անձը վտանգի ենթարկելու քաջութիւնից զուրկ էր նա. «այդ յիմարութիւն է, ասում էր, այնպէս պէտք է վրէժխընդիր լինել, որ քեզ ոչինչ չը պատահի և եթէ հնար է, նիւթական շահն էլ ունենաս»։ Օ՜, եթէ այս բոլորը քաղաքում պատահած լինէր, նա ի՛նչ հեշտութեամբ Մուսօին բանտ կը նստացնէր իբր «կօմիտաչի», իսկ այժմ... այժմ բոլորովին ուրիշ բան պէտք էր մտածել։ Եւ նա մտածում էր։

Մինչ այս, մինչ այն, պառաւ Նուբարը չոքեց քահանայի առաջ, նրա ձեռք ու ոտքն ընկաւ, որ մի ճար անի Սհօի սիրտը կակղացնելու համար։ Մի քանի օրից

յետոյ բարի քահանան օրհնեց երկու սիրահարների նշանը։ Գիւղացիք ուրախացան, Սհօն աւելի լաւ ընտրութիւն անել չէր կարող։ Կատաղեց միայն Սրքէն։ Հակառակորդի այս յաղթութիւնը և աւելի բորբոքեց նրա վրէժխնդրութիւնը, հազար ու մի ծրագիրներ անցան նրա փոքրիկ գլխով, բայց ոչ մէկի վրայ կանգ առնել չէր կարողանում և չը կար մէկը, որ նրան խորհուրդ տար, առաջնորդէր իր վտանգաւոր ձեռնարկութեան մէջ։ Այս նեղ ժամին նա յանկարծ յիշեց Ճագօին, իր «փեսային»։ Նա ժպտաց, չփեց նեղ ճակատը, բախտաւոր միտք ծագեց նրա գլխում։ Սրքէն անյայտացաւ գիւղից։

Ո՞ւր գնաց նա, այդ չիմացան գիւղացիք, և չը հետաքրքրուեցին էլ իմանալ, միայն մի օր յետոյ նա Ճագօի վրանումն էր և գիշերն այնտեղ հետևեալ խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ փեսայի և աներձագի մէջ։

—Ճագօ՛, քո օգնութեանն եմ կարօտ, ես խաթր ունեմ քեզ մօտ, ասաց Սըրքէն։

—Ի՞նչ ես ասում, Սրբէ, գլուխս չեմ խնայի քեզ համար, պատասխանեց կեղծաւոր քիւրդը։

—Մեր գիւղի Սհօի աղջկան տեսէլ ես։

—Հա՛, տեսել եմ շատ առաջ, մի սիրուն փոքրիկ աղջիկ էր։ Ի՞նչ է, չը լինի՛ թէ ուզում ես առնել, չեն տալիս։

—Ուզեցի, չը տուին, այժմ արդէն ուշ է, ուրիշի վրայ նշան են դրել։

—Ամենևին ուշ չէ. ինչ ձևաս, որ նշան են դրել, պսակած էլ լինի, կը փախցնենք, եթէ կամենաս։ Ձագօն աչքի մաղ կարող է թռցնել։

Սրբէն փախցնելու մասին ամենևին չէր մտածել, ինքը բոլորովին այլ ծրագիր ունէր, Ձագօն աւելի խելացի է... փախցնել... ինչ սիրուն բան կը լինի։ Մի րոպէ նա մտածմունքի մէջ ընկաւ, երևակայութեան առաջ պատկերացաւ Մարօի սիրուն պատկերը. ինչ և լինի, տէր դառնալ այդ պատկերին... բայց այս բանը նրան անհնարին թուաց։ Փախցնել... բայց ուր, ինչպէս ծածկուել, չէ որ նրան հետաքրքրողը միայն Մարօն

չէր. հապա նրա հօր հարստութիւնը, ինչպէս կարող էր ձեռք դցել այն, ինչպէս կարող էր գիւղ դառնալ. գիւղացիք, Մուսօն, մանաւանդ Մուսօն, սրանից առաջ մենից աւելի էր վախենում Սրբէն. նրա հարուածները տեսել էր. Մնում էր փախցնել Մարօին և յաւիտեան քրդերի մէջ մնալ, նոյն իսկ քրդանալ, ինչո՞ւ, ինչ օգուտ, երբ հնարաւոր չի լինի Սհօի ժառանգը դառնալ։

—Ո՛չ, Ձագօ, ես փախցնել չեմ ուզում. այդ աղջիկն ինձ հարկաւոր չէ։ Նրա նշանածը, Զօբանենց Մուսօն, ինձ թակեց, նրանից վրէժխնդիր լինել եմ ուզում, թէև այդ աղջիկը նրան բաժին չը լինի, խլենք այդ աղջկանը նրանից, տանք մի այնպիսի մարդու, որից մի բան էլ մենք չահուել կարողանանք։

Մտածելու հերթն այժմ Ձագօինն էր. նա մի քանի րոպէ լուռ մնաց։

—Ապրես Սրբէ, լաւ բան միտս բերիր, այդ աղջիկը մեր Հիւանի բէգին շատ լաւ ընծայ կը լինի. բէգը ձեր երկուից էլ լաւ է, դէ մենք էլ մի բան կը խփենք,

երևի մի քանի ոսկի էլ ինձ ու քեզ բաժին կը հասնի։

Սրբքեի դէմքը պարզուեց, նա ձեռները չփեց, տրորեց, կարծես պատրաստւում էր ոսկիները ընդունել։ Միւս առաւօտ ձաղօի վրանից երկու հոգի հեռացան, Սըրքէն դէպի Գ. գիւղն եկաւ, իսկ ձաղօն գնաց դէպի Սիպանայ սարը։

—

Այնտեղ՝ ուր բարձրացնում են իրանց մշուշապատ գագաթները Սիպան, Ծաղկեայ և Նեմրուդ սարերը, որոնց հսկայական սոսկերները լեռ ու դաշտ ոտնատակ տալով երեկոյեան պահուն ծառաած վիշապների պէս ձգւում են դէպի ծովակը, ուր բլրակների և լեռների շղթաները քմահաճաբար իրար են փաթաթւում, որպէս կռուի բռնուած զաւրուն օձեր և մերթ բաժանուելով կազմում են բիւրաւոր հովաշատ, կանաչազարդ ձորեր ու հովիտներ. այնտեղ՝ ուր լեռնային ջրերը լիզում են լեռների կըրծքերը և նրանց սոսրոտներում կազմում են կարկաչուն վտակներ և մռմռացող

լեռնային գետակներ, այն տեղերում վաղուց է իշխում Հիւանի բէգը իր «էլիաթով», վաղուց է՝ ինչ այդ դրախտանման վայրերը մարդասպանների, աւազակների բոյն են դարձել։

Անհոգ և ուրախ է ապրում Հիւան բէկը, նա մի փոքրիկ, անկախ թագաւոր է։ Սիպան ու Ծաղկեայ լեռների առջևում փռուած, Նեմրուդ լեռան սոսրոտներում ձգուած հայ գիւղերը, Արճէշի և Ալշաւազի քրիստոնեայ ժողովուրդը վաղուց է, ինչ սովորել է կրկնակի հարկ վճարել—Հիանի բէգին և պետութեան։ Աշխատասէր ու խաղաղ է այդ ժողովուրդը. հարուստ է երկիրը և Հիւանի բէգը տէր է այդ ժողովրդին, այդ երկրին։ Քանի՛ ձեռներ են աշխատում, որ Հիւանի բէգն իր ամբողջ էլիաթով կուշտ լինի։

Գարուն էր, Արճիշու սարերի փարթամ գարունը։ Հիւանի բէգն իր օբանեերով դուրս էր եկել «եայլաղ»։ Սիպանայ սարն իր հիւրընկալ կրծքին վայրենի գազանի հետ միասին օթևան էր տուել նաև վայ-

րենի մարդիկ։ Քիւրդերի սեւ-սեւ մազէ վրանների մռայլ շարքերը պատել էին հովիտներն ու դարաւանդները։ Լեռան ամենախոտառատ և ջրաշատ տեղը գրաւել է ինքը բէգը։ Նրա վրանը մի շարք վրանների ծայրումն է և իր մեծութեամբ ու փառահեղութեամբ իշխում է բոլորի վրայ։

Վրանի մուտքը զարդարուած է գոյնզգոյն փնջերով. փայտեայ բարակ սիւները ներկուած են խայտաբղէտ գոյներով։ Չորս կողմում խիտ առ խիտ գետնին տնկուած մանր ցիցերը, որոնցից կապուած է վրանը, նոյնպէս գունաւոր են։ Վրանի եզրի և գետնի մէջ բաց մնացած տարածութիւնը շրջափակուած է գոյնզգոյն չղով*)։ Վրանը գեղեցիկ

*) „Չըղը" կազմուած է բարակ, յղկած, համաչափ ճիպոտներից մի արշին և աւելի երկարութեամբ։ Քիւրդ կանայք այդ ճիպոտները վարպետութեամբ շարում են իրար կողքի և հիւսում իրար հետ գոյնզգոյն բրդեայ թելերով, և այս անում են այն ձևով որ ստացւում է մի տեսակ շիրմայ քիւրդ կանանց գործած գորգերի պատկերներով։ Այդ „չըղով" մազէ մեծ վրանը բաժանում են մասերի, սրանով են շրջապատում վրանի ստորին մասը։ Որքան հարուստ է վրանի տէրը, նոյնքան էլ ճոխ և շքեղ է լինում „չըղը"։

չղերով բաժանւում է մի քանի մասերի. ամեն մի չղէ պատ ներկայացնում է մի տեսակ կանգուն գորգ։ Ամենից շքեղ մասն է բէգի ընդունարանը։ Սա ներկայացնում է առաջը բաց մի սրահ, որի յատակը ծածկուած է թանկագին գորգերով և նրանց վրայ փռուած են խաս կտորից մինդարներ և նոյնպիսի բարձեր։ Ընդունարանի պատերը զարդարուած են բազմաթիւ հին և նոր հրացաններով, երկար, ծայրը փնջազարդ նիզակներով, քրդական շրջանաձև և կենտրոնն ուռուցիկ վահաններով, Դամասկոսի հին, կեռ սրերով։

Կէս օր էր։ Կուշտ ճաշից յետոյ՝ բարձերի վրայ թիկն տուած, բէգը ծխում էր իր նարգիլէն և ծուխը քուլայ-քուլայ դէպի վրանի ցածրիկ առաստաղն էր արձակում։ Նա մօտ յիսուն տարեկան մարդ էր, կարճ միրուք ունէր, փոքրիկ, նիհար դէմք, ճպճպան, վաւաշոտ աչքեր։ Բերանի շուրջը և աչքերի տակ դէմքի կաշին զզուելի ծալքերով կախուած էր, սեռական անժուժկալութիւնն իր կնիքը

դրել էր նրա դեմքին։ Բէգը չարունա-
կում էր ծխել և միևնոյն ժամանակ կամ
նայում էր վրանի առաջ արածող նժոյղ-
ներին և կամ դէպի հեռուն, ուր տա-
բածւում էր կանաչազարդ և սիրուն
լեռնային դարաշտիկը։ Յանկարծ նա
թողեց նարգիլէն, լարեց իր բոլոր ուշա-
դրութիւնը և ուղղուելով նայեց. ապա
չտապով վերցրեց մօտը դրած դիտակը և
նայեց դէպի հորիզոնը, ուր մի մութ
չարժուն սուր սևին էր տալիս։

—Մաշօ, ձայն տուեց բէգը։

—Բալէ, աղա, պատասխանեց վրանի
յետևից մի ձայն և շուտով մի դեղեց-
կադէմ երիտասարդ քիւրդ յայտնուեց
վրանի առաջ. բէգի ծառան էր։

—Մաշօ, մեկը դէպի մեր կողմն է
գալիս։ Շուտով ձի նատիր, ընդառաջ գը-
նա, տես թէ ո՞վ է, հրամայեց բէգը. ար-
դեօք տղերքից մեկը չէ։

Երեք օր առաջ բէգի ելիաթից մի ար-
շաւախումբ էր հեռացել, այդ խմբի մա-
սին էր խօսում բէգը։

—Աչ խուլ ա մէ տա մա (ծառագ-
եմ), ասաց Մաշօն գլուխ տալով, պա-
տից վերցրեց հրացանը, թռաւ մի մերկ
ձիու մէջքին և սրարշաւ հեռացաւ։

Կէս ժամ չանցած Մաշօի հետ վրանի
առաջ յայտնուեց ձագօն և խոր գլուխ
տալով բէգին՝ մնաց կանգնած։ Բէգը
յօնքերի տակից ուշադրութեամբ նայեց
ձագօին և շուտով ճանաչեց. նա իր
մարդկանցից էր, իր նախկին հովուի որ-
դին։

—Խէր հատի, ձագօ (բարի եկար,
ձագօ), ասաց բէգը.. ո՞ր քամին քեզ
այստեղ քշեց։

—Աղա, քո սէրն է ծառայիդ բերել
քո ոտքը, պատասխանեց ձագօն քրդա-
կան հաճոյախօսութեամբ։

—Տուն, տեղ, մալ, ընտանիք, ո՞ղջ,
սալամ՞թ են։

—Քո սայից*), ողջ են, տէր, քո գլու-
խը ողջ լինի մեզ համար։

—Տօ, անիրաւ, ասում են ֆլայ կնիկ
ես ճանկդ դցել, գօչաղ ձագօ. որ այդ-

*) Քո սայից=քո շնորհիւ։

պէս չնորհք ունես, ինչու՞ մէկին էլ ազա-
յիդ չես բերում ընծայ։

Ճաղօի սիրտը թրթռաց, իր նպատա-
կին աւելի յարմար խօսակցութիւն սկսել
անհնարին էր։

—Ճաղօի գլուխը մատաղ լինի ազային,
ազան որ կամենայ, որ միայն աչքով
անի, Ճաղօն նրա համար երկնքից
հիւրի ցած կը բերի, ուր միայ թէ ֆլայ
կնիկ։ Բա էլ Աստուած ինչու՞ համար է
ստեղծել ֆլային, որ մեր աչքի լոյս բէ-
գը մի ֆլայ կնիկ էլ չը կարողանայ ու-
նենալ։ Ազան որ կայ...

—Լաւ, լաւ, Ճաղօ, բաւական է ձա-
ւար անես, քո բերանն էլ, որ բանան,
էլ փակել չի լինի. հայրդ էլ քո խաւեւա-
թին էր։ Դու այն ասա, ինչու՞ ես եկել,
թէ չէ դու որ հիւրի-փէրիից խօսել
սկսեցիր, էլ չես վերջացնի։

—Տէր, հէնց հիւրի-փէրիի համար եմ
եկել, հապա էլ ինչ խօսեմ։ բէգը մեր
գլխի տէրն է, մենք էլ նրա ծառաներն
ենք, նրա չուաքի տակ ապրում ենք,
նրան ծառայելու պարտականենք, աչքեր

ունենք, պիտի նայենք, ինչ-որ մի հաւիկ
է աչխարհում, ինչ-որ աննման է, այն բէ-
գին պիտի հասցնենք, սա պարտք է, տէր։
Դէ Ճաղօն էլ աչքեր ունի, կոյր չէ։ Տէր,
քանի մի օր առաջ գ... գիւղով անցնե-
լիս մի աղջիկ տեսայ, ինչ աղջիկ, հրեշ-
տակ, որ չզկուէլով երկնքից երկիր է ի-
ջել. մի կատարեալ հիւրի։ Աստղի գնամ
բէգին ասեմ, ֆլային ինչ սազ կը գայ
այնքան գեղեցկութիւն, այն բէգին է
վայել։

Բէգի աչքերը վառուեցին վառաչոտու-
թեան կրակով։ Նա մոռացեց մի փոքր։

— Աստղիր սիրուն է։

—Աննման, տէր իմ, չկենաթի հիւրի,
իմ աղան դեռ երբեք այնպիսի կնին չի
ունեցել։

—Տօ, անպիտան, խանումներիդ չես
հաւանում համ, ասաց բէգը ժպտալով
ներողամտաբար։

—Տէր, հաւանում եմ, բայց այն ֆլայ
աղջիկն ուրիշ բան է, Թոռուն, Թոռուն։

—Լաւ, Ճաղօ, բայց կարող ես առանց
ազմուկի գործ տեսնել։

—Տէր, որ հրաման անես մեր տղերքից մի քանիսը հետս լինեն, մի երկու օրից ֆլայ աղջիկն այստեղ կը լինի։

—Հաւատում եմ քեզ, ձագս, բայց եթէ ղալմաղալ հանես և բերածդ աղջիկն էլ ասածիդ չափ սիրուն չը լինի, հոգիդ կը հանեմ։

—Ծառադ եմ, տէր։

—Մնացածը քեզ եմ թողնում, մոռ հետդ, ում կամենում ես. իսկ քո բախչին էլ պարտքս լինի. գնա հանգստացիր։

—

Վարդավառի ոճն էր։ Վաղ առաւօտից գիւղի բոլոր չահել հարսներն ու աղջիկները ձորակումն էին։ Այսօր նրանց նպատակը մենակ ջուր բերելը չէր, հապա և պետք է Վարդավառ անէին, իբար Թրջէին։ Ամենքն էլ կուժեր ունէին, ջրով լցրին ու վար դրին այստեղ, այնտեղ։ Չէին չոպալում վեր բարձրանալ, սպասողական դրութիւն էր,։ Դեռ ոչ ոք Թրջուած չէր, դեռ չէր յայտնուել մի համարձակը, որ առաջին փորձն անէր։

Այդ իսկ րոպէին ձորի լանջի վրայ յայտնուեց Մարօն։ Ներքևում խմբի մէջ ընդհանուր փսփսուկ բարձրացաւ, ինչը որ ծրագիր էր կազմւում։

—Ամենից առաջ Մարօին Թրջենք, Թող նշանածը նրան տզկուած տեսնի, ասաց Բագօենց Գոհարը, մի փոքրիկ չաբաճճի աղջիկ։

—Հա, հա, Մարօին, ձայն տուին այս ու այն կողմից մի քանի աղջիկներ։

Կազմուած դաւադրութեանն անտեղեակ, Մարօն ցած իջաւ, աղբրին հասաւ, կուժը լցրեց ջրով. հէնց այդ րոպէին Գոհարը մօտեցաւ և երկու բռնով արագ-արագ ջուր ցանեց Մարօի վրայ, դոռալով «Վարդավառ»։ Ընդհանուր քրքիջ բարձրացաւ. «Վարդավառ», լսուեց այս ու այն կողմից։ Մարօն իրան չկորցրեց, նա բարձրացրեց իր կուժը և արագութեամբ դաւադրեց Գոհարի գլխին։ Վերջինս այնպէս Թրջուեց, որ ասես աւազանի մէջ Թաղուեց դուրս եկաւ։ Ծիծաղն ու ուրախաձայն աղաղակներն այս անգամ կրկնապատկուեցին։ Ընդհանուր

իրարանցումն սկսուեց։ Ձորակը թնդում էր, բուն Վարդավառն էր այս։ Թրջում էր, ով ում կարողանում էր։ Մէկը կուժը առած հալածում էր իրան թրջողին, որ աշխատում էր ձորակի հեռաւոր կողմերն ապաստանել. միւսը փորձում էր միամիտ կանգնած ընկերուհուն հրել, վտակի մէջ ձգել. ոմանք քաշքշում էին իրար, ուրիշները բռնով ջուր ցանում իրար վրայ. աւելի չարաճճիները, մանաւանդ նրանք, որոնք ամենից առաջ թրջուել, մուկ էին դարձել, մտել էին վտակի մէջ և աջ ու ձախ ջուր էին շփում և ամենքի ծիծաղն ու աղաղակը, ճիչն ու կանչւըռտոցը լցրել էր ձորակն ու շրջակայքը։

Մարօի և Գոհարի վրայ այլ ևս ուշք դարձնող չը կար։ Աղջիկները միայն իրարանցման սկզբում տեսան՝ թէ ինչպէս Գոհարը խլեց ջրով լի մի կուլիկ և ընկաւ Մարօի յետևից, որ փախաւ դէպի ձորակի հակառակ կողմը, դէպի դաշտը։ Այստեղ երկու հակառակորդներն սկսեցին պտոյտներ կազմել. Գոհարն աշխատում էր

ջուր ցանել Մարօի վրայ, իսկ սա խոյս էր տալիս։ Միևնոյն ժամանակ մնացած աղջիկներն աղբրի մօտ շարունակում էին իրանց Վարդավառը։ Յանկարծ մի զարմանալի բան պատահեց։ Այնտեղից, ուր Մարօն և Գոհարն էին, մի այնպիսի ճիչ լսուեց, որ ուրախ, աղմկոտ խումբը սարսափից քար կտրեց և վայրկենապէս լռեց, ինչպէս ճնճղուկների ճռուողող երամը լռում է, երբ յայտնւում է բազէն։

Ամենքի հայացքներն ուղղուեցան դէպի այն կողմը և նրանց աչքին հետևեալ տեսարանը ներկայացաւ։ Աւազակների մի զինուած խումբ յարձակուեց երկու աղջիկների վրայ, Գոհարն ընկաւ ուշաթափ՝ հազիւ կարողանալով կոչել՝ «Եաման, տարա՜ն», մինչդեռ Մարօին բռնեցին մի քանի հոգով և շտապեցին կապոտել ձիու վրայ։ Աղջիկների զարհուրած խումբը քար կտրած՝ պապանձուել էր, նոյն իսկ օգնութիւն չէր գոռում, այն աստիճան արագ կատարուեց բոլորը, այն աստիճան անսպասելի էր դիպուածը։ Երբ Մարօն ձիու վրայից մի անգամ ցած շպրտեց

իրան և մնաց ուշաթափ, այդ ժամանակ միայն խմբի միջից մէկը յանկարծ գոռաց՝ «վա՜յ, տարան Մարօին»։ Պապանձուած խումբը միաձայն ճչաց՝ «տարա՜ն, տարա՜ն»։ Ուրախութիւնը սուգի, ծիծաղը՝ լացի փոխուեց. էլի մի րոպէ և աղջիկների բոլոր բազմութիւնը վազեց ձորն ի վեր դէպի գիւղը գոռալով՝ «տարա՜ն, տարա՜ն»։

Ամբողջ գիւղն իրար դիպաւ, մարդ թէ կին, մեծ թէ փոքր միանգամից դուրս թափուեցին տներից և դէպի ձորակը դրոհ տուին։ Ամէն մէկը կարծում էր, թէ իր քոյրը կամ աղջիկը տարան։ «Տարա՜ն» լսւում էր ամէն բերանից։ Օգնութեան վազեցին գիւղի երիտասարդները՝ ո՛րը զինուած, ո՛րն անզէն, ո՛րը մահակով, ո՛րը որ և է կարասի ձեռին բռնած։ Առաջին օգնութեան վազողներից մէկն էր նաև Մուսօն, ձորակի գլխից նա նոյն իսկ աղօտ կերպով նշմարեց, թէ ինչպէս մէկին աւազակները կապեցին ձիու վրայ և սրարշաւ հեռացան։ Ո՛չ մի կասկած անգամ չունէր, որ տարուածը Մարօն էր. նա

նոյն իսկ չէր հարցնում, թէ ո՛ւմ տարան, այլ խելագարի պէս ձորակի գլխից ցած գլորեց իրան և քանի ոյժ կար ոտներում վազեց դէպի աւազակների զինուած մի խմբակ, որ աղջկան փախցնելուց յետոյ կանգնել էր՝ հետամուտ լինողների առաջը փակելու համար։ Ինք էլ չիմանալով թէ անզէն ինչ կարող է անել զինուած աւազակների խմբին, Մուսօն այնուամենայնիւ վազում էր ու վազում. յանկարծ մի քանի հրացաններ տրաքեցին և մի գնդակ Մուսօի կողքը ծակեց անցաւ. վիրաւորուած երիտասարդը կողքը բռնեց և սոսկալի մռնչոց արձակելով, գետին ընկաւ։ Միւս գիւղացիները շփոթուած կանգ առան, ոմանք Մուսօին շրջապատեցին. աւազակները Մարօին տարան անարգել։

Մհօն էլ լսեց հաւարի ձայները։ Երբ առաջին անգամ նրա ականջում հնչուեց «տարան» բառը, սիրտն այնպէս ճմլուեց, որ կարծես մէկը հզօր ձեռքով սղմեց և մի առժամանակ դադարեցրեց նրա թըրթռոցը, կարծես մի բան կտրուեց և կախ ընկաւ նրա կրծքի տակ։ Ոտները

թուլացան, ծնկները դողում էին, բայց և այնպէս նա իր վերջին ճիգերը հաւաքեց և դէպի ձորակը վազեց։

«Տարա՜ն, տարա՜ն», գոչում էին չորս կողմից դէպի ձորակ վազողները։

—Այդ որի՞ն տարան, հայ քրիստոնեաներ, հարցրեց մահուան գունատութեամբ ծածկուած Սհօն առաջին պատահած մարդին հէնց ձորակի գլխին։

—Վա՜յ, քո տունն աւերուի, Սհօ, Մարօին տարան քրդերը։

—Մա~րօ~ի՞ն, հազիւ կարողացաւ բացականչել ծերունին նուաղած ձայնով և ընկաւ զառիվայրի վրայ կիսակենդան։ Մարդիկ վազեցին, նրան ուշքի բերին։ Նա ցնցւում էր բոլոր մարմնով դողոցքով բռնուածի պէս։ Քիչ յետոյ հաւաքելով իր բոլոր ուժերը փորձեց իջնել դէպի ձորակը, բայց դարձեալ ընկաւ, մի փոքր տեղ ձեռների վրայ գնաց, յետոյ կանգնեց, մէկ էլ ընկաւ և այսպէս մերթ գլորուելով և մերթ սողալով՝ նա ձորի յատակին հասաւ։ Նա ոտաբոբիկ էր ու գլխաբաց, ոտնամաններն ու գլխարկը

թողել էր ճանապարհին, սպիտակ մազերն ու միրուքը խճճուած, աչքերը վառւում էին ճերմակ յօնքերի տակից. Նա դողդոջիւն ձեռները տարածեց օդի մէջ, երկընքին նայեց «Մարօ» կոչեց։ Կարծես աղերսում էր երկնքին յետ տալ իր Մարօն։ Յետոյ նայեց իր չուրջը, մազերը փետելով, գլխին տալով, մօտեցաւ աղբրին, տեսաւ Մարօի կուժը, երկու ձեռքով գրկեց, բարձրացրեց, ինչպէս մայրը գրկում է զաւակին. և այդ անշունչ առարկային նա հարցնում էր՝ ո՞ւր է Մարօն, ինչ եղաւ էս սարերի ջէյրանը, ձայն չե՞ս տալիս, «ծփ». և նա թափով գետին զարկելով կուժը փշուր-փշուր արեց։

Նա մի առժամանակ սառած նայեց կժի կտորներին, յետոյ կամացուկ նստեց, հաւաքեց մի քանի կտոր և դառն-դառն արտասուեց։ Խոշոր կաթիլները գլորւում էին նրա ծեր միրուքի վրայով. այդպէս կ՚արտասուէր հին աշխարհի մի ծեր թագաւոր իր գահի և քաղաքի աւերակների մէջ։ Գիւղացիք շրջապատել էին նրան. ոմանք արտասւում էին, բայց ոչ ոք չէր

համարձակւում մօտենալ, խանդարել այդ վսեմ ողբը,—մի ամբողջ երկրի սուգն էր կատարւում, ծերունու աչքերով մի ամբողջ ժողովուրդ էր արտասւում։

Փիչ յետոյ յուսահատ ու վշտահար դիւցազնների երկու խմբեր երկու կիսամեռ մարդիկ էին տանում դէպի գիւղ. մէկը վիրաւոր Մուսան էր, իսկ միւսը՝ ուշաթափուած ու վշտաբեկ Սհօն։ Կարծես յուղարկաւորութիւն լինէր, սրտերի թաղում էր կատարւում։

Անցան օրեր և ոչ ոք չխմացաւ, թէ ո՛վքեր և դէպի ո՛ւր տարան Մարօին։ Ծերունի Սհօն անկողնում էր, ծանր վիշտը կամաց-կամաց քայում էր նրա կենսական ոյժերը, աչխարհն ասես փուլ էր եկել նրա գլխին, նրան այլ և այլևս ոչինչ չէր հետաքրքրում, կամ աւելի չուտ նա ոչինչ չէր հասկանում։ Ոչ ոքի ոչինչ չէր ասում։ կամ մրմնջում էր ինքն իրան, կամ լուռ նայում էր առաստաղին։ Նրան դժուարութեամբ էին կերակրում։ խնամողը Նուբարն էր, որ մերթ ուշն էր վազում Մուսային նայելու, մերթ գալիս էր Սհօի մօտ։

Սակայն Մուսայի վերքն այնքան էլ ծանր չէր, գնտակը շատ խոր չէր մտել, թէև տակաւին վիրաւոր, բայց նա չուտով վեր կացաւ, մինչդեռ Սհօն չարունակում էր մնալ անկողնում։ Այժմ մայր և որդի սկսեցին խնամել ծերունուն։ Երբ Նուբարը գդալով կերակուրը մօտեցնում էր նրա շրթունքներին, նա յետ էր մղում ասելով՝

—Էլի՛ ապրեմ, որի՛ համար... վեհ, Մարօ։

Քունն էլ վախաւ նրա աչքերից, ամբողջ ժամեր աչքերը յառած առաստաղի մի կէտին, նայում էր անթարթ և յանկարծ չորացած մատը դէպի վեր մեկնելով ասում էր.

—Նայիր, Նուբար, էս առաստաղն ինչքան սև է, սեւ, սեւ... Օ՛ֆ Նուբար, էս վերան երկրի մէջ ամեն բան սև է. մեր վաթանը սեւ, մեր երկիրը սեւ, մեր օրեր սեւ, մեր արևը սեւ, մեր բախտն էլ սև, մեր սիրտն էլ սեւ, մէկ իմ Մարօն էր պայծառ ու խօրօտ, մէկ նրա օրը սև չէր, ա՛յն էլ շատ համարեց Ա-

տուած։ Դէ, էգպէս էլ պէտք էր, ախր խօրօտը խեղճն ինչ անի, խօրօտը զալու-մինն է, զալումն էլ եկաւ ու տարաւ, օճ...

Մուսօն էլ լռեց։ Նրա քաղցր երգերի արձագանքն էլ չէր թնդացնում ձորակին ու դաշտերը, ուրախ խմբերի, լանջյքնե-րի մէջ էլ չէր երևում նաև Գիշեր-ցերեկ անվերջ թափառում էր այն տեղերում, ուր դիպել էր Մարօի ոտքը, նայում էր այն ծաղիկներին ու խոտերին, որոնց նայել էր Մարօն, դիպել էր նրա ձեռքը, նստում էր այն աղբրի մօտ, որտեղից ջուր էր վերց-նում Մարօն, ականջ էր դնում ջրի մրմա-կերպ քչքչոցին, ասես աշխատելով նրա ձայնից հասկանալ թէ ուր է Մարօն։ «Ա՜խ, գոնէ իմանայի, թէ ուր տարան, մրմն-ջում էին նրա չրթունքները. եթէ աշ-խարհի ծայրումն էլ լինի, երկաթէ սր-բեխները կը հագնեմ, պողպատէ գաւա-զան ձեռք կ'առնեմ և Մարօին կը բե-րեմ, կամ գլուխս մատաղ կտամ նրան»։ Շատ անգամ յուսահատուած՝ սկսում էր բարձրաձայն հեկեկալ, հակայ ազամարդն

իր անզօրութեան մէջ արտասուում էր ինչպէս մի երեխայ, երբ անկարող էր լինում մի հնար գտնել։ Ապա յոգնած գլուխը դնում էր հէնց աղբրի ափին, ջրերի կարկաչիւնը կամաց-կամաց թըմ-բեցնում էր նրան, քունը գալիս էր մի առժամանակ ամրքելու նրա հոգին այրող վշտերը։ Ապա վերջապէս նա վեր էր կե-նում և գլխիկոր դնում դէպի գիւղ, սիր-տը կոտրուած, հոգին վշտահար ներս էր մտնում Սհօի տունը։ Ծերունին սովորա-բար քնած չէր լինում։

—Է՜, որդի, եկար, գառնում էր նա դէ-պի Մուսօն, տարար Մարօին հա՜... Վա՛յ, Մուսօ, ինչ բէբախտ փեսայ եղար, ին-չու մի չես բերում տեսնեմ Մարօին... Այստեղ ձայնը կերկերում էր, սիրտը փղձկում էր, արտասուքները խեղդում էին նրա կոկորդը և ծեր աչքերից թափ-ւում էին կաթիլ-կաթիլ. նրան միանում էր նաև Նուբարը։

Մուսօի սիրտը կտոր-կտոր էր լինում։ Իր սիրելու կորուստը, այս խղճալի ծե-րունու անհուն վիշտը ոչ մի րոպէ նրան

հանդիստ չէին տալիս և նա օր ու գիշեր մտածում էր, թէ ինչ հնարքով գտնի Մարօին։ Ո՛չ մի վտանգ նրան չէր վախեցնում, նա պատրաստ էր Մարօի սիրուն՝ դժոխք իջնել. սարսափելին այն էր նրա համար, որ չը գիտէր, թէ ուր գնայ, ում հարցնի, ո՞ր տեղ փնտրի իր տարաբախտ Մարօին։ Երկար մտածեց նա, վերջապէս մի օր Աչօի մօտ եկաւ ու ասաց։

—Ես էլ համբերել չեմ կարող, հայր, կ'երթամ երկրէ երկիր կը թափառեմ, կամ գլուխս մատաղ կը տամ, կամ կը գտնեմ, կը բերեմ Մարօին։

Նրա ձայնը խիստ էր, խօսքերը վճռական. երեւում էր, որ նա մի յանդուգն ձեռնարկութեան վճիռ է կայացրել։

—Թայ հո՛ւ, մեռնեմ քեզ, էս մութ աշխարհքի մէջ, էս սև օրերին ո՞րտեղից գտնես Մարօին, զուլումը չորս կողմերս բռնել է։

Նուբարն էլ մէջ ընկաւ. աղաչեց, պաղատեց, որ չ'երթայ, միևնոյն է գտնելու չէ, գտնի էլ, չի կարող յետ բերել. մինչև հիմայ, ո՞ր փախցրած հայ աղջիկն է յետ բերուել. զուր ինչո՞ւ սևացնել իր օրերը. մէկ էլ սև կապի իր մայրը, մեղք չէ... Բայց իզո՛ւր...

Մուսօն գնաց ու գնաց. ո՞ւր, այդ ոչ ոք չիմացաւ.

V

Ամառ էր։ Արճիշու սարերում մի վայրենի կենդանութիւն էր տիրում. ամեն մի հովտում, ամեն մի լեռան վրայ, ամեն մի ձորում վխտում էին քրդերը։ Սև-սև վրանների մռայլ շարքերը ձգւում էին անընդհատ շղթաներով. մանր ու մեծ լամուկները ոտները մերկ, գլխաբաց, մի հատիկ կտաւէ շապիկ կեղտոտ մարմինների վրայ խաղում էին այդ վրանների առաջ հսկայական գամփռների հետ, ոմանք էլ մագլցում էին լեռների ժայռոտ կատարները և զուարճանում էին մանր քարեր գլորելով վերից վայր։ Մի փոքր աւելի հասակաւորներն իրանց կոպաններով զինավարժութիւն էին անում։ Անմիջապէս վրանների յետևում

կամ քիչ հեռու մի հարթութեան վրայ, մի աղբրի գլխին համախմբուած և պար կազմած քուրդուհիներն իրանց կաշուէ գոգնոցների վրայ պատայնելով թէչիկների պոչերը, բրդէ թելեր էին մանում և այս ու այն արիւնալի կռւում ընկած քաջերին երգերով գովաբանում։ Տղամարդիկ սակաւ էին երևում վրաններում, ընդամենը մի քանի հոգի, որոնք արևելքին յատուկ ծուլութեամբ ձգուել էին դալարաշատ թմբերի վրայ և անհոգ ու լուռ ծխում էին, երբեմն-երբեմն միայն մի-մի բառ ուղղելով մօտը պառկած հարևանին։ Մնացած տղամարդիկ գնացել էին աւարի ու կողոպուտի։

Այդ լեռներում յանկարծ յայտնուեց շատ հեռու երկրից եկած մի երիտասարդ քիւրդ սքանչելի ձայնով։ Նա սէր ու քաջութիւն էր երգում։ Քրդական իւրաքանչիւր օբայում նրա տխուր, սրտաճմլիկ երգերը դուրս էին քաշում վրաններից քրդուհիներին, որոնք իսկոյն շրջապատում էին անծանօթ երգչին և ձեռներն այտերին դրած, գլուխներն օ-

րօրելով լսում էին զարմանալի երգչի վշտոտ երգերը։ Նա երգում էր աղդու, սիրտ պատառող ձայնով, երգում էր այնպէս, որ ասես թէ իր հոգին մաս-մաս դուրս էր գալիս երգի իւրաքանչիւր բառի, իւրաքանչիւր հնչիւնի հետ. կ'ասես վշտերի մի ծով կար ներսում, որ թափւում էր ու թափւում, բայց վերջ չէր առնում։ Վայրենի պօէզիայի սիրահար քրդերի աչքերից նա քամում էր արտասուքի կաթիլներ և այրում, փոթոթում էր նրանց սրտերը։

Մի օբայում նա միքանի օր էր անցկացնում. Նրան պատւում, հիւրասիրում էին, և յանկարծ նա անյայտանում էր, երբ և ուր, այդ նա ոչ ոքի չէր ասում և ոչ ոք չէր իմանում։ Շատ յետոյ միայն լսւում էր, որ նա երգում է յաջորդ օբաներում։ Այնտեղ էլ էր յուզում ամենքին, այնտեղ էլ էր լացացնում իր ցաւոտ երգերով և կրկին անյայտանում։ Ո՛չ ոք չը գիտէր, թէ՝ ո՛վ է նա, ինչո՞ւ է թափառում աշիրէթից աշիրէթ, օբայից օբայ, և այդ ինչ վիշտ է, որ կրծում է

այդ ղարմանալի երգչի սիրտը։ Նրա խորհրդաւորութիւնն ամենքին ճնշում, կաշկանդակում էր, տխուր, մելամաղձոտ երգերի քաղցրութիւնը, գեղեցիկ, դունատ դէմքը, բարձր հասակն ամենքին դիւթում էր և ոչ ոք չէր հարցնում նրանից իր գլխի եկածները, ամենքը համոզուած էին, որ նա մի թշուառ է և այդքանով բաւականանում էին։ Ամեն անգամ երբ քրդուհիները նրան շրջապատում էին կամ վրաների խորքից գաղտագողի աչք էին ածում երգչի վրայ, վերջինս ուշադիր հայեացքով դիտում էր իր շրջապատողներին, ասես թէ փնտրում էր մէկին. և երբ չէր գտնում իր ուզածը, երբ յուսախաբւում էր իր սպասելիքների մէջ, դադարեցնում էր իր վշտոտ երգերը, և իր անբաժան կոպալը ձեռք առած՝ շարունակում էր իր խորհրդաւոր ճանապարհորդութիւնը դէպի այլ լեռներ, դէպի այլ աշիրէթներ։

Երկար թափառեց նա։ Դրդուռից մինչև Նեմրուդ, Նեմրուդից մինչև Սիպան ու Ծաղկեայ սարերը ոտնատակ

տուեց, ամեն տեղ լայացրեց։ Ահա վերջապէս այս վշտի երգիչը Սիպանայ սարի վրայ, Հիւսնի բէգի օբայումն է։ Վրաների առաջ մի քարի վրայ նստած, նա երգում էր քրդական հռչակաւոր պօէման՝ «Սարէ-Սիպանէն»։

Քրդուհիները և մեծ ու փոքր լամուկները շրջապատել էին նրան։ Վրանները դատարկ էին։ Միայն ծայրի զարդարուած, մեծ վրանի մէջ միայնակ ու տխուր նստած էր մի հատիկ քրդուհի և ձեռքը ծնօտին դրած՝ նայում էր դէպի հեռուն, դէպի հորիզոնը, ուր բարձրաբերձ լեռներն իրանց գագաթներն ամպերի մէջ թաղելով՝ կ'ասես ջանք էին անում ձգուել, երկնքին հասնել։ Նա էլ հեռուից տեսաւ այդ համախմբումը, հասկացաւ, որ այնտեղ ինչ-որ ուշագրաւ և հետաքրքիր բան է կատարւում, քանի որ ամենքը դէպի այնտեղ են վազում, նոյն իսկ նրա ականջին էլ հասաւ աղուաձայն սրնգի ձայնը, բայց և այնպէս տեղից չը շարժուեց, այլ շարունակում էր յամառ կերպով նայել դէպի հո-

րիզոնը, կ'ասես թէ սպասելով մէկին, որ այդ հորիզոնի վրայ պիտի յայտնուէր, որ այդ լեռներից պիտի իջնէր, երկնքից պիտի ցած գլորուէր։

Այդ վշտահար, այդ սգաւոր քրդուհին Մարօն էր և մեծ, զարդարուած վրանը՝ Հիւսնի բէգի վրանն էր, ուր բանտարկուած էր նա, որպէս թռչնակը ոսկեայ վանդակի մէջ։

Ճաղօն ու Սրբէն իրանց գլուխի ծրագիրն իրագործեցին։ Վարդավառի տօնի մասին Սրբէն յայտնեց Ճաղօին և սա մի խումբ քրդերի գլուխն անցած՝ փախցրեց Մարօին և Հիւսնի բէգին յանձնեց, որ փլայ գեղեցկուհուն իր կանանոցի զարդը դարձրեց։ Ճաղօն չէր խաբել. Մարօն աննման էր, բէգն իր ցնծութիւնն ու գոհականութիւնն արտայայտեց այն առատաձեռնութեամբ, որով նա լիառատ վարձատրեց Ճաղօին։ Սրբէն էլ իր բաժինն ստացաւ։ Վաճառքը վերջացաւ, զոհը յանձնուեց դահճին, որ նրա աղտեղի գրկի մէջ դանդաղ կերպով փչէր իր շունչը։

Ինչպէս միշտ, այսօր էլ նրա սիրտը սև էր որպէս ագռաւի թև և դէմքը սգաւոր ու թախծապատ։ Նրա վառվռուն աչքերը խոր էին ընկել և անվերջ արտասուքից ուռել, կարմրել. նրանց մէջ վառւող նախկին կուսական խանդը մարել էր, տեղի տալով մի անհուն վշտի արտայայտութեան, վշտի՝ որ կաթիլ-կաթիլ քամուելով՝ քանդում էր նրա սիրտը մինչև յետին թելերը և թափանցում էր նրա հոգու խորքերը գերմարդկային ցաւեր պատճառելով։ Նրա երկար, թաւ արտևանունքները մշտատև արտասուքից բաժանուել էին, ոլորուել իրար. գեղափթիթ այտերը նիհարել և գունատուել էին, իսկ կարմիր շրթունքները ծածկուել էին հիւանդոտ դեղնութեամբ։ Դժուար էր նրան ճանաչել. նա այժմ նմանում էր մեղրամոմի, որ օր օրի վրայ այրուելով մօտ էր մարելու։ Եւ սակայն ընդամենը ամիս ու կէս էր, ինչ նրան խլել էին իր հօրից և Մուսօից։

Իր անձնական դժբախտութեան, իր կուսական պատուի անարգանքի վրայ ա-

ւելացած էր նաև իր սիրելիների յաւը. ինչ եղաւ հայրը, մեռա՞ւ արդեօք, թէ դեռ չարունակում է իր արտասուելի կեանքը, և մի՞թէ նա կարող էր տանել այդքան ծանր հարուածը, կարո՞ղ էր առանց իր Մարօի արև տեսնել, օդ շնչել, կեանք վայելել։ Հապա Մուսօն... ինչ է անում այժմ, ինչ է մտածում արդեօք, ո՞ւր է... գուցե իր յեաևից ընկաւ և այս գազանները սպանեցին նրան, թէ յուսահատութիւնից վայր գլորեց իրան ժայռից և մահ գտաւ Մարօի սիրուն։ Ո՞վ գիտէ, գուցէ և մոռացաւ Մարօին, մոռայաւ իր սէրը և այժմ կապուել է մի ուրիշի հետ, չէ՞ որ ինքը մեռած է և ո՞վ է մեռած սիրելու համար իր գլուխը մատաղ տալիս... Այսպէս էր մտածում Մարօն և օր ու գիշեր հանգիստ չունէր։ Թէգի բոլոր գուրգուրանքները, նրա բոլոր ընծաները ու զարդերը չէր կարողացան մազի չափ անգամ մեղմացնել Մարօի կսկիծը, մի րոպեով ցամաքացնել նրա արտասուքները. ընդհակառակը թէգի ներկայութեամբ նրա տանջանքները

րը կրկնապատկւում էին, նրա զզուելի ու վաւաշոտ դէմքի վրայ փայլող ժպիտը սպանում էր Մարօին, որ պատրաստ էր իր կեանքն անգամ տալ այդ դէմքն ու այդ ժպիտը չը տեսնելու համար։ Օ՛, ինչ սիրով նա վայր կը գլորուէր այն լերան կատարից, բայց հնար չունէր, հսկում էին նրա վրայ, մենակ չէին թողնում դուրս գնալ։

Այսօր էլ մի հինոյն մտքերն էին պաշարել նրան. գոհ էր իր միայնութեամբ, նրա մտքերը խանգարող չը կար։ Եւ ո՞ւր գնար նա, անծանօթ քիւրդ երգչին լսելու. չէ՞ որ գրանով նա միայն իր հին ցաւերը կը նորոգէր, պիտի յիշէր իր Մուսօի երգերը, և կա՞յ աշխարհումմ մէկը, որ Մուսօի պէս երգել կարողանայ։ Մարօն մի ծանր և երկար ախ քաշեց, հեռւում չարունակում էր հնչուել երգչի սրնգի դողդոջուն ձայները։ Յանկարծ նրա առաջ կանգնեց թէգը։

—Մարօ, դու էլի ախո՞ւր ես, ասաց թէգը։

Մարօն լուռ էր. նա միշտ այսպէս էր,

լռում էր, երբ բեգը խօսում էր, լուռ էր, երբ բան էր հարցնում, երբ գուր-գուրում էր. լռում էր, երբ բարկացած ժամանակ անարգում, հայհոյում էր. նա մի գոհ էր, որ իր գահճի բոլոր գործողութիւնները տանում էր մահուան դատապարտուածի անտարբերութեամբ: Միայն այդպիսի րոպէներում աչքերի մէջ միչտ մի այնպիսի առելութիւն ու զզուանք էր փայլում, որ բեգն անգամ իր վատաչոտ աչքերն աչխատում էր հեռացնել նրա հայեացքից, չը տեսնել, չը զգալ իր գոհի այս ծակող զզուանքը, այդ թունաւ առելութիւնը, որպէսզի իր մէջ կիրքը չը թուլանայ, գոհի գրաւիչ մարմնի բուրմունքով արբենալ, թմրիլ կարողանայ: Բայց Մարօն միչտ նայում էր, փնտրում էր բեգի աչքերը, որ այնտեղ թաւիի իր առելութեան թոյնը, այդ անպաչտպան, թոյլ, անզէն գերին յանկարծ գտել էր իր գահճի, հակառակորդի թոյլ կողմը և նրա կրքերը սանձելու հրաչալի հնարը: Ահեն անգամ երբ բեգը մօտենում էր Մարօին, երկու հակառակորդների մէջ

սկսում էր խուլ, կատաղի մրցութիւն: Գերին, գոհը իր սպանիչ հայեացքով աչխատում էր չանթահարել նրան, զսպել նրա մէջ նստած գազանը, մինչդեռ վերջինս լաւ գգալով այդ յուրա հայեացքի բոլոր ոյժը, աչխատում էր չը նայել իր ճիրաններին մէջ թրպրտացող գոհի աչքերին, նրանք սարսափելի էին, նրանց մէջ այնքան առելութիւն, զզուանք, արհամարհանք կար, որ թոյլ գոհը յաղթում էր: Այդ դէպքերում կատաղած բեգն իր պարտութեան վրէժը լուծում էր անպատկառ հայհոյանքներով և հեռանում էր:

Այսօր էլ սկսուեց նոյն խուլ մրցութիւնը երկու անհաւասար ոյժերի մէջ:

—Ինչո՞ւ չը դնացիր միւսների հետ այնտեղ, չարունակեց բեգն առանց նրա աչքերին նայելու, ոյոյ տալով երգչի կողմը և նստեց նրա կողքին. ձեռքը ուսին դնելով: Մարօն պատասխանի փոխարէն նայում էր բեգի դէմքին, նայում էր նրա յած կախած աչքերին, նայում էր և միայն մի բան էր մտածում, թէ ինչ սիրով նա

իր .քնքոյշ թուլացած բազուկներով կը խեղդէր այդ զզուելի հրէշին, նոյնիսկ ատամներով կը կրծէր նրա աղտեղի կոկորդը։

—Մարօ, ինչու չես խօսում, կ'ուզես ուղարկեմ երգիչն այստեղ գայ, թէ՞ ուզում ես ինձ հետ մենակ լինել. հա՛, հա՛, հասկանում եմ միտքդ, դե՛ ֆլա, ասաց բէգը ժպտալով և սիրտ արեց նրա աչքերին նայել։ Այս անգամ դերերը փոխուեցին, ընկճուող, պարտութիւն կրողը զոհն էր. բէգի այդ ժպիտը հոգեհան էր, Մարօն այդ ժպիտը տանել չէր կարող. բէգի այդ զէնքն անհամեմատ աւելի վտանգաւոր էր ու սուր, քան թէ Մարօի ցուրտ, սպանիչ հայեացքը և եթէ բէգը կարողանար միշտ ժպտալ, Մարօն երբէք այդ մրցութեան մէջ յաղթող չէր հանդիսանայ, ինչպէս այս անգամ։ Բէգը շարունակում էր ժպտալ և աւելի ու աւելի մօտենալ Մարօին, վերջինս այդ անտանելի ժպիտը չը տեսնելու համար երկու ձեռքով ծածկեց դէմքը։ Այնուհետև երկար ժամանակ բէգը շարունակում էր փայփայել

լուռ, սգաւոր զոհին, հազար ու մի խոստումներ էր անում։ Իզո՜ւր, Մարօն մնաց լուռ, անտարբեր, և ձեռները չը հեռացրեց դէմքից։

Ձանձրացած ու թուլացած բէգը ոտքի կանգնեց։

—Անզգամ ֆլա՛, մռմռաց նա ատամները սղմած և դուրս գնալով հրամայեց երգչին իր մօտ կանչել։

Քիչ յետոյ բէգին խոր գլուխ տալով՝ առջևը կանգ առաւ մի յաղթանդամ և գեղեցկադէմ երիտասարդ քիւրդ։ Բէգը նրան նայեց փորձող հայեացքով։

—Անունդ ի՞նչ է, կուռօ՛, ասաց նա։

—Ավդօ, տէր, ծառադ եմ։

—Ո՞րտեղացի ես։

—Ծառադ Սինակայ սարերից է, տէր։

—Ուրեմն Մոսկօվի երկրի՞ցն ես։

—Այո՛, տէր, Մոսկօվի երկրից փախստական եմ։

—Ինչու համար ես փախել։

—Արունքի համար, տէր, արուն եմ արել և փախել եմ մշտապէս այս կողմերում մնալու համար։

—Կուռծ, ամօթ չէ՛ քեզ, որ արուեստի համար թողել ես տունն ու տեղ և փախել. դու աչքը չէս, որ թշնամուդ առջևից խոյս ես տուել և չօլերն ընկել։

—Տէր, ծառադ ոչ իր թշնամուց է փախել և ոչ նրա վրէժխնդրութիւնից, այլ Մոսկովի օրէնքների երեսից։ Այնտեղի օրէնքներն այս տեղի նման չեն, վատ են, արիւնն արիւնով լուանալ չը կայ այնտեղ, այլ արուեստի համար մարդի պատժում են և այն ինչպէս—բռնում են, ոտները չղթայ են դնում, քշում են շատ հեռու տեղեր, այնքան հեռու, որտեղ մարդիկ սառչէ անեղի մէջ են ապրում։ այնտեղ մարդին փակում են գետնափոր բերի մէջ, որ եղունդներով ոսկի և արծաթի հանի հողի մէջից։ Մոսկովի այդ օրէնքից եմ փախել, տէր։

—Հապա, գլխի ընկնելով և համաձայնելով ասաց բէկը. հա, այդ օրէնքը լաւ օրէնք չէ, այդ լաւ չէ, կորմանջը*) հաֆա չը պիտի մնայ. լաւ ես արել որ փախել

*) Փիւրդերն իրանք իրանց «կորմանջ» են անուանում։

ես։ Ասում են լաւ ես երգում, հապա մէկ երգիր լսեմ ձայնդ. նսեմիր այնտեղ։

Անծանօթը ծունկ չոքեց վրանի առաջ, կոպալը դրեց կողքին, սրինգը դուրս քաշեց գօտկից և հնչեցրեց մի տխուր, որոնն եղանակ մեղմ ելևէջներով։ Նահապետական այդ պարզ գործիքից դուրս թափուող դողդոջուն հնչիւնները նրա վարժ մատների տակ կ'ասես թէ մեղմիկ ողբում, հառաչում էին. նրանք լայացնելու չափ գեղեցիկ էին։ Ապա երգեց այն հոչակաւոր երգը, որ հազարից մէկ քիւրդ հաղիւ գիտէ, բայց որ ամենքին էլ սիրելի, ամենքի համար էլ գրաւիչ է. դա քրդական աննման պօէման էր, Սարէ-Սիպանէն, կամ Սիամանդօն և Խըլէզարէն։

Նա սրտառուչ ձայնով և յատուկ չէշտերով երգեց ու պատմեց, թէ ինչպէս Խըլէզարէն և Սիամանդօն մրևնոյն գիշերը երազով տեսան իրար և մատանիները փոխանակեցին, թէ ինչպէս ապա Սիամանդօն իր հատատարիմ նժոյգը հեծած՝ գնաց Զուկանցոյ էլը և պատաւ իր սիրածին, մի պատաւի միջոցով հաղոր-

դեց նրան իր ով լինելը և սերը, ուզար-
կեց նրան իր մատանին ճիշտ Խըլէզարէի
հարսանիքի օրը։ Խըլէզարէն առաջարկեց
Սիամանդօին՝ իր սիրուն արժանի լինելու
համար յաջորդ օրը փախցնել իրան այն
ժամանակ, երբ նա ձիաւորներով շրջա-
պատուած՝ իր վեհապուի տունը երթալու
կը լինի։

Յաջորդ օրը Սիամանդօն իր նժոյդը
հեծած, նետն ու աղեղը ձեռին, կայծա-
կի նման ընկաւ ձիաւորների մէջ, մի
ձեռքով բռնեց Խըլէզարէի քնքոյշ մէջքը,
դրեց իր կռնակը և ձին չարժեց, սլացաւ
դէպի Սիպանայ սարի կատարը, այնտեղ
վար իջեցրեց իր սիրածին, նստացրեց իր
աբայի վրայ, յետ դարձաւ դէպի ձիաւոր-
ները, որոնք թուով յիսուն, հալածում էին
նրան։ Նա բոլորին էլ իրար վրայ թա-
փեց, կրկին դէպի Սիպանայ գլուխը դի-
մեց, ուր Խըլէզարէի ծնկի վրայ գլուխը
դրեց և երանութեամբ հանգիստ առաւ։

Այս երգի հէնց առաջին բառերը ցըն-
ցեցին Մարօին, նա յիշեց իր և Մուսօի
սերը, յիշեց որ ինքն էլ այժմ Սիպանայ

սարի վրայ է, և ինչ ախուր, ինչ սոս-
կալի զուգադիպութիւն. փոխանակ իր
սիրածի գրկում լինելու, զզուելի բէգի
հարեմումն է մաշւում։ Մարօն սկսեց սի-
րով ականջ դնել. երգը նրան հետա-
քրքրեց։

Երգիչը շարունակեց նկարագրել Սիա-
մանդօի որսը Սիպանայ սարի վրայ։

«Ջը համբերեց Սիամանդօն, խլեց իր նետն
ու աղեղ,
Վայրի եզան վրայ վազեց, զարկեց նետը
նա անշեղ,
Եզըն ընկաւ քարից ուժգին, վերից դէպ՝
վայր գլորուեց,
Բայց մեծ ուժով եղջիւրները ցնցեց կատ-
ղած կենդանին,
Եւ անխոհեմ Սիամանդին սարից առաւ
վար նետեց։
Սիամանդօն կաղնի մի սուր ցցի վրայ վար
ընկաւ,
Եւ սուր ցիցը մէջքը մտաւ, կրծքից մեկ
թիզ դուրս եկաւ»։

Մարօն ականջ էր դնում։ Նրա զեմքի
անտարբեր արտայայտութիւնը կամաց-
կամաց փոխւում էր։ Խըլէզարէի և Սիա-

մանդօի սիրուն նմանեցնելով իր և Մուսօի սէրը, նա յուզուեց և էլ աւելի սիրով ու ախորժութեամբ չարունակեց ականջ դնել։ Այդ երգի պատճառած վիշտը ծրքան հաճելի էր նրա սրտին. իր ներքին հրդեհի վրայ զովացուցիչ կաթիլների պէս ընկնում էին երգչի բերանից դուրս եկող բառերը և ախուր ցաւոտ հնչիւնները։ Յանկարծ Մարօն յիշեցաւ մէկէն քնից արթնացածի պէս, աչքերը լայն բաց արեց, ուշադրութիւնը սաստիկ լարեց և մոռանալով երգի բառերը, մոռանալով Սիամանդօին և Խրչէզարէին, բոլոր ուշադրութիւնը կենտրոնացրեց միայն երգչի ձայնի վրայ։ Նա չը դիտէր՝ ինքը երազո՞ւմ է, թէ արթուն է, բայց նրան թուում էր, թէ Մուսօի ձայնն է լսում, նա կրկին լարեց ուշադրութիւնը, կրկին ականջ դրեց բերանաբաց. ոչ մի կասկած չը կար, Մուսօի ձայնն էր, միայն Մուսօն կարող էր այդքան արտասուք քամել ունկնդիրների աչքերից։ Մարօն թօղեց մենարանը, մոռացաւ ամեն ինչ, մոռացաւ իր ցաւերը և չտապեց միացաւ բազմութեանը՝ այս

տարօրինակ երգչին տեսնելու, նրա դէմքը դիտելու համար։ Մարօն նայեց... հայեացքը յամառ էր, կիպ, կարծես այդ հայեացքից ազդուած, երգիչն էլ դլուխը բարձրացրեց և նրան նայեց... Տէր Աստուած, այն ինչ պատահեց Մարօին, քիչ մնաց թռչանար և վայր ընկնէր ուշաթափ։

Մարօն ճանաչեց. նա ինքն էր, իսկ և իսկ Մուսօն էր. քրդի չորերով, ուրիշ ոչ ոք լինել չէր կարող, սա Մարօի Սիամանդօն էր։ Մարօն գերմարդկային այժ դործ դրեց իր վրայ, որ չը ճչայ. չը վազի և նրա վզովն ընկնի «Մուսօ» կոչելով. նա դողդողաց, ոտքերի վրայ կանդնել չէր կարողանում, կամացուկ յենուեց վրանի սեանը և մոռացաւ իրան, չը գիտէր ինքը երկնքո՞ւմն է, թէ երկրում, կենդանի՞, թէ մեռած։

Մարօն չը սխալուեց. անծանօթ երգիչը Մուսօն էր, նրա Սիամանդօն, որ փրկիչ հրեշտակի պէս յայտնուել էր յանկարծակի Սիպանայ սարի վրայ իր Մարօին, իր Խրչէզարին անօրէն բէդի ձեռքից ազատելու համար։

Մարօի վրկութեան մասին երկար մտածելուց, զանազան մէջոցներ որոնելուց յետոյ, նա կանգ առաւ մի վերին աստիճանի յանդուգն և վտանգաւոր ծրագրի վրայ—նա վճռեց քիւրդ ձևանալ և չրջել սարից սար, ձորից ձոր, թափառել բոլոր քրդերի օբանները, ամեն տեղ երգել իր աննման ձայնով և հզօր երգի հնչիւններով դուրս դրաւել վրաններից քրդուհիներին, յուսալով նրանց մէջ մի տեղ, մի օբայում տեսնել Մարօին։ Որքան տանջուեց նա, ինչեր կրեց իր կեղծիքը չը յայտնելու համար։ Քանի՜-քանի անգամ քիչ մնաց յուսահատուէր, քանի՜ օբաներ և էլեր չրջեց, իզուր, ոչ մի տեղ նա չը տեսաւ իր Մարօին. նա ախտր ու յուսահատ հասաւ Սիպանայ սարին, և եթէ այստեղ էլ չը գտնէր, պէտք է ախտր ու ձեռնունայն վերադառնար և իր սև օրերին վերջ տար։ Սիպան սարի անունը յիշեցրեց նրան Սարե-Սիպանէն. և Մուսօն երգեց այդ վշտոտ երգը, երգեց և նայեց, աչք ածեց չուրջը. և ո՜վ դարմանք, ո՜վ երջանկութիւն, նա տեսաւ Մա-

րօին, նրանք նոյն իսկ նայեցին իրար յափ և կարօտի անհուն արտայայտութեամբ, երկու հայեացքները փարուեցին։ Դրժբախտ երիտասարդը քիչ մնաց խելքը թռցներ, նրա ձայնը կերկերաց, արտասուքները խեղդեցին կոկորդը, յանկարծ նրա երգն ընդհատուեց, չարունակել անհնարին էր, հերթը արտասուքին հասաւ, դառն ադի արտասուքներ, որոնք աղբրի պէս դուրս յաւտեցին աչքերից։ Ի՜նչպէս չարտասուէր, ի՜նչ օրի էր ընկել նրա հրեշտակ Մարօն. Մուսօն հազիւ ճանաչեց նրան... և նա արտասուեց, իսկ Մարօն վազուց էր արտասուքի հեղեղներ թափում։ Երգչի արտասուքներն էլ աւելի յուզեցին ամենքին,

—Խե՜ղճ մարդ, ասացին այս ու այն կողմից, ի՜նչքան ցաւեր ունի, վաթսան է յիշում։

Երկար արտասուեց Մուսօն, ապա երբ մի փոքր սիրտը հովացաւ, նա սրբեց արտասուքները և կրկին չարունակեց ընդհատուած երգը, նկարագրելով այս անգամ Խըլէզարէի սուգը։

Սիամանդո, էր գնացիր վայրի եզան յետևից,
Ա՜խ, մի տքար, Սիամանդո. ջան, մի տքար, սիրելիս»։
—Ա՜խ, մի թափիր, Խըջեզարէ, դառն արցունքներ քո աչքից,
Հառաչանքդ ու արցունքդ ծանր խոց է սև սրտիս։
Մի լար, իմ Խըջեզարէ, մի լար»։

«Մի լար», այս երկու բառը Մարօի սիրտը քրքրում, կատ-կատր էին անում։ Նրան թւում էր, որ դա երգ չէ, այլ որ իսկապէս Մուսօն իրան՝ Մարօին է ասում՝ «մի լար»։ Մարօի ոտները կամաց-կամաց թուլացան, նա նուաղում էր, մօտիկ կանգնած քրդուհին գրկեց նրան, Մուսօն երգեց.

«Սէգ Սիպանայ սարի գլխին բուք-բորան է,
վոթորիկ,
Սիամանդո, տես գէնքերդ, աղեղ ու նետ պողպատիկ,
Ա՛խ, ինչո՞ւ ինձ ականջ չարիր, չէ ասացի մի երթար,
Վա՛ր դիր գէնքդ, լսիր դու ինձ, ասի՝ դարձիր, մի երթար,

Ձար ու անդուր վայրի եզան ետքից դարձիր, մի երթար։
Ա՜խ, վայրի եզ, չար անասուն, ահաւոր ու անդուր եզ,
Քո եղջիւրներն երկաթէ, դաժան ու սոսկալի եզ,
Իմ սիրուցը լինձ բաժնեցիր էդ Սիպանայ սէգ գլխին,
Մինչև այսօր ով էր տեսել որսն սպանի որսորդին,
Սիամանդո, քեզ ասացի լսիր լինձի, մի երթար»։

Մարօն այլ ևս երգի բառերը չէր հասկանում։ պատկերները խառնուեցին, չիոթ առաջ բերին նրա գլխում։ Մարօն տեսաւ, թէ ինչպէս բէգը մեծացաւ, մեծացաւ, մի ահաւոր եզան կերպարանք առաւ. եղջիւրներն ահագին, աչքերն արիւնով լցուած, կատաղի, ամենքը փախան, լերան լանջը դատարկուեց, մնացին ինքը, Սիամանդօն և կատաղի եզը, որ ահաւոր մռնչիւնով եղջիւրները դէմ տուած վազեց Սիամանդօի վրայ։ «Փախիր, Սիամանդօ, կոչում էր Մարօն. փախիր», բայց ձայնը կոկորդից դուրս չէր գալիս.

եղը վազեց, եղջիւրների վրայ բարձրացրեց Սիամանդօին, Մարօն մէկ էլ ճչաց, թռաւ, հազիւ լսելի մի նուաղած ճիչ էր այն, և ընկաւ ուշաթափ։ Մուսօն լսեց այդ ճիչը, դարձեալ ձայնը դողաց, դարձեալ սիրտը փղձկաց. նա տեսաւ նոյն իսկ, թէ ինչպէս մի քանի քրդուհիներ վերցրին Մարօին, տարան վրանի ներսը։ Մարդկային ոյժից վեր չանքեր էր հարկաւոր, որ Մուսօն կարողանայ զսպել իրան, որ չը վեր կենայ վազէ օգնութեան, որ չը ճչայ՝ «Մարօ» և նրան դրկի, բայց նա տարաւ այս անասելի փորձութիւնը. չանք արեց, չարունակեց երգը առանց սրբելու արտասուքի կաթիլները, որոնք կախուեցին նրա արտեւանունքներից.

«Սև Սիպանայ սարի կատար կարծր ժայռ է ու մացառ,
Յուրտ քամի է փչում վերից և անցնում է սարից սար,
Սիամանդօ, տուր ինձ մի ճար, մի ճանապարհ՝ քեզ մօտ գամ,
Յոյգ տուր չուտով ինձ ճանապարհ՝ հասնեմ քեզ հետ հոգի տամ։

Առէք փայտատ և թի բերէք, փորէք խորին գերեզման,
Խըչէզարէն, Սիամանդօն թաղէք մի տեղ անբաժան։

Երգիչը վերջացրեց իր երգը. նոյն իսկ բէգն զգայուեց. սիրեց ընդհանուր լռութիւն։

—Կուռւս Ավգօ, առայ վերջապէս բէգը, մնա այստեղ, լաւ, մնա իմ՝ տանը, գիչերային պահապան եղիր վրանիս Մատօի հետ, քեզ զաւակիս պէս կը պահեմ, դու կը չըլես վրանի շուրջը, կ՝երգես քո սըրտառուչ երգերը, և դրանց ձայնով մենք հանդիստ կ՝առնենք։ Համաձա՞յն ես, լաւ։

Այս առաջարկութեան վրայ Մուսօի ուրախութեանը չափ չը մնաց։ Սրտէն առաջին րոպէից, երբ նա տեսաւ Մարօին, սկսեց հնարներ մտածել Մարօի մօտ մնալ, որ եթէ չը կարողանայ ազատել նրան. դոնէ տանջուի նրա հետ, եթէ չը խօսի հետը, դոնէ հեռուից տեսնի նրա պատկերը, այրուի նրա սիրով և այստեղ նրան մօտիկ՝ հոգին փչի։ Մուսօն չտաւ պեց յայտնել իր համաձայնութիւնը,

—Ծառաբ եմ, տէր, ասաց նա, ինձ մի կտոր հաց է պետք, այն էլ քո օձաղի յարկի տակ կը ստանամ, էլ ինչու չը համաձայնեմ։ Ո՞ւր գնամ այսուհետև, տէր, երբ ամեն բան կորցրի. վաթանից դուրս ամեն տեղ մարդու համար վաթան է, օձաղից դուրս, ամեն օձաղ մարդու համար մի օձաղ է։

Եւ Սվդօ-Մուսօն մնաց Հիւանի բէգի տանը որպես նրա վրանի դիշերային պահապան Մասօին ընկեր.

VI

Փնած է աշխարհը։ Սիպանայ սարի վրայ էլ խաղաղութիւն է տիրում. այնտեղ էլ մարդիկ քնած են։ Դիշեր է. մէկ երկինքն է արթուն, նրա բիւրաւոր փայլուն աչքերն աստղերի ձևով թարթում են և սիրով նայում քնած երկրին։ Դիշերային հովը խաղում է խոտերի և ծաղիկների վրայ այնքան մեղմութեամբ, այնպես քնքշութեամբ, որ ասես նրանց ականջներին փսփսալով օրօրներ է ասում՝ որ խաղաղ ու հանգիստ քնեն զով դիշերուայ գրկում։

Այս ու այն խոռոչից, այս ու այն սարալանջից լսւում է լեռնային ջրերի կարկաչիւնը, միշտ միակերպ, միշտ դուրեկան։ Հեռուից՝ դիշերային հովի թևերի վրայով զրդեական սրնգի մելամաղձոտ, վշտոտ ձայնն է գալիս. ով գիտէ, որ ձորում, որ գարի վրայ հովիւը հակում է մակաղած ոչխարներին և իր քունն ու միայնութեան ձանձրոյթը փարատելու համար ածում է իր ազուաձային չուլին։ Եւ դիշերային հովիկը, և՛ ջրերի անընդհատ կարկաչիւնը, և՛ սրնգի տխուր հնչիւնները այնքան ներդաշնակ են իրար հետ, այնքան պատշաճ լեռնային դիշերին. դրանք բոլորն էլ վայրենի աշխարհի զաւակները, նրա անբաժան մասերն են։

Հիւանի-բէգի օբան էլ քնած է։ Խաւարի մէջ, ինչպես մութ կէտեր, հազիւ ծրագրուող սև-սև վրաններից ձայն-ծրպտուն չի լսւում; նրանց մէջ իշխում է խաւարն ու խոր քնի լռութիւնը։ Վրաններն առաջ չնթռիած ահագին գամիլաներից սանգ մրափած են դունչները թաթերի մէջ առած, սանգ էլ ուշադիր

ականջ են դնում ամեն մի շշուկի, ամեն մի ձայնի, և երբ իրանց տիրապետական զգայմունքները վիրաւորող որևէ կասկածաւոր ձայն են լսում, միահամուռ հալոցով վեր են ցատկում և կորչում խաւարի մէջ՝ աղմկելով լեռնային դիշերուայ խաղաղութիւնը. այդ ժամանակ վրանների առաջ հանդարտ ու անշարժ կանգնած կամ պառկած ձիերն ու միւս անասունները բարձրանում են իրանց գլուխները, սրում են ականջները, որևէ կասկածաւոր ձայն կամ շշուկ որսալու համար, չռում են աչքերը՝ աշխատելով խաւարի մէջ որևէ ստուեր որոշել, որևէ չարժուն, վտանգաւոր կէտ նըշմարել։

Նրանց անհանգստութիւնն ի զուր չէ, բնազդը նրանց չի դաւաճանում. ահաւոր է լեռնային դիշերը։ Ո՛վ գիտէ, այնտեղ՝ ձորում, դէպի ուր վազեցին զգոյշ հները, կամ՝ այն ժայռերի մէջ, այն լեռան կատարին ինչ գազան է թափառում՝ յարմար ժամանակի սպասելով իր որսը ճանկելու համար։

Մարդ վրանը գիշերային չարիքի դէմ կառուցելու միջոց չունի, նա հազիւ է կարողանում իր տիրոջը պաշտպանել անձրևից. մարդն այդտեղ իր ու իրային-ների կեանքը ճակատագրի խնամքին և իր շների զգաստութեանն է յանձնում։ Բայց Հիւանի-բէգն աւելի զգաստ է և աւելի զգոյշ, քան սովորական մահկանացուները, և ահա խաւարն իջնելուն պէս, բացի բազմաթիւ շներից, նրա թանկագին կեանքի վրայ հսկում են նաև երկու մարդ պահապաններ։ Նրանցից մինը դանդաղաքայլ պտոյտներ է գործում վրանի չուրջը, մերթ ընդ մերթ պոռալով «հայ-հօ»։ Դա Մատօն է։ Վրանի առաջ՝ բէգի ննջարանին մօտիկ նստած է մի վայելչահասակ քիւրդ, որ ոտքից ցգլուխ զինուած է. նա երգում է քաղցր ձայնով, որպէսզի իր տէրը և նրա քնքոյշ խանումները հանգիստ քուն առնեն վրանի տակ. այդ երգիչ պահապանը Աւգօ-Մուսօն է։ Նա ժամանակ առ ժամանակ ընդհատում է իր երգն ու ցած ձայնով հարցնում։

—Աղա՛, տիւ ռաղայի՛ (տէր, դու քընած ես)։

—Նա՛, լաօ, նա՛. բեժա՛, բեժա՛—(ոչ զաւակս, ոչ ասա՛ ասա՛)։

Եւ Մուսօն շարունակում է իր երգը. անցնում է դարձեալ մի քառորդ և աւելի ժամ, պահապանը կրկին ընդհատում է իր երգը և հարցնում.

—Աղա՛, տիւ ռաղայի՛։

Բայց այս անգամ պատասխանի փոխարէն երգիչը լսում է վրանի խորքից իր տիրոջ խռմփոցը։ Եւ արդարև բէգը քնեց ախորժելի երգերի ազդեցութեան տակ։ Երգիչ պահապանը վերկացաւ դէպի իր ընկերը դիմեց։ Նրանք սկսեցին միասին դանդաղ քայլերով պտոյտներ գործել վրանի շուրջը։ Լուռ էին. լուռ էր և շրջակայքը։ Յանկարծ ընդհանուր խաղաղութիւնը վրդովուեց մի սուր, երկար ու անախորժ ձայնից. դա մի գայլ էր, որի չարագուշակ, սարսեցուցիչ ոռնոցը անցաւ քնած լեռների և ձորերի վրայով. շների ամբողջ մի փոհմակ կատաղի հաչոցով դէպի նոյն կողմը դիմեց. «Հայ-հօ՜յ»

ձայն տուեց Մուսօն։ Կրկին լռեցին ամէնքը, կրկին խաղաղութիւն տիրեց. պահապանները շարունակեցին իրանց միակերպ պտոյտները։ Մստօն սկսեց ինչ-որ ուրախ եղանակ մռմռալ. Մուսօն լուռ էր։ Ընկերը նրա երեսին նայեց փորձող հայեացքով, խաւարը չէր թողնում տեսնել ընկերոջ դէմքը, բայց համոզուած էր, որ նա չափազանց տխուր է, այդքան վշտոտ, տխուր երգեր, անշուշտ նա մի շատ մեծ ցաւ ունի։ Բարի քիւրդը ցաւակցաբար էր նայում իր ընկերոջը։ Նա վճռեց խօսեցնել և այդպիսով հանել նրան ծանր մտատանջութիւնից.

—Լսեցի՞ր այն ձայնը, բրա՛, ասաց Մստօն։

—Ի՞նչ ձայն, Մստօ։

—Այն՝ որ քիչ առաջ լսուեց դիմացի լեռան վրայից։

—Գայլի ոռնո՞ցը։

—Այո՛, գայլի ոռնոցը. դա մի զարմանալի գայլ է, շարունակեց Մստօն, մի շաբաթ առաջ նրա ընկերոջը մենք դնդակահար արինք հէնց այնտեղ, և ահա այդ-

անիծածը ամեն գիշեր որոշ ժամին գա-
լիս, կանգնում է ընկերոջ սպանուած
տեղը և ոռնում այդպէս զարհուրելի
ձայնով։ Ուզիդն ասեմ՞ ես վախ ասած
բանը չը գիտեմ, գայլից, գաղանից որ
աներևոյթ երկիւղ չունեմ, բայց այդ գայլի
ոռնոցը սարսափելիօրէն է ինձ։ Ի՞նչ է ու-
զում մեզանից այդ գաղանը։

—Վրէժ։

—Վրէ՛ժ։

—Այո՛, վրէժ, իր ընկերոջ վրէժը։

—Ի՞նչ ես ասում, Աւգո. գայլ ու վրէժ, ձվ է լսել այդպիսի բան. նա խօսք մարդ չէ՛։

—Նա մարդից լաւ է, Մասո. գայլը մարդից լաւ է, ասաց Աւգոն յուզուած ձայնով և լռեց։

Մասոն էլ լռեց։ Ընկերը տարօրինակ էր։ Այն ի՞նչ ասաց. «գայլը մարդից լաւ է». ինչո՞ւ... Դարձեալ նրանք չարունակե-ցին պատյաներ գործել, դարձեալ լսուեց գայլի ոռնոցն ու նրան յաջորդեց չների միահամուռ հաչոցը, ապա կրկին լռու-

թիւն տիրեց։ Լուռ էին ընկերները. ա-
ռաջինը նորէն խօսեց Մասոն.

—Լսիր, Աւգո. ինչո՞ւ դու այդքան տխուր ես, բրա՛ւ, այդ ի՞նչ զարմանալի, ի՞նչ ծանր վիշտ է քեզքրում քո սիրտը։

—Բրա՛ւ, ինչո՞ւ ես զարմանում. մի՛թէ մարդ կարող է ուրախ լինել, երբ իր անկեղծ տեղից փախստական լինի և օտար աշխարհ ընկնի։ Ինչի՞ս վրայ ուրախ լինեմ. տեսա՞ր ինչպէս էր ոռնում գայլը. սրտի ցաւը կրակ է, Մասո, թո՛ղ Աստուած թշնամուս չը տայ։

—Բայց քո վիշտն աւելի մեծ է թւում ինձ, քան թէ կարող է պատճառել մարդիս զարհուրելիքը. դու սիրած ունես։

—Հապա չունե՞մ. արուն քը նրա համար եմ արել, Մասո. ընկերներիս հետ նրան փախցնելու գնացի, կռուի բռնուեցանք նրա ազգականների հետ և իմ գնդակը նրա եղբօրն սպանեց։ Կատարուեր ձեռքս, որ այդ գնդակը չարձակէի, այդ գնդակն եղաւ իմ դժբախտութեան պատճառը, օ՜ֆ, օ՜ֆ...

—Օ՛, Աւգօ, յաւտմ եմ քեզ վրայ, ըրա՛, սիրածիդ բաժանուելը ծանր բան է։ Խեղճ Մարօ. տեսնելիր ինչ էր անում, երբ նրան մենք փախցրինք։

—Ո՞ւմը, Մասօ, ինչ Մարօ։

—Մարօին, ձմա՛ը, չի՞ս իմանում. չը տեսաւ բէգի սիրուն, չահել կնոջը, որ ուշաթափուեց, երբ դու երգում էիր «Մարէ-Սիպանէն». ախր նա ֆլայ է։ Անիծուի ձագն, նա եկաւ լոր բերեց բէգին, թէ մի չա՛ա սիրուն աղջկայ տեղ գիտե։ Ախ, Աւգօ, ես ինչքան յաւեցի, երբ փախցնելու օրը ձագն դնդակով տուեց մի երիտասարդի վայր ձգեց. ասում էին որ Մարօի նշանածն էր, գժի պէս անդէն վազում էր մեզ վրայ։ Խեղճ աղջիկն ինչպէս էր լալիս։ Օ՛, առաջ այնքան սիրուն էր, հիմա չատ է մաշուել, գիշեր ցերեկ արտասւ...

Մասօն խօսքը չը վերջացրեց և լռեց. նա նկատեց, որ ընկերն սկսեց հեկեկալով լայ լինել, նա զգաց, որ իր նկարագրութեամբ յաւեցրեց ընկերոջ սիրտը, ուստի փորձեց մխիթարել նրան.

—Դիտեմ, ըրա՛, դու ելի քո սիրածին յիշեցիր, ինչ արած, երևի Աստծու կամքն է այդպէս եղել. ճվ գիտէ, գուցէ Նա նորէն ողորմի քեզ և դու կրկին տեսնես քո սրտի սիրածին։ Բաւական է արտասուեա, եղբայր, լաւն այն է պատկիր դու քնիր, մի փոքր հանգստացիր, ես մենակ կը հսկեմ, յետոյ կէս գիշերին քեզ կը զարթեցնեմ և ես կը պատկեմ հանգըստանալու։

Առաջարկութիւնը վատ չէր։

Մուսօն գլուխը մի քարի վրայ դրեց և աչքերը փակեց. բայց քունը չէր մօտենում։ Ի՞նչպէս քնել... նրանից այնքան մօտիկ, միայն մի թափանցիկ պատի յետևում գտնուում էր նրա սիրոյ առարկան, այն սիրոյ, որի անարգանքն այժմ տեսնում էր իր աչքերով։ Նրա սրտում եռում էր վրէժխնդրութեան զայրոյթը։ Նա առաջ միայն երևակայում էր իր սիրելուն հասած անծայր թշուառութիւնը, նա երևակայում էր նրան որևէ դատանի պիղծ գրկի մէջ և այդ երևակայութիւնն անդամ նրա սիրտը կտոր-կտոր էր անում,

իսկ այժմ... այժմ նա իր աչքերով տես-
նում էր նախկին երևակայական սարսա-
փելին։ Այնտեղ՝ այն վրանի մէջ այժմ
տանջւում է իր Մարօն, իսկ ինքն ստի-
պուած է նրան չօգնել և տանել այս բո-
լորը՜... Այդ մտքերը նրա հոգին ցաւեց-
նում էին, նրա դլուխը վառւում էր, փա-
կած աչքերի կոպերն այրում էին իրար,
նա օձից խայթուածի պէս թաւալւում
էր սառն գետնի վրայ։ Անցան յաւիտե-
նականութեան չափ երկար ժամեր։ Մրա-
տօն բազմաթիւ պատյաներ գործեց և ա-
մէն անգամ պառկած Մուսօի մօտից անց-
նելիս զգուշութեամբ ականջ էր դնում
նրա շնչառութեանը, ասես համոզուելու
համար՝ քնած է նա արդեօք, թէ ար-
թուն։ Մուսօն իր ընկերոջ այդ հետա-
քրքրութիւնը նկատեց, նա զգաց որ ըն-
կերն ինչ-որ անելիք ունի, ուստի վճռեց
քնած ձևանալ և գաղտագողի կերպով հե-
տևել նրան։ Բայց կամաց-կամաց թմրու-
թեան նման մի բան եկաւ վրան, կո-
պերը ծանրացան. նա հազիւ էր լսում
իր ընկերոջ՝ «հայ-հօ՛յը» և ոտնաձայնը.

Մուսօն կէս քուն՝ կէս արթուն էր։ Ահա
նա լսում է վրանից մի խորհրդաւոր փըս-
փսոցի ձայն, ահա ձայնը կամաց-կամաց
սաստկանում է. մէկն ինչ-որ աղերսում,
աղաչում է, արտասւում, դիմադրում է։
Օ՜, Մուսօն նոյնիսկ տեսնում է, թէ ինչպէս
զգուելի բեգն իր աղտեղի շրթունքները
մօտեցնում է Մարօի գունատ այտերին,
մինչդեռ վերջինս Մուսօին կանչում է և
ինչպէս է կանչում։ Ապա Մուսօն տես-
նում է, թէ ինչպէս բեգը ձեռքը մեկ-
նում և դրկում է Մարօին, իր գարշելի
կրծքին սեղմում այնպէս պինդ, այնպէս
սաստիկ, որ թշուառ Մարօն թուլանում,
ուշաթափւում է։ Սակայն այդքանով չի
բաւականանում գազան բեգը. Մուսօն
տեսնում է թէ նա ինչպէս... բայց նա
այլևս չը կարողացաւ իրան զսպել և յան-
կարծ վեր ցատկեց տեղից կատաղած։

Նրա կիսաքուն աչքերին մի զարմա-
նալի երևոյթ հանդիսացաւ, ինչպէս իր
երազի չարունակութիւն. խաւարի մէջ
նա նկատեց երկու մարդկային ստուեր-
ներ, որոնցից մէկը կին էր. նրան թուաց,

որ այդ զոյգը ոչ այլ ոք է, բայց եթէ Բէգն ու Մարօն. ուստի մերկացրեց իր սուրը և վազեց դէպի այն երկու սուսերները, որոնք մի փոքր խոյս տալով վրաններից կանգ առան նրա առաջ հէնց այն րոպէին, երբ Մուսօն պատրաստուեց հզօր ձեռքով իր սուրն իջեցնել նրանցից մէկի՝ տղամարդի գլխին։ Բայց նրա ձեռքը թուլացաւ, ցած ընկաւ, երբ յանկարծ լսեց սարսափած Մատօի հազիւ լսելի ձայնը.

—Եամա՜ն, Աւդօ, ի սէր Աստուծոյ, քո բախտն եմ ընկել, ես եմ, Մատօն եմ։

Ապշած Մուսօն իր ոտքերի տակ տեսաւ աղերսող Մատօին և մէկ էլ մի ուրիշին՝ մի կնոջ։

—Դո՞ւ ես, Մատօ. այս ի՞նչ է նշանակում, ո՞վ է այս կինը, հարցրեց Մուսօն։

—Չեմ ասի Աւդօ. Նախ երդուիր քո բախտով, երդուիր քո սիրուհու արևով, որ դու ծածուկ կը պահես լածդ, այն ժամանակ ես քեզ կ'ասեմ, թէ ո՞վ է այս կինը, ապա թէ ոչ, հարիւր սուր էլ սիրտս մխես, մի բառ չես լսի։

Մուսօն երդուեց։

Այն ժամանակ Մատօն ցած ձայնով նրան յայտնեց, թէ այդ կինը Բէգի կանանցից մէկն է, որ վաղուց է, իրան է պատկանում, Բէգին ատելով ատում է, և որ ամեն գիշեր այդ կնոջ հետ ինքը երանութեամբ լի ժամեր է անցկացնում և աւելացրեց.

—Աւդօ, ես էլ գիտեմ, որ շատ վտանգաւոր բան է, բայց ինչ անեմ, չեմ կարողանում կտրուել։ Ինչ էլ պատահելու լինի, ես իմ Խազալին չեմ թողնի։ Դու էլ սէր ունես և իմ սրտի ցաւը հասկանում ես։ Աւդօ, վստահ եղիր ինձ վրայ և հաւատա ինձ, շարունակեց Մատօն, երբ կինը գաղտագողի կրկին վրանը մտաւ։ Քո լռութեան փոխարէն ամենածանր պարագաներում յոյս դիր իմ կատարեալ անձնուիրութեան վրայ. ես այսուհետև գլուխս անգամ չեմ խնայի քո հաւատարմութեան համար, եթէ ծածկես իմ գաղտնիքը։

Մուսօն կրկին և կրկին հանդիսաւոր խոստումն տուեց։ Լուսանում էր։

Անցան այնուհետև մի քանի օրեր ու

գիշերներ, երկիւղի և անհանգստութեան, յուսոյ և վստահութեան երկար ու ձիգ ժամեր։ Մուսօն ու Մարօն տեսնուելու և փախուստի ծրագիր կազմելու ոչ մի հնար չունեցան։ Երկուսն էլ գիշերներն անքուն, ցերեկները մտատանջութեամբ էին անցկացնում։ Յանկարծ մի անսպասելի և յաջող դիպուած պատահեց—Մստօն հիւանդացաւ և տուն գնաց։ Մուսօն մնաց մենակ վրանի պահապան։ Այս հանգամանքը գործի յաջողութեան համար յուսոյ մի նշոյլ փայլեցրեց Մուսօի սրտում. այժմ գոնէ առանց վկայի կարող էր գուցէ Մարօին տեսնել գիշերը։ Այդ դէպքի յաջորդ գիշերը Մուսօն երկար մտածեց։ Ուշ գիշեր էր, երբ նա հրացանին յենուած՝ նիրհեց։ Նրան արթնացրեց մի ձայն, որ իր իսկական անունն էր տալիս։ Մուսօն բոլոր մարմնով դողաց։ Ո՞վ կարող էր նրան կանչել՝ իր իսկական անունով, եթէ ոչ Մարօն։ Նա ցատկեց և խելագարի պէս առաջ վազեց ձեռները տարածած, երբ տեսաւ իր առաջ մի կանացի կերպարանք։

—Մարօ՜…

—Սո՛ւս, խիստ կերպով շշնջաց խորհրդաւոր անձը, ես Մարօն չեմ, Խազալն եմ։ Լսիր, Մուսօ, աւելորդ է ինձանից ծածկել, չարունակեց Խազալը, տեսնելով թէ ինչպէս Մուսօն շփոթուեց և յետ-յետ քաշուեց. ես ամեն ինչ գիտեմ, Մարօն պատմեց ինձ. մեր գաղտնիքը դու և Մարօն գիտէք, ձերն էլ՝ ես ու Մստօն. Մարօն իմ քոյրն է, Մստօն՝ քո եղբայրը։ Մի՛ վախենար, վստահ եղիր մեզ վրայ։ Մստօն դիտմամբ է հիւանդձեւացել ու հեռացել այստեղից։ Նա կամեցել է քեզ մենակ թողնել. վաղը գիշեր պատրաստ եղիր Մարօի հետ փախչելու համար, Մստօն այս սարի յետևում ձեզ սպասելիս կը լինի. Նա ձեզ կը տանի մեր սահմաններից դուրս կը հեռացնի և կը վերադառնայ։

Խազալն այս բոլորը շշուկով ասաց ու շտապով անյայտացաւ։ Մուսօն մնաց ապշած ու շուարած. Նա չը գիտէր հաւատա՞լ իր աչքերին ու ականջներին, թէ այս բոլորը համարել մի խաբուսիկ երազ։

Բայց կամաց-կամաց նրա չփոթուած միտքը խաղաղուեց, իրերն ու պատահարները իրանց սովորական կերպարանքով ներկայացան նրան, կատարուածն իրողութիւն էր։ Ապա նա սկսեց նայել երկնքին. դիտել աստղերի ընթացքը անհանգստութեամբ ու անհամբերութեամբ։ Միակ բանը, որ այժմ նրան զբաղեցնում էր, դա այն էր, թէ ինչ կը լուսանայ, որպէսզի հասնի վերջապէս յաջորդ դիշերը։

Հասաւ վերջապէս ցանկալի և սարսափելի դիշերը։ Մուսան հէնց նոր քնացրեց բէգին, վերկացաւ և սկսեց դանդաղ չորս-չաններ կատարել վրանի շուրջը։ Ժամանակ առ ժամանակ նա կանդ էր առնում և ուշադրութեամբ ականջ դնում. խոտերի խշխշոցը, քամու սօսափիւնը, անասունների փնչոցը, շների մռմռոցը, ձիերի դոփիւնը՝ բոլորը, բոլորը նրան ոտնաձայն էին թւում. նա սպասում էր Մարօին։ Նրա սիրտն այնպէս էր բաբախում, որ կարծես ուզում էր կրծքից դուրս թռչել. յուզմունքից ու անհամբերութիւնից հոգին այրուում էր։ Երկար սպասեց. յանկարծ նրա մէջ մի ծանր կասկած առաջ եկաւ, թէ մի գուցէ բէգը գիտէ իր դիտաւորութիւնը և դիտմամբ է քնած ձեւանում, որ աւելի սարսափելի լինի պատրաստուած թակարդը, թէ Խազալը մի նենգաւոր դաւաճան է, որ խաբել է Մարօին և մի զարհուրելի դաւադրութիւն կազմել։ Գայլը լեռան վրայ կրկին ոռնաց. Մուսան յիշեցաւ. «վրէժ», մտածեց նա, ինչ որ երէկ ասել էր Մատօին. վրէժ է կանչում գայլը. չը մոռնել արդեօք վրանը, մի-մի հարուածով խոզխոզել և՛ բէգին, և՛ դաւաճան Խազալին, և՛ Մարօին, որ ազատուի այս դժոխային վիճակից, և ապա վերջ տալ նաև իր սեփական կեանքին... Նա համարեա մոռացել էր իրագործելու իր սարսափելի մտադրութիւնը, նա նոյնիսկ մոռացաւ վրանի դռանը, բայց կանգ առաւ, սարսուռ անցաւ մարմնով. խոխոջել Մարօին... ձեռքը կը բարձրանայ... Նա մի փոքր մտածեց, մէկ էլ ուշադրութեամբ ականջ դրեց, բէգի խռմփոցը շարունակւում էր. ոչ մի կասկած չը կար, որ նա քնած է։ Ոչ, դա-

ադրութիւն լինել չի կարող, իր երևակայութիւնն է վախեցնում իրան։ Եւ Մուսօն վճռեց էլի սպասել... Նրան թուում էր, թէ գիշերուայ չատ մնան անցկացաւ, թէ այլևս հազիւ կարելի լինի հեռանալ վտանգաւոր վայրերից մինչև լուսաբաց, նա կարծում էր թէ տասնեակ ժամեր անցկացան. անհամբերութեամբ երկնքին նայեց, յայտնի աստղերն ու աստեղաստխերը դեռ արևելքումն էին։ Մի րոպէ նա նոյնիսկ մտածեց, թէ մի գուցէ Մաթոի քունը տանի և թանկագին ժամանակն անցնի. բայց իսկոյն զգաց այդ ենթադրութեան բոլոր անհեթեթութիւնը. ապատութեան սպասող թռչնակը բայց վանդակի դռան առաջ կը քնի... Մարօն այդ գիշեր քնել չէր կարող։

Մինչ այդ մտքերը պաշարել էին նրան, յանկարծ վրանի մի եղրը բարձրացաւ, երկու աստղեր դուրս սողացին այնտեղից օձի զգուշութեամբ։ Շատ ժամանակ հարկաւոր չեղաւ, որ Մուսօն ճանաչէր Խազալին ու Մարօին։ Երկու սիրահարները անկարող եղան նոյնիսկ մի բառ արտա-

սանել. չափազանց յուզմունքը նրանց լեզուները կաշկանդեց, նրանք միայն զրկախառնուեցին և մարեցին։ Եթէ մօտները կանգնած Խազալը նրանց ուշքի չը բերէր, ով գիտէ, որքան ժամանակ այդպէս պիտի մնային։

—Շուտ արէք, ասաց բարի քրդուհին, իրար սիրելու ժամանակ կ'ունենաք, այժմ չատալել է հարկաւոր։

Մարօն թողեց Մուսօին, Խազալի գիրկն ընկաւ, նրանք համբուրուեցին քոյրերի պէս։ Նրանք որքան մխիթարել, սփոփել էին իրար փոխադարձաբար։ Երկու սիրահարները փորձեցին չարժուել, յանկարծ լսուեց գայլի ոռնոցը, Մուսօն կանգ առաւ. «վրէժ», անցաւ նրա գլխով։

—Խազալ, ասաց նա, բայց իմ այսքան անարգանքը ես թողնում եմ առանց վրէժխնդրութեան և այդ միմիայն քեզ համար։

—Վրէժը սուրբ է և տգամարդի գործ, դու տգամարդ ես, պատասխանեց Խազալը և նրա աչքերը վառուեցին խաւարի մէջ կատաղութեան կրակով։

—Բայց նա քո ամուսինն է և ես քեզ պարտական եմ։

—Նա մուսուլման է, իսկ ես եզիդի. նա իմ հօրն ու եղբօրն սպանեց, նա խլեց ինձ իմ սիրականից, նա իմ ամուսինը չէ, իմ դահիճն է. իմ ամուսինը Մստօն է, իսկ բէգը իմ արնպարտն է. ո՜, եթէ իմ այս ձեռքը չը դողար...

Մուսօին էլ հէնց այդ խոստովանութիւնն էր հարկաւոր. բէգը Խաղալի արնպարտն էր, չէ որ նա իր էլ արնպարտն էր. չէ՞ որ նոյնիսկ գայլը ահաւոր ոռնոցով վրէժ է գոռում. մի՞թէ ինքն աւելի վատ է, քան գայլը, որ այս գազանին հանգիստ թողնի, իր կրած անարգանքը՝ անպատիժ։ Այս մտքերը վայրկենապէս անցան նրա գլխով և նա մերկացրած սուրը ձեռքին վրանը մտաւ։ Բէգը շարունակում էր խումիցով քնել։ Վրանում թեթև, հազիւ լսելի շշուկ բարձրացաւ, պաղ երկաթի քսոց լսուեց, կտրուած կոկորդը խռռաց, բէգը միքանի ցնցում գործեց, թրպրտաց իր արեան մէջ և ամէն ինչ վերջացաւ։

—Վերջացա՞ւ, հարցրեց Խաղալը, երբ Մուսօն դուրս եկաւ։

—Վերջացաւ, կարճ կերպով պատասխանեց Մուսօն։

Վայրենի քրդուհին մօտեցաւ և համբուրեց այն ձեռքը, որով լուծուեց իր վրէժը։

—Գնանք, ասաց Խաղալը, այժմ մենք էլ ձեզ հետ. մենք էլ չենք կարող այստեղ մնալ, Մստօն էլ ինձ հետ կը փախչի։

Փախստականներն անյայտացան խաւարի մէջ։ Մստօն ու Խաղալը դէպի Բարդողեան լեռները, դէպի Ռուսաստան դիմեցին, իսկ Մարօն ու Մուսօն դէպի Գ... գիւղը։

Լուսացաւ։ Իրանցումն ընկաւ ամբողջ էլիաթի մէջ. այսպիսի յանդգնութիւն մինչև այժմ ոչ ոք չէր լսել, բէգի երկու պահապանները փախցրել էին նրա երկու կանանցը՝ սպանելով բէգին։ Ամբողջ էլիաթը մի մարդի պէս ոտքի կանգնեց, ասես թէ ամենի ընտանեկան պատիւն էր անարգուած։ Աւարի գնացած ձիաւորները ամենքն էլ յետ եկան. հասաւ նաև

բէգի եղբայրը՝ Բահլուլ-բէգը։ Ամէնքն էլ զինուեցին և որսկան շների պէս լեռներն ընկան իրանց աղայի վրէժը լուծելու համար։ Ելխաթի պատիւը պէտք էր փրկել և այդ՝ միայն և եթ յանդուգն փախստականների արիւնով։ Ամէնքն էլ համոզուած էին որ նրանք դէպի Ռուսաստան են դիմել, քանի, որ անծանօթ երգիչն իրան անուանել էր Մօսկովի երկրից, ուստի բոլորն էլ դէպի սահմանը, դէպի Բարդողեան լեռները դիմեցին։ Այս հանգամանքը փրկիչ հանդիսացաւ Մուսօի և Մարօի համար, բայց Խազալի և Մատօի կորստեան պատճառ դարձաւ։ Հալածողները մի օր յետոյ կարողացան վերջիններին հասնել Բարդողեան լեռների ստորոտներում, Զար-Սալա սարից ոչ հեռու։ Մատօն յետ նայեց և տեսաւ թշնամիների բազմութիւնը, կանգ առաւ, փախչելն անօգուտ համարելով։ Այժմ հարկաւոր էր կեանքը թանգ ծախել, որքան հնարաւոր է։ Եւ նա ճանապարհից դուրս գալով Խազալի հետ միասին մի ժայռի յետեւում կանգնեց։ Սկսուեց մի անհաւասար

կռիւ։ Մի կողմից թափւում էին տասնեակ գնդակներ և միւս կողմից միայն մի-մի հատ։ Խազալը տալիս էր փամփուշտը և Մատօն անդադար կրակում էր։ Յանկարծ Մատօն գունատուեց, հրացանը ձեռքից վայր թողեց և կախուեց Խազալի ուսից։ Թշնամու մի գնդակ նրան կրծքից մահացու հարուած տուեց։ Խազալը գրկեց նրան, հանդարտ պառկեցրեց իր ոտների առաջ, հրացանը վերցրեց և առանց արիութիւնը կորցնելու՝ շարունակեց կրակել։ Վայրենի քրդուհին իր կատաղութեան մէջ կռւում էր սիրածի դիակի վրայ ինչպէս ընկերը կորցրած էգ վագր։ Նրա գնդակները զուր չէին անցնում։ Թշնամիները, երևում էր, նրան ողջ բռնելու ցանկութիւն ունէին, որովհետև խնայում էին, իսկ Խազալն անողոք էր։ Վերջապէս նրա ձեռքում մնաց միայն մի փամփուշտ. չը կամենալով ողջ-ողջ թշնամու ձեռքն ընկնել, նա վերջին փամփուշտով լցուած հրացանն իր կրծքին ուղղեց, հրացանը պայթեց և նա ընկաւ իր սիրածի դիակի վրայ անկենդան...

Այնտեղ, մենաւոր լեռների մէջ մինչև այժմ էլ անցաւորականը կարող է տեսնել երկու հողաթումբ, որոնց վրայ բուսել են վայրի վարդենու անպաճոյճ թփեր։ Սմայի է տեղը, մոռացուած, վայրենի՝ կանաչը քիչ է, աղբիւրներ չը կան։ Գարնան անձրևները միայն շրջակայքում բուսցնում են քանի մի խղճուկ խոտերի ծիլեր և վաղանցուկ ծաղիկներ։ Այդ ժամանակ հողաթմբերի վարդենիներն էլ կանաչում, կոկոնում են և առաջին արևի հետ բաց են անում մէջքանի գունատ վարդեր, որոնք սակայն ամրան առաջին չոգ օրերին թառամում են, կախւում և երեկոյեան թեթև հովը խլում է նրանց թերթիկները և քշում ցանում լեռներում ու ձորերում, ինչպես մի անյայտ կեանքի տխուր պատմութիւն, կամ մոռացուած մի աւանդութիւն։ Մենաւոր վարդենիները մնում են զարհեալ անզարդ, զարհեալ սգաւոր ամայութեան մէջ՝ սպասելով յաջորդ գարնանը, որ նորից մէջքանի խղճուկ կոկոններով զարդարեն իրանց ոստերը։ Այդ թփերի ամեն

մի ոստիկը, սակայն, ծածկուած է հնոտիների փաթոյթներով. ամեն մի անցաւորական սրբազան պարտք է համարում իր ղեկտի որևէ մասը պոկել և աւելացնել այդ փաթոյթների վրայ։

Ո՞վքեր են պառկած այդ մոռացուած թողաթմբերի տակ, այդ տխուր, սգաւոր վարդենիների ստուերում, այդ չը գիտէ անցաւորականը, նրան այդ հարկաւոր էլ չէ. նա գիտէ միայն, որ սիրահարուած և իրանց բուռն սիրուն զոհ գնացած երկու վաճառաբախտների գերեզմաններ են դրանք, որոնց պատմութիւնը ծածկուել է ժամանակի հնութեան մէջ... Ի՜նչ փոյթ, նրանց սիրոյ յիշատակը ապրում է տակաւին և այդ սիրոյ պաշտամունքն է, որ կատարում է անցաւորականը՝ իր ղեկտի մի կտորը երկիւղածութեամբ վարդի թփի մի ոստին կապելով։

Այնտեղ են պառկած Մատօն ու Խաչալը։

VII

Գիշեր էր։ Գ... գիւղը վաղուց քնկըլտուել էր խոր քնի մէջ, խրճիթներում

թագաւորում էր անթափանցիկ խաւարը։ Աստծուն միայն ապաւինած այդ ժողովուրդը մի կարճ հանգիստ էր վայելում, բայց վախեցած մանկան պէս կծկուած, կուչ եկած։ Միայն մի խրճիթում տակաւին պլպլում էր ձէթի ճրագը, աղօտ լոյս սփռելով իր չորս կողմը։ Այնտեղ մարդիկ էին երեւում ուրուականների պէս։

Ծերունի Սհօն պառկած էր անկողնում գլուխն անզգայ կերպով բարձին ձգած, պղտոր աչքերը դռանը յառած, ասես թէ սպասելով մէկին։ Նա հազիւ էր շունչ առնում։ Նրա գլխավերևը նստած էր պառաւ Նուբարը և ժամանակ առժամանակ կանացի խնամոտ ձեռքով ուղղում էր հիւանդի վերմակը։ Սհօն կռւում էր մահուան հետ. ինչ որ Մուսօն գնացել էր, կարծես թէ նրա սրտում յուսոյ մի չնչին նշոյլ էր ծագել, որ պահպանում էր նրա կեանքի վերջին զարկերը։ Ծանր էր բաժանուել այս աշխարհից՝ առանց վերջին անգամ տեսնելու նրան, որ իր ամբողջ կեանքի խորհուրդը, էութիւնն էր կազմում։

Հեռու, գիւղի մի ծայրից լսուեց շան չարագուշակ ոռնոցը. Նուբարը երկիւղած նախապաշարմունքով խաչակնքեց իր երեսն ու հիւանդին. Նա համոզուած էր, որ այդ ժամին գրողները թռչում են կտրի վրայ և շները տեսնում են նրանց և ոռնում։ Նա անհանգստութեամբ և երկիւղով նայեց հերդկին և ապա հիւանդին, կարծես կամենալով որոշել, թէ որքան մօտ է վախճանը։ Հիւանդն առաջուայ պէս անշարժ էր և աչքերն անթարթ յառել էր դռանը։ Հաւը խօսեց. բակում ինչ-որ ոտնաձայներ լսուեցին. շուտով դուռը ճռռալով բացուեց և շեմքի վրայ յայտնուեցին երկու մարդկային կերպարանքներ. պառաւը սաստիկ վախեցաւ։ Ներս մտնողները մի փոքր էլ առաջացան. ճրագի լոյսը որքան և աղօտ էր, բայց և այնպէս պառաւը կարողացաւ ճանաչել Մուսօին և Մարօին։ Նա վեր կացաւ և ճչալով դիմեց դէպի նրանց. չիմանալով նախ որին գրկել, որին համբուրել։ Մարօն շտապով ազատուեց Նուբարի գրկից և ընկաւ հօր անկողնի վրայ, լացը, սուգն ու աղմուկը լցրեց խրճիթը։

—Կուրանան աչքերս, դոչում էր Մարթոն հօրը համբուրելով և ծնկներն ու կուրծքը ծեծելով, այս ինչ օրում եմ տեսնում քեզ. ախ լիներ իմ ծնունդը. ես արեցի, ես...

Հիւանդն այս ազմուկից ու իրարանցումից մի փոքր ուշքի եկաւ, քնից արթնացածի պէս աչքերն այս ու այն կողմը դարձրեց, ապա յառեց Մարթի դէմքին, յետոյ Մուսօին նայեց երկար, երկար, ասես աչխատելով իր թուլացած յիշողութեան մէջ զարթեցնել հին, թանկագին պատկերներ։ Ձանաչեց նա արդեօք իր սիրելիներին, գիտց նրանց ներկայութիւնը թէ ոչ, այդ դժուար էր իմանալ, միայն նրա խոր ընկած աչքերը խոնաւացան, շրթունքները խաղացին. օրհնութիւն, թէ պատիժ էր մրմնջում իր սիրելիների համար, գուցէ և նզովք՝ իր դահիճներին, որ թոյլ նրա այրուած սրտից դէպի երկինք, յետոյ նա աչքերը փակեց և ծնայ անշարժ։

—Ձեր ոտներին մատաղ, ասում էր Նուբարն արտասուելով. ակաք էլիր. ես

չրատար հալիւորը վազուց մեռած կը լինէր, եթէ աչքը ճանապարհին չը լինէր։ Քանի՞-քանի անգամ հոգեզարձ եղաւ։ Փառք Քեզ, Աստուած. եկաք հասաք, ես չրատարն էլ իր փափագն առաւ, եկաք, որ իմ չորացած դլուխն էլ ձեր ձեռքով հողի մէջ դնեք։

Մարթոն չարունակում էր անիծել իր օրը, չարունակում էր արտասուել և համբուրել հօր ճակատը։

Բայց Սհօն էլ չէր դադում. նրա վշտահար հոգին թռաւ դէպի երկինք՝ Ամենակալի աթոռի մօտ դնելու մարդկային վայրագութեան դէմ իր բողոքն ու սրտի յաւերը։

Մուսօն այդ ժամին բոլորովին այլ հոգսով էր բռնուած. չուտով կը լուսանար, հարևանները կը գան իրանց յարգանքը մատուցանելու հանգուցեալ Սհօին, Մարթոին կը տեսնեն, նրա փախատեան լուրը կը տարածուի և կը հասնի քրդերի ականջին։ Պէտք էր այդ բանի առաջն առնել։ Նուբարը հանգամանքներին անծանօթ էր, ուստի անհոգ էր, իսկ Մարթոն այնպէս

էր բռնուած սգով, որ նրա սրտում ուրիշ ոչ մի զգացմունքի տեղ չէր մնացել։ Այդ ժամին եթէ նոյնիսկ նրան գային խօղխօղելու, նա դարձեալ մի ճիչ չէր արձակի և սիրով կը մեռնէր հօր թանկագին դիակի վրայ։ Ինչ յոյսերով էր գալիս. հօրը ժամ առաջ տեսնելու ցանկութիւնը նրա մէջ այնքան հզօր էր, որ ամբողջ ճանապարհին այդ քնքոյշ էակը լուսթեամբ տարաւ բոլոր դժուարութիւնները, վախ չը զգաց, չը դողաց այն մտքից, թէ իրանց յեռևից անշուշտ ընկած կը լինեն և կարող են հասնել խօղխօղել։ Այժմ հազիւ հասած, նա հօր սառը դիակն էր գրկում։ Նրա վիշտն ահագին էր։

Երկնակամարը պատող խաւարը կամաց-կամաց քաշւում էր. արշալոյսը մօտենում էր, նրա հետ միասին աճում էր նաև Մուսօի անհանգստութիւնը։ Արդէն հովիւները դուրս քշեցին իրանց հօտերը դէպի դաշտ և սրինգների ձայներով թնդացրին շրջակայքը. ահա աքաղաղների ձայներն ազմկալի ու յաճախակի դարձան։ Այսօր՝ սովորականին հակառակ, լոյս

ասեղող այդ ձայները Մուսօին սարսափ էին պատճառում։ Նա կամացուկ դուրս եկաւ բակը. արևելքը մօտ էր շառագունելու, լուսոյ աստղը բարձրացել էր միքանի հարիւր կանգուն, արշալոյսի հաղիւ նկատելի նուրբ շողերը քնքոյշ գոյներով նոր ներկում էին արևելքը, էլի միքանի րոպէ և կը հնչուէր դիւղի եկեղեցու զանգակների ձայնը և բարեպաշտ գիւղացիք կը դիմէին Աստծու տունը։

Պէտք էր շտապել Մարօին մի տեղ թագցնել, մինչև որ Սհօի թագումը կատարուէր. այնուհետև երկսով միասին պիտի սահմանն անցնէին և Ռուսաստան դիմէին։ Ծրագիրը կազմուած էր դեռ ճանապարհին։ Մուսօն կամացուկ ներս մտաւ, մօրը դուրս կանչեց. նրան յայտնեց իր անհանգստութիւնը և Մարօին թագցնելու անհրաժեշտութիւնը։ Մօրը կարելի է ամեն ինչ հաւատալ։ Նրանք ներս գնացին։

—Մարօ, ասաց պառաւը, նրա ուսին դիպչելով, լացով բան չի դառնայ, գաւակս, Աստծու կամքն էր, եղաւ, անցաւ։

Վեր կաց մեր տուն գնանք, լոյսը բացւում է. այստեղ ախր մարդիկ կը գան...

Պառաւը միայն ակնարկեց փանգի մասին։ Մարօն բարձրացրեց գլուխը, նայեց երկար ու անորոշ հայեացքով իր արտասուաթոր աչքերով, կարծես չէր հասկանում թէ բանն ինչումն է. յանկարծ ծանր իրականութիւնն ըմբռնելով՝ նա իր հայեացքը դարձրեց դէպի Մուսօն հարցական եղանակով, նրանից էր սպասում վճռական խօսքը։

—Վեր կաց, Մարօ́, ուրիշ ճար չը կայ. վրայ բերեց Մուսօն վճռական ձևով։

Մարօն համբուրեց հօրը, վերկացաւ և արտասուելով հետևեց Մուսօին։

Լոյսը բացուեց։ Հարևանները հաւաքուեցին Սհօենց տուն. ցաւակցութիւնն ընդհանուր էր։ Ամենքը գիտէին, որ խեղճ ծերունին աղջկայ կսկծից մեռաւ, բայց և այնպէս նրանց այդ համոզմունքը դայ-բոյթի արտայայտութեան պատճառ չէր դառնում։

—Ի՞նչ սև օրեր քաշեց խեղճ ջրատարը, ասաց մի ծերունի։

—Ջրատա́ր... եանի նա՛ էր ջրատար, որ մեռաւ պրծաւ, թէ մենք, որ շարունակում ենք ապրել, վրայ բերեց մի ուրիշ ծերունի։

—Մեր ճակատագիրն է, մի́ տրտնջացէք. Աստուած կամեցել է, որ մենք սևով ծնուենք, լացով ապրենք, սգով գերեզման իջնենք, ասաց քահանան. ինչ անենք, թէ բեռը ծանր է, աւելի կը կռանանք, որ չընկնենք, հարուածը խիստ է՝ կը կծկենք մեր մարմինները, կը ձգձգենք մեր ջիղերը, որ դիմանանք։ Մենք չենք բողոքի, այլ կ'արտասուենք, չենք նզովի, այլ կ'աղօթենք։ Ինչ որ այնտեղ՝ վերևում վճռուած է, այստեղ ներքևում փոխել չի կարելի։

«Հազա́ր երանի քեզ», ասացին յուղարկաւորները մի-մի բուռը հող ձգելով Սհօի վրայ։ Ապա տուն վերադարձան, հոգու հացը կերան, ողորմին տուին. տէրտէրն էլ խօսեց հանդերձեալ կեանքի մասին, յորդորեց իր հօտին համբերել, տանել՝ վարձքը, հատուցումը երկնքում ստանալու համար։

«Երանի սգաւորաց, զի նոքա մխիթարեսցին. երանի որ հալածեալ իցեն վասն արդարութեան, զի նոցա է արքայութիւն երկնից», ասաց տէրտէրը, և մարդիկ ցրուեցին այս սև աշխարհում, սև երկնքի տակ իրանց սև օրերը քաշելու համար՝ որ հանդերձեալ կեանքում վարձատրուեն։

VIII

Երեկոյ էր. արևը ծածկուեց. մի սովորական օր էր, այդ էլ անցաւ, միայն առաջին մթնախուղի հետ Գ.... գիւղի արևմուտքում մի հատիկ ամպ խռացաւ և մնաց կանգնած։ Գիւղացիք այդպիսի ամպեր շատ էին տեսել, նոյնիսկ աւելի ահաւորներն ու ձևայինները շատ էին պատել նրանց երկնակամարը, բայց և այնպէս այդ օրուայ ամպն ընդհանուրի ուշադրութիւնը գրաւեց։ Դա սարսափելի էր, և այն ոչ թէ իր մեծութեամբ կամ անօրինակութեամբ, այլ մի այնպիսի բանով, որ մարդիկ իրանց սրտերի խորքերում զգում, հասկանում էին, բայց բացատրել չէին կարող. «այդ ամպը չարա-

գուշակ է», ահա թէ ինչ կարող էին ասել նրա մասին։

Եւ իրաւի դա մի չանթալից ամպ էր, որ բնութեան մի մօտալուտ և ահաւոր խաղի համբաւն էր բերում. փոթորկի նշաններ կային։

Կենդանական բնազդը փրկարար է։ Բնութեան սպառնալից պատրաստութիւնները մարդիկ շուտով հասկացան. այդ երեկոյ գիւղացիք սովորականից աւելի շուտ տուն քշեցին իրանց հօտերն ու նախիրները։ Հովիւները վտանգաւոր համարեցին բացօթեայ գիշերել, դաշտը վաղ դատարկուեց և ամենքն շտապեցին թռչունների պէս ժամ առաջ ծուարել իրանց խղճուկ խղճիթներում։

Այդ օրը երեկոն վերջալոյս չունեցաւ, խաւարը շատ շուտ կոխեց երկիրը, կարծես բնութիւնն շտապում էր։ Փութկոտ խաւարի հետ եկաւ նաև մի սպասողական դրութիւն։ Ամեն մի արարած, ամեն մի տերև, ծաղկի իւրաքանչիւր թերթիկ, փոքրիկ միջատից սկսած մինչև մեծ կենդանիները, մինչև մարդը, նոյնիսկ աղ-

բիւր ու առուակ, դաշտեր ու ձորեր, լեռներ, բլուրներ, ամենքը, ամենքը կարծես չունչները բռնած լուռ սպասում էին, թէ ինչ է լինելու, և ինչ որ լինելու էր սովորական չէր, ահաւոր էր։ Մութը բոլորովին իջաւ, վրայ հասաւ այն խաւար, չար խաւար գիշերներից մէկը, որ բնութիւնն առանձին սիրով ընտրում է, որպես իր անսանձ ոյժերին, իր սասանեցուցիչ տարերքների խօլական մրցութիւնների համար յարմարագոյն ժամանակ։

Համատարած լռութիւն էր, ոչ մի աղմուկ չէր խռովում բնութեան հանդիսաւոր խաղաղութիւնը, միայն հեռուհեռուէ սաստկացող քամին էր, որ կարծես լեռների կուսական կատարներից չղթայազերծ եղած՝ փչում էր գիւղի խրճիթների վրայ, աւերում, լիզում էր նրանց կոնաձև կատուները, ցրիւ էր բերում նրա վրայ շարուած խոտերի դեզերը, և առաջ արշաւում մերթ կատաղի գազանի պէս մռնչալով, մերթ ցաւից տանջուող հսկայի պէս ահաւոր հառաչներ արձակելով և

մերթ լալով ինչպէս անճար, անտիրական սպաւոր։

Ողջ երկնակամարը ծածկուել էր, ոչ մի աստղ չէր պլպլում, կարծես նրանք էլ սարսափած խոյս տուին անհունութեան խորքերը. միապաղաղ խաւարը ամպային գոգի տակ անհասկանալի խնամքով ծածկում էր այն ամենը, ինչ որ լուսոյ մի չնչին նշոյլ կարող էր կաթեցնել խաւար երկրի վրայ։ Միակ լոյսը՝ որ երբեմն մի վայրկենով յետ էր քաշում խաւարի մռայլ գոգը, կայծակն էր։ Ամբողջ բնութիւնը լցուած էր ինչ-որ անորոշ, սիրտ պատառոտող մռմռոցով, որից լեռներն իրանց ժայռերով դողում, սասանւում էին։

Գ... գիւղի փողոցներում ոչ ոք չէր երևում։ Շներն անգամ լռել, կուչ են եկել այս ու այն դէզի տակ, այս ու այն դռան չեմքում։ Դրսում կենդանի չունչ չը կայ բացի երկու հոգուց, որոնք անճարն ու վշտաբեկ, թափառում են Գ... գիւղի գերեզմանատունը։ Ո՞վքեր են նրանք, և այդ սարսափելի ժամին ինչ են փնտրում մեռելների աշխարհում։ արդեօք ուշա-

ցած ճանապարհորդները են, թէ անտուն, անապաստան թշուառները, որոնք կենդանի մարդկանցից մերժուած, մեռելների մէջ են ապաստան փնտրում բնութեան արհաւիրքից. միգուցէ զայրացած ու բուսականները են, որոնք կենդանի ժամանակ անիրաւ աշխարհում իրանց նմանների ձեռքից խմել են դառնութեան բաժակը և վշտահար ու չարաչարանքի փչել են իրանց վերջին շունչը՝ նզովքը չրթունքներին, իսկ այժմ վրէժխնդիր հոգով դուրս են սողացել իրանց յափշտակեալ բնակարանից՝ չար աշխարհի սարսափն ու աւերածը հրճուանքով դիտելու համար։ Ո՛չ այս և ոչ այն, երկու կենդանի թշուառներ են նրանք, Մարօն ու Մուսօն, որոնք այդ զարհուրելի գիշերը փախչում են իրանց հայրենի աշխարհից՝ օտար երկնքի տակ ժամանակաւոր հանգիստ փնտրելու համար։

Նրանք դուրս եկան գիւղից խաւարն իջնելուն պէս, փոթորիկը նոր էր սկսուած. ճար չը կար, պէտք էր չտապել։ Նախորդ գիշեր Մարօն կարի վրայ ոտնաձայներ

էր լսել. ոմն գիտեր, թէ ով էր և ինչեր կարող էին պատահել։ Նրանք չէին էլ վախենում փոթորկից, չէ որ թշուառները բնութեան արհաւիրք չը գիտեն։ Նրանք մարդկանցից էին վախենում, մարդկային չարութիւնը միշտ աւելի սոսկալի է, քան բնութեան արհաւիրքը։ Այսպիսի գիշերը ամենայարմարն էր մարդի չը հանդիպելու համար։ Եւ ինչ կար սարսափելու. երկնքի սևութիւնը, քամու կատաղութիւնը մի տխուր զուգադիպութիւն էր միայն նրանց սրտերի վիճակի հետ։ Աւելի հեշտ է տարուում ցաւն ու վիշտը, երբ բնութիւնն էլ է սև հագնում, երբ նա էլ է սուգ անում։ Խաւարն էլ չարգելել նրանց. Մուսօն ճանաչում էր ամեն մի քարը, ամեն մի թուփը, ամեն մի փոսն ու ժայռը. կայծակն էլ երբեմն լուսաւորում էր փախստականների ուղին, այդքանը բաւական էր Մուսօին։

Նրանք գերեզմանատուն մտան վերջին անգամ հաղորդելու Մհօի գերեզմանը։ Խաւարի մէջ իր հեծկլտանքներն ու հառաչանքը քամու կատաղի ոռնոցին խառ-

նելով՝ երկար արտասուում էր Մարօն, մինչդեռ Մուսօն նրա կողքին նստած, մեկ նրան էր նայում և մեկ սև երկնքին՝ սպասելով փոթորկի մեղմանալուն, որ ճանապարհ ընկնեն։ Բայց փոթորիկը հէնց այսօր ասես պիտանիք գաղարելու միտք չունէր, բնութեան քաօսը չարունակւում էր. կատաղի քամին փչում էր անասելի թափով ու մռնչիւնով, իսկ սև երկինքը պատառ-պատառ էր լինում անընդհատ կայծակներով և ամպրոպի որոտը խլացնում էր ականջները։

Գերեզմանատնից մի փոքր այն կողմը ձգւում էր վ... ծովակը իր ժայռոտ ափերի մէջ, որնք յայտնի էին «Արնքարի» անունով։ Ծովն էլ էր կատաղած, դղրդում էին Արնքարի ժայռերը։ Խաւարի մէջ լսւում էր ալիքների գոռոցը։ Ոչինչ չէր երևում, բայց կարծես բիւրաւոր դև հսկաներ ծովի արձակ տարածութեան վրայ մրցութիւն էին սկսել, խեղդոտում էին իրար օրհասական այնպիսի հռնչիւն արձակելով, որից լեռներն իրանց ժայռերով քիչ էր մնում պատառուէին, փուլ գային։

Մուսօն բնութեան այս բոլոր սարսափների տակ ճնշուած, մոռացել էր թէ ինչ է կատարւում իր չուրջը։ Յանկարծ անընդհատ որոտ ու կայծակի հետ սկսուեց անձրև։ Մուսօն նայեց Մարօին, որ հօր հողաթումբը գրկած, վեր չէր բարձրացնում գլուխը և կարծես նրա փոյթը չէր ոչ փոթորիկը և ոչ անձրևը։

—Վեր կաց, Մարօ ջան, ասաց Մուսօն անհանգիստ ձայնով. անձրևը թափւում է, գնանք մի այն ժայռերի տակ պատսպարուենք, թող անցնի անձրևը. ճանապարհ ընկնենք։

Մարօն լուռ էր և անշարժ։ Մուսօն մօտեցաւ, բռնեց նրա ձեռքից, բարձրացրեց և հասարեա քաշ տուեց իր հետ։ Անձրևը սաստկանում էր,

Հազիւ մի քանի քայլ արած, նրանք երկրսով էլ սարսափած կանգ առան. նրանց թուաց, որ քամու ոռնոցի, ծովի շառաչի հետ միասին նաև մարդկային ձայներ են լսւում։ Ոչինչ չէր երևում, բայց և՛ փոթորիկը, և՛ կայծակները ու թափուող անձրևը, և՛ իրանց ծանր կացութիւնը

մռռացած, նրանք միացին սառած իրանց տեղերում, աչխատելով թանձր խաւարի մէջ որևէ տուեր որոշել, կամ որևէ հասկանալի ձայն լսել. բայց լսուղ աղաղակներն անորոշ և խաւարն անթափանցիկ էր։ Մարօն թրջուած ու դողալով կպաւ Մուսօին։ Անգամ էլի մի քանի սարսափելի րոպէներ և ահա ձայներն աւելի որոշ և աւելի հասկանալի դարձան—վայ և յուսահատ ողբի աղաղակներ էին դրանք։ Շուտով բոլորովին մօտիկ երևացին բազմաթիւ տուերներ և քիչ յետոյ փախատականները տեսան իրանց շուրջը հարեւանների խառնիճաղանճ մի բազմութիւն՝ որը մերկ, որը ոտաբոբիկ, որը գլխաբաց, որն իր զաւակների հետ, որն առանց զաւակների, որն իր ամուսնուն կոչելիս, որն իր քրոջը, որը եղբօրը և ամենն էլ մի բան անհնարին սարսափից խելագար վիճակի մէջ, առանց արածները քննելու՝ վազում էին դէպի ծովը։

—Փախէք, եկաճ, գոռում էին այս ու այն կողմից։

—Ինչ կայ, ինչ է պատահել, հարցրեց զարհուրած Մուսօն։

—Դեղը կտրեցին։

Մուսօն ամեն ինչ հասկացաւ, ուրիշ հարցեր աւելորդ էին։

Դպատնիքներ կան, որոնց ծածկելու համար ծովի անդունդներն անգամ քիչ են. եթէ սարերը վրայ բերես նրանց վրայ, ժայռերը կը ճչան, կը յայտնեն։ Հիւանի-բէգի սպանութեան և Մարօի ու Մուսօի փախստեան դպատնիքն այդպիսիներից էր։ Թափուած արիւնն այնքան թանգ էր Սիպանայ վրանաբնակ վայրենիների համար, որ նրանք դադար առնել չէին կարող, մինչև որ նրա ամեն մի կաթիլի փոխարէն տասնեակ անձինք զոհ չը բերէին, փոյթ չէր նոյն իսկ, եթէ զոհուողները անմեղներ էին. արիւն էր հարկաւոր, տաք, կարմիր արիւն, առատ արիւն... Բէգն էր սպանուած... ինչ ասել էր Խազալի և Մատօի մահը բէգի արեան թէկուզ մի կաթիլի առաջ։ Էլիաթը չէր սպում, այլ մռմռում էր ինչպես վիրաւոր գազան։ Բէգի եղբայր Բահլուլ-բէգը, որ

այժմ էլիաթի պետն էր, մոտածում էր Մարօին և Աւգօին դանել։ Նա կատաղած էր նաև ձագօի դէմ. այն անպէտանն էր սկիզբը դրել այդ արիւնոտ գործին և բէգը հրամայեց կանչել ձագօին։

—Լսիր, ձագօ, քո բերած ֆլայ աղջիկը իմ եղբօր մահուան պատճառ դարձաւ. եթէ չոտով չը գտնես Մարօին և Աւգօին և իմ ձեռքը չը յանձնես, քո արիւնը պիտի թափուի. ուղիղն ասած՝ ես հէնց այժմ կը հրամայէի քեզ չանաստակ անել, բայց դու դեռ ինձ հարկաւոր ես, դու պէտք է գտնես նրանց։

—Տէր, Մարօն ֆլայ էր, մի՞թէ նրանց ամբողջ գիւղը մի Մարօ չարժէ...

Անկարելը հասկանալի էր. բայց այդ բէգն արդէն մոտածել էր, վրէժխնդրութեան ծրագրի մի մասն էր այդ։

—Դա իմ բանն է, որոտաց բէգը, նախ Մարօն ու Աւգօն։

Եւ ձագօն դողալով հեռացաւ, որ կամ կատարի բէգի պահանջը կամ, հակառակ դէպքում, գլուխն առնի կորչի և էլ երբէք յետ չը դառնայ։

Բէգը որոշեց մինչև ձագօի վերադարձը անձամբ գնալ և պատժել Գ... գիւղի ֆլաներին այն պարզ, հասկանալի պատճառով՝ որ Մարօն, բէգի սպանութեան այդ պատճառը ֆլայ էր և Գ... գիւղացիները նա այնտեղ աղդականներ կ'ունենար։

Մարօի և Մուսօի դուրս գնալուց անմիջապէս յետոյ Գ... գիւղը յարձակման ենթարկուեց։ Բահլուլ-բէգի հրոսակային խումբը յատկապէս այսպիսի գիշեր էր ընտրել իր յարձակման համար, որ բնակիչները փախուստ տալ չը կարողանան։ Աւազակները չորս կողմից գիւղը շրջապատեցին և կրակ տուին։ Փոթորիկն օգնեց նրանց արագ կատարելու պժգալի գործը. մինչև որ անձրևը վրայ կը հասներ, բոցերը քամու շնչով բորբոքուած՝ կարճ ժամանակում լափեցին գիւղի մեծ մասը, բնակիչները մասամբ կոտորուեցին և մասամբ իրանց քնաթաթախ, մերկ զաւակների ձեռքից բռնած փախան լեռները, մի խումբ էլ դէպի ծովակը վազեց։ Ահա այդ խմբին պատահեցին Մուսօն ու Մարօն։

Դէպի ծովը վազող փախստականները յոյս ունէին նաւակներով խոյս տալ, մի ազատարար անկիւն հասնել. Նրանց սարսափած միտքն անկարող էր եղել հասկանալ, որ այս սարսափելի փոթորկի ժամանակ անհնարին է ծով իջնել։ Եւ ոչ մի նաւակ էլ չըկար, քամին նրանց խլել էր ափերից։ Բազմութիւնը հաւաքուելով կանգ առաւ Արնքարի վրայ սաստիկ անձրևի տակ։ Իսկ նրանց առաջ շարունակում էին շառաչել ծովի ալիքները որոնք լեռնանում, բարձրանում էին վեր, ասես կամենալով երկնքին հասնել, ապա փուլ գալով վազում էին դէպի Արնքարի վրայ կծկուած թշուառները։ Եթէ էլի մի կէս ժամ երկարէր այդ սարսափելի կացութիւնը, երևի բազմութիւնը կամաւ ծովը կը թափուէր, բաւական էր միայն որ մի յուսահատ՝ առաջին օրինակը տար, կամ թշնամու ձիու առաջին դոփիւնը լսուէր։ Յանկարծ լսուեց մի զարմանալի ձայն այս բոլոր հառաչանքների, այս բոլոր վայերի մէջ, և այդ ձայնն ասում էր՝

—Մի՛ վախեցէք։

Ամէնքն էլ լսեցին, բայց ո՞վ կը հաւատար իր ականջներին. այնպիսի ձայն այդ սարսափելի ժամին... Ախր ինչպէս չը վախենան, փրկութիւն կա՞յ, ո՞վ է փրկիչը. երկինքը նրանց համար վաղուց է ամուլ, ողորմութիւն չը կայ, մի՞թէ որևէ մահկանացու կարող էր փրկել նրանց, երբ բնութիւնն անգամ նրանց դէմ էր։ Ծո՛վը և միմիայն ծովը կարող էր այնպէս որոտալ, միայն նա կարող էր ասել՝ «մի՛ վախեցէք», որովհետև միայն նա բոլորի համար տեղ ունէր իր սառը ծոցում։ Այսպէս էին մտածում փախստականները. սակայն ձայնը կրկնուեց և այս անգամ աւելի համարձակ, աւելի բարձր.

—Մի՛ վախեցէք, չուան չինեցէք, չուան տուէք, գոռում էր Մուսօն. ո՜վ մարդիկ, դուք ի՞նչ էք սառել, տղամարդ չէ՞ք. կապեցէք իրար՝ ինչ որ ունէք վրաներդ և մի չուան տուէք, ի սէր Աստուծոյ, համարեա յուսահատ կատաղութեամբ գոռում էր Մուսօն, տեսնելով որ թանկագին ժամանակն անցնում է, իսկ շշկլուած ու սարսափած բազմութիւնը չի էլ մտա-

Ծում իր փրկութեան համար որևէ բան ձեռնարկել, Մուսօն համոզուած էր որ քրդերը ուր որ է՝ վրայ կը հասնեն, իսկ փախչել անհնարին է, ուստի աղերսում էր մի չուան տալ իրան։

Բարեբախտաբար Մուսօի վերջին կանչն այնպէս հզօր էր ու համոզիչ, որ տղամարդիկ առանց նրա նպատակն իմանալու սկսեցին իրանց զգեստներից ու գօտիներից մի պարան կազմել։ Մուսօն ինչ պիտի անէր պարանը։

Ծովափնեայ ժայռերի մէջ խաչերով ու յիշատակարաններով զանգակուած բազմաթիւ այրեր կային։ Դրանք նախնի դարերի քրիստոնէութեան հալածանքների ժամանակ ծառայել էին իբրև քրիստոնեաների ապաստարաններ և աղօթատեղեր, ուր Փրկչի առաքեալների առաջին հետևողները պաշտել էին իրանց Յիսուսին և Նրա խաչը. իսկ այնուհետև աւելի ազատ դարերում աշխարհից հոյս տուած կուսակրօնները այդտեղ էին ապաստանել և այդտեղից դէպի երկինք ուղղել աշխարհի խաղաղութեան և չինութեան

համար իրանց աղօթքները ու մրմունջները։ Դարերի ընթացքում ծովի ջուրը կամաց-կամաց սրանցից շատերն իսպառ ծածկել էր, շատերն էլ դեռ երևում էին ջրին մօտիկ, կամ կիսով չափ ջրով լցուած։ Այսպիսի մի այր էլ գտնուում էր հէնց Արնքարի տակ, որի վրայ խմբուել էին փախստականները. այդ գիտէին համարեա ամենքը, բայց Մուսօն յիշեց առաջինը։ Մի ժայռ ծովափի ընդհանուր մակերևոյթից դուրս ցցուելով կազմել էր մի հսկայական պատշգամբ հէնց այրի անցքի վրայ, այնպէս որ վերից անցքը չէր երևում և անհնարին էր կարծել անգամ թէ այնտեղ՝ ժայռի տակ այրի մուտք կայ։ Ջուրը հաւասարուել էր համարեա այրի բերանին և այնտեղ ներս մտնելու համար անհրաժեշտ էր գոնէ մի քանի քայլ ջրի մէջ գնալ։ Այրի ներսն աւելի բարձր էր, քան թէ անցքը, ջուրն այնտեղ թափանցել չէր կարողանում։ Նաւակով միայն կարելի էր մօտենալ այդ այրին, բայց անծանօթ մարդը հեռուից կը դժուարանար որոշել այրի մուտքը, իսկ վերի ժայռերի մէջից

իջնել համարեա անհնարին էր։ Գ...եցի երիտասարդները բազմաթիւ փորձեր էին արել, և միայն ճարպիկ ու դիւրաշարժ Մուսօին էր յաջողուել ժայռերը չանգռռելով իջնել և այրին հասնել։ Եւ ահա այժմ Մուսօն յիշեց նոյն այրը և որոշեց վախտականներին այնտեղ պատսպարել։

Փոթորիկը դեռ չարունակւում էր. ծովն ու երկինքը իրար հետ միացան անձրեւի յորով։ Բայց Մուսօն չը կար, միայն Մարօն նկատեց, թէ նա ինչպէս ծածկուեց ժայռերի մէջ։ Քիչ յետոյ Արնքարի տակից լսուեց Մուսօի հզօր ձայնը.

—Պարանով կախեցէք մէկին։

Այժմ միայն ամենքն էլ հասկացան, թէ ինչո՛ւ էր Մուսօն պարան ուզում։ Ամենքն էլ սրտապնդուեցին, երբ առաջինը մօտեցաւ Մարօն և ցած կախուեց։ Այնուհետև սկսեցին կախուել և ուրիշները, աշխատելով նոյնիսկ մէկը միւսից առաջ ընկնել. պարանը վերկում էր նրանց։ Եւ այսպէս մէկիկ-մէկիկ կախուեցին մինչև վերջին մարդը, ապա Մուսօն վերբարձրանալով ցած իջեցրեց վերջինին և

ինքն էլ պարանը հաւաքելով նոյն ճանապարհով ցած գնաց այրը։

Արշալոյսը մօտ էր. փոթորիկը դադարում էր։

IX

Լուսացաւ. ծովը խաղաղուեց. երկինքը պարզուեց. արեգակը կրկին հաչտ կերպով թափեց երկրի վրայ իր կենսատու ջողերը, դրանցից միքանիսն էլ ջրի խաղալ մակերևոյթի վրայից անդրադառնալով, կարծես կարեկցութիւնից դրդուած, այրի նեղ անցքից մտան և լուսաւորեցին այրը։ Այնտեղ ապաստանածները միայն այժմ իրար նայեցին, իրար ճանաչեցին։ Այստեղ էր Մուսօն, Մարօն, Կուզիկենց Մխօն, Զրատարենց Գալօն, Զուլհակենց Մարտօն, Խոզկոտենց Մանօն, Բոզօենց Շաւէշը, Մխիկենց Յովակը, այստեղ էր և քաչալ Սրբէն։ Ոմանք իրանց ամբողջ ընտանիքով, ոմանք ընտանիքի մի մասով միայն, մանր ու մեծ ընդամենը երեսուն հոգի։ Բոլորի հառաչանքներից ու լացից այրն ասես մռայլում էր ժայռերի տակ։

Մարօն այժմ վիճակակից էր բոլորին. նա պատմեց իր դևի անցքը։ Սրբէն գաղտագողի հայեացքներ էր գցում Մարօի վրայ, նրան թւում էր, թէ գոհը գիտէ, թէ ով էր իր դահիճը։ Այժմ Սրբէն հասկացաւ, թէ ինչու այնքան ժամանակ Մուսօն բացակայ էր գիւղից. բայց ինչպէս էր յաջողեցրել նրան խլել բէգի ձեռքից. այդ էր նրան անյայտ։ Մարօն մանրամասնութիւնները չը հաղորդեց, նա ասաց միայն, որ ինքը փախաւ։

Պաշարուածները դրսից ոչ մի տեղեկութիւն չունէին, նրանք զուրկ էին նաև պաշարից։ Մուսօի առաջարկութեամբ տղամարդիկ մի կարճ խորհրդակցութիւն կատարեցին և վճռեցին դիշերը հանենլուն պէս երկու հոգի վիճակով ընտրել, որ այրից դուրս գան և թէկուզ մահու գնով դրսից պաշար և տեղեկութիւն բերեն։ Հայ ճարելու մասին մտածելն աւելորդ էր, գնացողները պիտի աշխատէին հորերից ցորեն կամ նոյն իսկ գարի, կրեկ հանել բերել, որպէսզի պաշարուածները մի կերպ դոյութիւնները քաշ տան,

մինչև որ թշնամիները հեռանան շրջակայքից և նրանք կարողանան դուրս գալ։ Պաշարի գնալու պարտքից ազատ պիտի մնար միայն Մուսօն, որովհետև եթէ նրան որևէ վտանգ պատահելու լինէր, պաշարուածներն անկարող պիտի լինէին այրից դուրս գալ։

Հասաւ դիշերը։ Վիճակը ձգուեց և ընկաւ Զրատարենց Գալօին և քաչալ Սրբէին. Մուսօն մօտեցաւ և ձեռքը Սրբէի ուսին դնելով՝ ասաց.

—Էլ՛, Սրբէ, պատրաստուիր, որ շուտով պաշարի պիտի գնանս։

—Պաշարի՛... ասաց Սրբէն ծործորակը քորելով, երթալուն՝ կ՛երթամ, բայց երբ վերադառնամ, ինչպէս կ՛ենեմ այրը։

—Ես կը բարձրանամ և ձեզ ցած կը կախեմ, հէնց որ դուք երեք քար ձգեք ծովը։

—Սխալ ես գիւղում ցորնի հորի տեղ չը գիտես, չարունակեց պատճառաբանել Սրբէն։

—Գալօն գիտէ, նա ցոյց կը տայ, պատասխանեցին այս ու այն կողմից։

—Աստուած է վկայ, թէ փախչելու լինինք, ես չեմ ազատուի, ոտքս ցաւում է։

—Հը՛, մեռի հա՜մ, քաչալ նզովուած, որոտաց այս անգամ Գալօն այրի մի մութ անկիւնից. երեւում էր որ նա հետեւում էր այս խօսակցութեանը առանձին սըրտնեղութեամբ, որ յատուկ է վշտերի տէր մարդկանց։

Սրբէն զգաց, որ եթէ էլի մի րոպէ շարունակի իր երկչոտ պատճառաբանութիւնները, այդ մռայլ Գալօն նրան ծովը կը գցի, ուստի լռեց։ Երբ Մուսօն ժայռի կատարից ցած կախեց պարանը, Սրբէն մահու դատապարտուածի պէս կախ ընկաւ պարանից և վեր բարձրացաւ։ Բարձրացաւ նաև Գալօն։ Մուսօն ցած իջաւ, իսկ նրանք գնացին։

Սկզբում նրանք արագ-արագ էին գնում, բայց երբ մօտեցան գիւղին, աւելի ծանրացրին իրանց քայլերը և վերջապէս կանգ առան։ Հեռու երեւում էր մի լուսաւորուած վրան, երևի Բահլուլ-բէգի վրանն էր. բարբարոսները դեռ չէն վերջացրել թալանը։ Գալօն ու Սրբէն զգուշութեամբ

ականջ դնելով՝ մի փոքր էլ առաջ անցան և այս անգամ կանգ առան կալերի մէջ։ Նորից ականջ դրին. մօտերքում ոտնաձայներ չը կային։ Մի փոքր էլ առաջացան և այս անգամ Խոզկոտենց տան առաջն էին։ Գալօն գիտէր՝ ուր պիտի լինի ցորնի հորը. նա սկսեց փորել, Սրբէին խստիւ պատուիրելով՝ ի հարկին անպայման քրդերէն խօսել։ Հազիւ հորը բացել էին, երբ մօտեցան չորս ձիաւորներ։

—Ո՞վ էք, կոչեց գլխաւորը։

—Մենք ենք, գարի ենք հանում ձիերի համար, պատասխանեց Գալօն առհարկի վստահութեամբ։ Սրբէն փորձեց փախչել, Գալօն զգուշութեամբ բռնեց նրա փէշը։

Ձիաւորներն անցան, բայց միքանի քայլ արած, նրանք յանկարծ կանգ առան, ինչ-որ փսփսացին. երեւում էր նրանք իրանց խաբուած զգացին, կամ գուցէ հայ մարդի քրքերէն խօսելը նրանց կասկածելու տեղիք տուեց. Նրանք շտապով յետ դարձան։

Գալօն զգաց վտանգը, ուստի վճռեց օգտուել խաւարից և խոյս տալ առանց

սակայն փախուստ ձևացնելու, բայց Սրքէն քանի ոտներում ոյժ կար, փախաւ. միքանի հրացաններ մի անգամից ճայթեցին իրար յետևից և Գալօն գետին գլորուեց սպանուած, մինչդեռ Սրքէն հրացանների ձայնից սարսափած ճչաց և գետին ընկաւ առանց վիրաւորուելու անգամ։ Ձիաւորները մօտեցան. Սրքէն ծընկների վրայ նրանց առաջը դուրս եկաւ։

—Խնայեցէ՛ք, իմ տէր Աստուծոյ, աղերսում էր նա ձիերի ոտներին փարելով։ Նրան բռնեցին։ Քիչ յետոյ Բահլուլ-բէգի վրանի առաջ կանգնած էր նա քրդերով շրջապատուած։ Բէգը հրամայեց նրան իր առաջ բերել։

—Ո՞վ ես դու, փլայ, հարցրեց բէգը։ Սրքէն լուռ էր։

—Ինչո՞ւ չես խօսում, մուռտառ, որոտաց բէգը կատաղած։

—Խնայի՛ր, տէր, հազիւ հազ շշնջաց Սրքէն։

—Խնայե՜լ, մռնչաց բէգը, մի փլայ քածի համար սարի նման եղբօրս սպանեցիք, դեռ խնայե՜լ... Ո՞ւր է Մարօն,

շո՞ւն փլայ. ո՞ւր փախցրիք նրան, ո՞ւր է նրա փախցնողը... Սպասեցէ՛ք... տեսէք թէ ինչ կընշանակէ բէգին սպանել և կինը փախցնել։ Կուռօներ, ճանապարհ դրէք։

Այդ հրամանը սպանել էր նշանակում։ Քրդերը քաշ տուին Սրքէին դէպի մի կողմ և առաջը խարոյկ վառեցին, որ հեռուից դէմքն երևայ։ Դա էլ մի առանձին զուարճութիւն էր. նրանք ուզում էին նշան բռնել հեռու խաւարի միջից։ Սրքէն կանգնած էր հազիւ կենդանի, ինչ-որ բան սաստիկ սղմում էր նրա կոկորդը, շնչել չէր կարողանում, բերանը չորանում էր անդադար, լեզուն քմքին էր կպչում։ Ամեն անգամ երբ նրա առաջը խարոյկի բոցը բորբոքւում էր և լուսաւորում նրան, այն ժամանակ հեռուից երևում էր անհնարին սարսափից ծամածռած դէմքը, բայց նրա հայեացքն անորոշ չէր, այլ ուղղուած էր կրակի բոցերին, ուր կարդում էր կարծես իր դատավճիռը, փոքրիկ ճակատը կնճռուած էր, յօնքերը կիտուած. պարզ էր թէ մի ինչ-

որ մինչ այդ օրհասական ժամին նրան
զբաղեցրել էր։ Նա համոզուած էր, որ
եթէ Մարօին ու Մուսօին մատնի, ինքը
կը փրկուի, բայց հաստատ չը գիտէր՝ կը
փրկուին արդեօք նաև այրի ծնացած
փախստականները. չէ որ շատ հեշտու-
թեամբ այս կատաղած բէգը նրանց էլ
կարող է ծովն ածել։ Ահա այդ մասին էր
մտածում Մարօին և Մուսօին մատնելը
նրա համար շատ հեշտ գործ էր, չէ որ
նրանց պատճառով էր գիւղը թալանի և
կոտորածի մատնուել։ Բայց Սրբէն ամե-
նևին չէր մտածում, որ այդ չարիքի սկիզբն
ինքն էր դրել։ Նա մտածում էր ծնացած-
ների մասին. զոհել նրանց էլ՝ իր կեանքը
փրկելու համար, թէ ոչ։ Բայց չէ որ վե-
րևում Աստուած կայ. ասում են, որ այդ
Աստուածը պատժում է չարագործու-
թիւնը։ Եթէ այդպէս է, ինչու համար
Աստուած թոյլ տուեց, որ Մուսօն երէկ
նրան էլ, ամենքի հետ միասին փրկի,
այրն էլ ջնջեցնի, ինչու նա թոյլ տուեց, որ
զոհն իր գահճին կեանք չնորհի. մ'թէ
դժուար էր այնպէս անել, որ պարանը

կտրուի և չարագործը անզուսպներին
կուլ գնայ։ Չէ, Աստուած չի խառնուում
մարդկային գործերին։ Նա թողել է, որ
մարդիկ ապրեն, ինչպէս կարող են. ով
զօրեղ է, թող չարդի, գռփի, կեղեքի,
ով թոյլ է, անկարող է, թող ոչնչանայ։
Չէ որ գիւղը կրակ տուին. քանի մարդ
սպանուեց... իսկ սպանողները... ինչ ե-
ղաւ նրանց. պատժուեցի՞ն... ոնց էր Աս-
տուած։ Ուրեմն էլ ինչու՞ համար չը փըր-
կուել՝ ինչ գնով և լինի։

Սրբէի համար խիստ ծանր էր աշխար-
հից բաժանուել թէկուզ մի շատ լաւ գործ
կատարած լինելու երջանիկ գիտակցու-
թեամբ. փչացած, ապականուած հոգի-
ները զոհի ընդունակ չեն։ «Ես մեղաւոր
չեմ, չարունակում էր դատել Սրբէն, ա-
սպի ինձ մի ուղարկէք, ես փախչել չեմ
կարող, ես պաշարի գնալու անընդունակ
եմ, նրանք ինձ չը լսեցին, ամենքն էլ
ուզում էին, որ անպատճառ ես գնամ,
նրանք իմ մահն էին կամենում, թող
այժմ տուժեն»... «Դատաճանութի՛ւն»,
լսուեց ներքին ձայնը։

—Իսկ Գայծն, պատասխանեց Սրբէն. նա էլ դաւաճանեց... Հապա ինչո՞ւ սպանուեց։

Հէնց այդ ժամանակ հրացանաւորները տեղ բռնեցին նրա հանդէպ ջխտուն քարի վրայ։ Բէգը դուրս եկաւ վրանից նայելու։ Էլի մի րոպէ և Սրբէն այլեւս չէր լինի աշխարհում. Նա այդ հասկացաւ։ Երբ քրդերը հրացաններն ուղղեցին, նա մի յուսահատ աղաղակ բարձրացրեց, խնդրելով մի խօսք, միայն մի խօսք ասել։ Բէգը նշան արեց, որ սպասեն։

—Տէր, Մարօին քո ձեռքը կը յանձնեմ, խնայիր կեանքս, ասաց Սրբէն։

—Ինչպէ՞ս, զարմացած կոչեց բէգը. եթէ ասածդ ճիշտ լինի, փլա՛, ես ոչ միայն կեանքդ, այլեւ շատ բան կը պարգևեմ քեզ։

—Տէր, ծառադ չի համարձակուի իր տիրոջը խաբել. ես Մարօի տեղը կ'ասեմ, մնացածը դու գիտես։

Եւ Սրբէն յայտնեց Սրնքարի այրում պատսպարուածների գաղտնիքը։

Եւ դաւաճանութիւնը կատարուեց. վրանի շուրջը մի վայրենի շարժողութիւն սկսուեց և շուտով մի ստուար բանակ, առաջնորդ ունենալով Սրբէին, Սրնքարի վրայ կանգ առաւ։ Սրբէին կախեցին, որ պաշարուածներին համոզի դուրս գալ։ Այրում սարսափը տիրեց ամենքին, երբ կարողացան որոշել խաւարի մէջ Սրբէին, անյայտ ձեռներով կախուած։ Մուսօն առաջանալով դէպի դուռը, առանց կախածին բռնելու, հարցրեց կատաղած.

—Բաչա՛լ, այդ ո՞վ կախեց քեզ։

—«Նրանք», ասաց Սրբէն։

«Նրանք» բառը լսելով՝ այրի ներսում կանայք ու երեխաներն ընդհանուր ճիչ բարձրացրին. աւելի հասկանալի և աւելի զարհուրելի բառ լինել չէր կարող։

—Բայց նրանք ինչպէս իմացան մեր տեղը։

—Չը գիտեմ... հաւատա՛, չը գիտեմ, ես չեմ ասել. իրանք գիտէին, ինձ բռնեցին հետները բերին. կարօղ էի չը գալ։

—Սուտ է խօսում, դաւաճան է, ձայն տուին այս ու այն կողմից. պարանը կտրեցէք, թո՛ղ վայր գլորուի... Կտրեցէք,

կարեցէք։ Մի խօսիր, Մուսօ, դաւաճան է։

—Ձեզ մատաղ, մի արէք, ես անմեղ եմ, խեղճ եմ, աղերսում էր Սրբէն. հաւատացէք, նրանք գիտէին մեր տեղը, իրանք եկան։

—Ո՞ւր է Գալօն, հարցրեց Մուսօն։

—Սպանեցին։

—Ինչո՞ւ քեզ էլ չսպանեցին, անպիտան, կրկին ձայն տուին այս ու այն կողմից։

—Դաւաճան է, կարենք պարանը, և մէջքանի ձեռները միանգամից մեկնուեցին դէպի պարանը. Սրբէն ճօճուեց, անդունդների վրայ զարհուրելի պտոյտներ գործեց և կրկին առաջուայ տեղում կանգ առաւ։ Վերից կախողները պահում էին նրան, յուսալով որ նա բանակցութիւններ է անում։

Լսեցէք, գոչեց վերջապէս յուսակտուր ձայնով Սրբէն, լսեցէք իմ վերջին խօսքը։ Ես ասում եմ, որ նրանք մեր տեղը գիտէին, դուք չէք հաւատում ինձ, բայց բանն այժմ այլևս դրանում չէ. կ'ուզէք կարեցէք պարանը, թող ես ընկնեմ չաւատակ լինեմ։ այժմ ձեզ եմ հարցնում,

իմ մահով կարող էք դուք փրկուել։ Ի հարկէ ոչ։ Նրանք ձեր տեղը գիտեն արդէն, կը պաշարեն ձեզ և դուք սոսկալի կը լինէք սովից անձնատուր լինել և այն ժամանակ աւելի վատ կը լինի ձեզ համար, որովհետև դուք ձեր յամառութեամբ նրանց աւելի կը զայրացնէք։ Իսկ այժմ նրանք խօսք են տալիս, որ մեզ անվնաս կը թողնեն։ Նրանք ժամի զարդանօթեղէններն են վնասում և կարծում են որ այստեղ թագցրել ենք։ Դուրս եկէք, թող իջնեն տեսնեն, որ այստեղ ոչինչ չը կայ, և մենք կը փրկուենք։ Լսեցէք ինձ ի սէր Աստուծոյ. մի յամառէք, իմ մահը ձեզ չի փրկի։

Ներքևում այրի մէջ մի փոքր լռութիւն տիրեց, մարդիկ խօսում էին փըսփսալով։ Սրբէի պատճառաբանութիւնն ըստ երևոյթին հզօր, հաստատուն հիմքեր ունէր. արդարև նա էր մտածել, թէ մի ուրիշը, այդ այլ խնդիր էր, բաւական էր որ գաղտնիքը բացուած էր և անհնարին էր առանց պաշարի դիմանալ պաշարմանը։

Մնում էր կամայ ակամայ դուրս գալ

և անձնատուր լինել՝ դահիճներից գթութիւն հայցելով. ով գիտէ, գուցէ այժմ նրանք այնքան անգթաբար չը վարուեն, գուցէ խղճան, գուցէ... Անել վիճակի մէջ ամեն մի «գուցէն». մի փրկութիւն է թւում. դա յոյս է, իսկ յոյսը, կեանք։

Մուսօն այս բոլորից անջատ իր առանձին հոգսերն ու մտմտուքն ունէր. իսկ եթէ վերի կանգնողները Հիւսնի-բէգի մարդիկը լինեն։ Թալանի և կոտորածի ժամանակ սարսափած գիւղացիք ոչ ոքի չեն ճանաչել խաւարի մէջ, իսկ Մուսօի համար դա իսկապէս կեանքի և մահու խնդիր էր։ Նա մօտեցաւ Սրքէին։

—Լսիր, Սրքէ, ասաց Մուսօն խորհուրդը վերջանալուց յետոյ. երդուիր Աստծու անունով, երդուիր այս այրի մէջ տաքնած ճգնաւորների սուրբ աղօթքով, որ վերի կանգնողները Հիւսնի-բէգի մարդիկը չեն։

Սրքէն և միայն Սրքէն հասկացաւ Մուսօի անհանգստութիւնը։ Սրքէն այն մարդկանցից չէր, որ ոճրի կիսում կանգ առնէր թուլացած։

—Երդւում եմ Աստծու անունով, ասաց նա խաբեբայի անսիրտ վճռականութեամբ, երդւում եմ բոլոր ճգնաւորների սուրբ աղօթքով՝ որ վերի կանգնողները Հիւսնի-բէգի մարդիկը չեն, սրանք Բռուկցի են։

Խաւարը ծածկեց այս զարհուրելի կեղծիքը. եթէ այդ րոպէին գոնէ երկու հակառակորդների դէմքերը լուսաւորուած լինէին, եթէ Մուսօն կարողանար գէթ մի անգամ նայել դաւաճանի աչքերին, գուցէ ստութեան սովոր շրթունքներն անգամ անկարող լինէին արտասանել այդ զազիր երդումը։

Բայց զարհուրելի երդումն արտասանուեց խաւարի մէջ և դաւաճանի շըրթունքները չ՚այրուեցին։

Հաւատա՞ց արդեօք Մուսօն, դժուար էր իմանալ, նա դեռ մտածում էր։ Ապա նա գլուխը բարձրացրեց և ասաց.

—Դէհ, Սրքէ, այս բոլորի մեղքը քո վզին, ահաւոր դատաստանին պարտական մնաս, նզովուած լինիս Յուդայի պէս, եթէ խաբում ես մեզ։ Մենք դուրս կը գանք։

Այրը դատարկուած էր։

Արնքարի վրայ վառուեց մի մեծ խա-
րոյկ՝ դուրս եկողներին դիտելու համար։
Գլխաւորն իսկոյն մօտենում էր նայում,
հէնց որ մէկը բարձրանում էր։ Բոլորը
դուրս եկան, միայն Մարօն ու Մու-
սօն։ Պարանը մէկ էլ կախեցին, երկար
ժամանակ ոչ ոք չը կար. վերևում ան-
հանգստութիւն տիրեց, իսկ ներքևում.
այրի մէջ դեռ տատանուում էին։ Սար-
սափելի վայրկեան էր։ Վերջապէս պա-
րանը շարժուեց, բարձրացողն այս անգամ
Մարօն էր. վայրենիների մէջ փոփոխուկ
ընկաւ։ Ամենքը կռացան դէպի ծովը։
Քանի բարձրանում էր, այնքան նրա դէմքն
աւելի էր լուսաւորուում. արդէն մօտ էր
ժայռերի չրթունքին, երբ Մարօն գլուխը
բարձրացնելով՝ տեսաւ կրակի լուսով լու-
սաւորուած մի քանի ծանօթ դէմքեր։
Հիւանի-բէգի մարդիկն էին, նոյն գազան-
ները, որոնք իրան փախցրին. նա լաւ
ճանաչեց։ Եւ այն վայրկենին՝ երբ նա
ճանաչեց այդ զարհուրելի դէմքերը, մի
սրտաճմլիկ ճիչ արձակեց. «Նզո՛վք քեզ,

Սրբէ», գոչեց և օրհասական ցնցումով
ոտները դէմ տուեց ժայռին. քաշողի ձեռ-
քից պարանը յանկարծ դուրս պրծաւ և
մինչև որ վերի կանգնողները կը կարո-
ղանային նոյնիսկ մի փոքր հաշիւ տալ
իրանց այդ անակնկալ և զարմանալի դի-
պուածի մասին, Մարօն անդունդների
վրայ զարհուրելի պտոյտներ կազմելով
ծովն ընկաւ սարսեցուցիչ ճղփիւն առաջ
բերելով։ Վերևում սկսուեց գոռում-գո-
չում, հայհոյանք, աղաղակ. բայց այդ ա-
նասելի ոռնոցներն անկարող եղան խլաց-
նել այն սպանիչ ճիչը, որ լսուեց այրի
առաջից և ջրերի երկրորդ ճղփիւնը
ցոյց տուեց մի երկրորդ մարմնի ծովն
ընկնելը։ Արդեօք Մարօին փրկելո՞ւ, թէ
նրա հետ միասին ալիքների սառն ծո-
ցում դերեզման գտնելու համար էր, որ
Մուսօն իրան ծովը նետեց, այդ ոչ ոք
չիմացաւ, միայն մի առժամանակ ներ-
քևից դեռ լսւում էին երկու խեղդուող-
ների օրհասական հռնդիւնները ջրերի
աղմուկին խառնուած. չուտով այդ էլ դա-
դարեց։

Դահիճների կառապուԹեանը չափ չը մնաց։ Գլխաւոր որսերը նրանց ձեռքից ճողոպրել էին, ինչ փոյԹ Թէ մահու դնով. ուստի նրանք իրանց վրէժխնդրուԹիւնը մնացածների վրայ Թափեցին։ Խաւարի մէջ Արնքարի վրայ սկսուեց մի պժգալի դործ. արիւն էր հոսում։ Կիսակենդան վիրաւորները ծոցն էին նետւում «Նդր՛վք քեզ, դաւաճան» դոռալով։ Ներքևում, խաւարի մէջ ոչինչ չէր երևում, միայն ջրերն ադմկում էին խեղդուողների օրհասական չարժումներից և լսւում էին՝ «Նդր՛վք քեզ, դաւաճան» ադաղակները։ Ոչ ոք չը կարողացաւ խաւարից օդտուել և խոյս տալ ապատուել. չը կար միայն Սրբէն. իր սեւ դաւաճանուԹեան այսպիսի եղբը սոսկումով պատեց նոյնիսկ դաւաճանին, և նա ժամ առաջ փախաւ, կորաւ խաւարի մէջ։

X

Անցան տարիներ. չարը չը հեռացաւ այն աշխարհից. նա այն աշխարհի մասն էր, նրա հարազատ զաւակն էր. նրա մի-

ու արիւնն էր։ Թշուառների և խեղճերի աշխարհ էր դա, որտնք չարիքի հետ, խեղճուԹեան հետ վարժուց, չատ վաղուց եղբայրացած ապրում էին։ Բայց չարը գոհ չէր, նա արեան ծարաւ ունէր. խեղճերն այդ էլ տուին, յուսալով Թէ երբ ծարաւը յագենայ կը հեռանայ իրանցից. բայց ոչ, չարիքը կուշտ խմեց և մնաց նոյն աշխարհում։ Նա հանդիստ էր առնում միայն։ Վայրենի մարդի մէջ նըստած գազանը յոդնեց, ինչ զարմանք, երբ դաշտի գազաններն էլ մարդի մսով յղփացան։

Սարերի և այրերի ծածկուածներից ոմանք չեկան այլևս, յաւիտենական քնով քնեցին ձիւների սառոյե ծոցի մէջ, ուրիշներն էլ գնացին պատմելու աշխարհին իրանց ցաւերը. իսկ մի խումբ խեղճեր էլ, որոնց համար մահու հաւասար էր հեռանալ իրանց պապերի հողից, իրանց հայրերի գերեզմաններից, վճռեցին չարիքի և խեղճուԹեան հետ կրկին դաշն կապել՝ որ իրանք ապրելու, օդ շնչելու իրաւունք ունենան, իսկ Grաճf էլ կուշտ

լինեն։ Պայմանն ընդունուեց, խեղճերին ներուեց՝ մահից խոյս տալու իրանց յանդըգնութիւնը և նրանք կրկին մտան իրանց տակաւին ծխացող աւերակները. պէտք էր ամեն բան նորից սկսել...

Գ... գիւղն էլ իջան միքանի հոգի, այդ գիւղի աւերակների մէջ էլ բահեր և մուրճեր երևացին։ Խրճիթներ էին շինւում, կամաց-կամաց գիւղում ձայն ու աղաղակ էլ լսուեց, դաշտերն էլ հետըզհետէ մշակուեցին, Աստծու տունն էլ նորոգուեց։ Հրաշքով փրկուած ծերունի հովիւն իր հօտի մնացորդն անտէր, անմխիթար չը թողեց, նա էլ եկաւ. Աստծու խօսքով պէտք էր զովացնել մխիթարութեան կարօտ սրտերը։ Եւ մարդիկ աղօթում և աշխատում էին, աշխատում և աղօթում էին։

Ո՞ւր էր մինչև այդ ժամանակ քաջալ Սրբէն, այդ ոչ ոք չը գիտէր. միայն նա էլ յայտնուեց մաշուած, ծերացած, խոր ընկած աչքերով, մռայլ ու անհանգիստ հոգով։ Անտէր տներ, անմշակ արտեր շատ կային. ինչո՞ւ մի խրճիթ էլ նա չը

նորոգի, արտի տէր դառնայ, ապրի։ Եւ սկսեց. բայց բահի առաջին հարուածի հետ մոխրակոյտի տակից դուրս ցցուեց մի խանձուած գլուխ, աչքերը ճոթռուած, շրթունքերը քաշքշուած և ատամների սղմուած շարքերը բաց. զարհուրելի էր... Սրբէին թուաց թէ նոյն ինքը վրէժխնդրութիւնն է այդպէս մարմին առել. վաղուց էր ինչ այդ պատկերը գիշեր ցերեկ հալածում էր նրան։ Նա բահը սոսկումով վայր գցեց ձեռքից և փախաւ։ Նրա ականջներում հնչում էր՝ «Նզո՜վք քեզ» բառը։ Նա փախչում էր առանց յետ նայելու, վախենալով՝ մի՛ գուցէ յետևում ատեանի գլխի դէմքը, փախչում էր առանց հաշիւ տալու, միայն մի անյաղթելի պահանջից դրդուած։ Վերջապէս նա դուրս եկաւ դաշտը, թափառեց սար ու ձոր, թափառեց ամբողջ գիշեր։ Այդ ժամանակ նա միայն մի բան էր մտածում. փախչել որքան կարելի է հեռու ծովափի ժայռերից, հեռու արիւնոտ Արնքարից։ Բայց ո՛րքան մեծ եղաւ նրա սարսափը, երբ յանկարծ իրան գտաւ

հէնց Սրնքարի ժայռերի վրայ։ Ինչու էր եկել այնտեղ, այդ ինչպէս էր պատահել, նա չը գիտէր. միայն խաւարի մէջ ցցուած ժայռերը սարսափելի էին. դիակնե՜ր, դիակնե՜ր, շարան-շարան կանգնած, մէկը միւսից աւելի մեծ, մէկը միւսից աւելի զարհուրելի, դարձեալ ճոթռուած աչքեր, բաց ատամներ, այլուած, խանձուած դէմքեր, բոլորն էլ սարսափելի, բոլորն էլ ահաւոր։ Սրբէն շտապով ծածկեց աչքերը, շուռ եկաւ, շտապեց հեռանալ. բայց հէնց նոյն րոպէին ալիքները զարկուեցին ժայռերին և բոլորը միասին քարերն ու ջրերը մի հոկայական հառաչանքի հետ՝ «Նզո՜վք քեզ» ասացին։ Սրբէն դողաց, նա այժմ փակեց նաև ականջները, ի զո՜ւր. ձայնը չէր դադարում, ուստի նա փախաւ կրկին, փախաւ դէպի հեռաւոր դաշտերը, հեռո՜ւ, հեռո՜ւ ծովափից, որպէս զի մոլորուելով ակամայ կրկին ծովափը դառնայ, Սրընքարի ժայռի վրայ յայտնուի, ծովին նայի, ալիքների «Նզովքը» լսի, դողայ, սարսռի և կրկին, քանի ույժ ունի, փախչի դէպի

դաշտերը։ Քանի՜-քանի անգամ նա փախաւ այդ սարսափելի տեղերից, բայց ամեն անգամ մի աներևոյթ զօրութիւն, հակառակ իր կամքին, անգիտակցաբար, նրան դէպի ծովափը քշեց. նա կրկին ու կրկին լսեց ալիքների «Նզովքը» և զարհուրելի ճիչ արձակելով՝ աչքերն ու ականջները փակած, դիզացած մազերով յետ դարձաւ ու փախաւ անյայտացաւ խաւարի մէջ։

Մօտ էր լուսաբացը, երբ տանջուած և ուժասպառ Սրբէն բաղխեց ծերունի քահանայի դուռը։ Քահանան դուրս եկաւ. իր առաջ կանգնած էր Սրբէն դողդողալով. նրա ատամներն իրար էին զարկւում. նա երերում էր, լուռ էր։ Զարմացած քահանան կասկածով նրան նայեց և հարցրեց.

—Ի՞նչ կայ, ո՛րդի։

—Տէր հայր, առաւօտեան ժամը չը պիտի՞ ասես, լուսաբացը մօտ է, գնանք ժամ։

—Կ'ասեմ, ապա չեմ ասի։ Բայց ինչու ես դողում. ինչը քեզ ստիպեց այսօր գալ ինձ արթնացնել։

—Աղօթել եմ ուզում, տէր հայր։ Արթուն էի, եկայ դուռը թակեցի. աղօթել եմ ուզում, գնանք... Ժամ ասելու ժամանակ չէ՞. գնանք էլի՜։

Քահանան շուարած էր. Սրբէն ու այսպիսի բան. ինչ էր պատահել։ Բայց և այնպէս նա դուրս եկաւ, թէև դեռ առաւօտեան ժամերգութեան համար վաղ էր։ Երբ եկեղեցուն հասան, Սրբէն չը թողեց քահանային դուռը բանալ։

—Կեցիր, տէրտէր, ասաց նա, քահանայի աջը բռնելով, ժամ ասելու դեռ ժամանակ կ'ունենաս, միքիչ վաղ է, այնպէս չէ... Գնանք հանգստարան, գերեզման ունեմ օրհնել տալու։

Սրբէի դէմքը սարսափելի էր, աչքերը խաւարի մէջ վառւում էին, պահանջը տարօրինակ էր. գիշերուայ այդ ժամին գերեզման չեն օրհնում։ Քահանան երկչոտներից չէր, բայց այս մարդի վարմունքը չափից դուրս կասկածելի թուաց նրան. Սրբէն նրան ոչ թէ երկիւղ, այլ արգահատանք էր ներշնչում. քահանան

զգում էր, որ մի ինչ-որ ծանր վիշտ կրծում էր նրա սիրտը։

—Որդիս, Սրբէ, ասա ինձ, ինչ է պատահել քեզ. դու տանջւում ես, քո հոգին խռովուած է, ախր ինչ գերեզման օրհնելու ժամանակ է. թո՛ղ մնայ ցերեկով, իսկ այժմ ներս մտնենք եկեղեցի և պատմիր ինձ քո ցաւերը։

—Մեռնեմ քո աջին, տէրտէր ջան, աղաչում եմ, օգնիր, փրկիր ինձ, փրկի՜ր... Ո՞ւր փախչեմ, ինձ ուտում են, խեղդում են, հալածում են, ես չեմ կարող այլ ևս, դա իմ ուժից վեր է. հա՛յր, դու գոնէ մի՛ թող ինձ. գնա՛նք, գնա՛նք օրհնիր գերեզմանները, ոտքերդ ընկած աղերսում եմ։

Սրբէն ծունկ չոքեց, գրկեց քահանայի ոտները և սկսեց դառնագին արտասուել։ Քահանան ապշած էր զարմանքից, բայց և սաստիկ զգացուեց։ Այս մարդի անծանօթ վիշտը նրան ահագին թուաց և նա վճռեց գնալ նրա հետ՝ ինչ և պատահելու լինի։ Հասան գերեզմանատուն, բայց Սրբէն չարունակում էր գնալ։

—Ո՞ւր ես տանում ինձ այսպէս կէս գի-
շերով, կոչեց այս անգամ սարսափած քա-
հանան, կանգ առնելով գերեզմանատունը։

—Այնտեղ, տէրտէր չկան, այնտեղ է
գերեզմանը. արի աղաչում եմ, արի, դու
չը գիտես, դու չես տեսել այդ գերեզ-
մանները։ Օ՜, ոչ ոք, ոչ ոք չի տեսել բացի
ինձանից, արի կը տեսնես քանի՜մ են...

Քահանան դարձեալ գնաց։ Հասան ծո-
վափին և կանգ առան Արնքարի վրայ։
Դարձեալ քամի էր, դարձեալ ալիքները
զարկւում էին ափերին, դոռում, որո-
տում, ոռնում ու հառաչելով ներքև գլոր-
ւում։ «Նզո՛վք, նզո՛վք քեզ» լսեց Սրբէն
ալիքների որոտի միջից։ Նրա դողը սաստ-
կացաւ, երեսից ու սարսափով բռնեց
քահանայի ձեռքը և միւս ձեռքը դէպի
ծովը մեկնելով ասաց.

—Լսո՛ւմ ես, տէրտէր, ա՛յ նրանք են,
գոռում են. այստեղ բոլորը գերեզման է,
նա ցոյց տուեց Արնքարի տակ ազմկուող
ալիքները. լսո՛ւմ ես... Օ՜օ, դիշերն այս-
պէս միշտ դուրս են գալիս և «նզովք»
են գոռում։ Ախր առանց քահանայի են

թաղուել, սուրբ աղօթք չեն լսել... Ես
թաղեցի, մենակ ե՛ս... նրանք էլ դուրս
են գալիս... նրանք էլ...

Բայց այդ րոպէին կրկին եկան դիպա-
ցած ալիքները, կրկին զարկուեցին ափե-
րին ահռելի շրխոցով։

—Օ՜, էլի գոռացին, լսեցի՛ր, տէրտէր,
գոռում են, գոռում են, լալիս են, ա-
ղօթք են ուզում, սուրբ աղօթք, քահա-
նայի աղօթք,—ասաց Սրբէն սիրտ պա-
տառող ձայնով և ականջներն ու աչքերը
ծածկեց վերարկուի ծալքերի մէջ։ Քա-
հանան սկսում էր վախենալ. նա չը դի-
տէր ինչ անել այս խելագարութեան հա-
մար մարդի հետ. իսկ ալիքները չարու-
նակում էին աղմկուել, չարունակում էին
«նզովք» գոռալ։

—Աղօթի՛ր, ճչում էր Սրբէն, թաղման
աղօթք ասա, թո՛ղ լռեն, թո՛ղ չը գոռան,
չը նզովեն, այնպէս չէ՞. ախր որ թաղես,
էլ չեն գոռայ, խօսի՛ր էլ... վա՛յ, աղո-
թի՛ր, աղօթի՛ր էլ... դե աղօթք ասա,
թո՛ղ հանգստանան, յուսահատ կերպով
գոչում էր Սրբէն։

Քահանան այս անգամ սարսափեց. նա ոչինչ չէր հասկանում, բայց զգում էր, որ մի զարհուրելի գաղտնիք կար այս մարդի խօսքերի մէջ։

—Որդիս, Սրբէ՛, տո՛ւն դառնանք, դու հիւանդ ես, գնանք քնիր հանգստացիր...

Դարձեալ ալիքները զարկուեցին, դարձեալ Սրբէն լսեց՝ «Նզո՜վք քեզ, Նզո՜վք»։

—Ա~զօ~թի՛ր, ճչաց Սրբէն... հոգո՛ւց ասա՛, հոգո՛ւց ասա։

—Ո՞ւմ համար հոգուց ասեմ, որդի, չէ՞ որ այստեղ գերեզման չը կայ։

—Գերեզմաններ կա՛ն, շատ կան այստեղ, հա՛յ հէնց այստեղ... Դու չես իմանում, զէհ լսիր, ես ասեմ էհ՛, որ ասեմ կը ներե՞ս... Տէրտէր, Յուդային չը ներեցին, հա՞...

—Չէ, որդի, Յուդային ինչպէս կարելի էր ներել. նա մատնիչ էր։

—Իսկ ինձ կը ներես, այնպէս չէ՞...

—Կը ներեմ, զաւակս, Թողութիւն կը տամ. ասա՛, պատմիր յանցանքդ։

—Հապա եկաք, տեղաւորուեցիք, չէնցաք, նստեցիք, հէչ չը հարցրիք, թէ ո՞ւր

էն Զօքանենց Մուսօն, Սհօի Մարօն, Կուղիկենց Մխօն, Ջուլհակենց Մարտօն, Խողկոտենց Մանօն, ուրիշ մանր ու պետ, ո՞ւր են, գիտե՞ս... Ա՛յ, այս քարի տակ այր կայ, այն օրը նրանք այստեղ էին ծածկուած, ես իմացայ, ես տեղերը յայտնեցի, ես մատնեցի՛, խաբեցի... դուրս եկան այրից և Նրանք կոտորեցին բոլորին, ծոմը ածեցին, այստեղ, այս քարի տակ ձգեցին. Թողութիւն կը տա՞ս, տէրտէր... Յուդային կը ներե՞ն, Թողութիւն կա՞յ մատնիչին...

—Ո՛չ, մատնիչին Թողութիւն չը կայ, ասաց քահանան վշտացած։

—Չը կա՞յ...

—Չը կայ։

Ալիքները նորից զարկուեցին «Նզո՜վք քեզ, Նզո՜վք» գոռացին. Սրբէն լսեց, էլ չսպասեց, նա մի սրտապատառ ճիչ արձակեց և ահագին Թափով ժայռի կատարից վայր նետուեց ծովի անդունդների մէջ։ Զոհերին ընդունող ալիքները դահճին էլ ընդունեցին իրանց ցուրտ ծոցում։

Քահանան այս անգամ մոտեցաւ ծո-

վախի չրթունքին, վշտացած հոգով բարձրացրեց դողդողուն ձեռքը, խաչակնքեց ալիքների տակ թաղուած նահատակների մարմիններըը և «հոգուդ» ասաց։ Միքանի կաթիլ արցունքեր թափուեցին նրա ծեր աչքերից ալեզարդ մխրուքի վրայ, ապա նա յետ դարձաւ և առաւօտեան ժամն սկսեց։ Նրա ձայնն այդ առաւօտ աւելի էր դողում և բառերը դուրս էին գալիս քերանից վշտոտ հնչիւններով։

—

Ասում են, որ մինչև այժմ էլ ծովում, այնտեղ՝ ուր ընկած է դաւաճանի մարմինը, ջրերը՝ խաղաղ թէ խառնած ժամանակ, պատյա են գալիս, եռում, աղմկում; ասես թէ դժգոհ են, որ իրանց սուրբ ծոցի մէջ թաղուած է դաւաճանի մարմինը նահատակներին մօտիկ։

Եւ մինչև այժմ էլ նրանց ահաւոր գոռոցի մէջ լսում են՝ «նզո՛վք քեզ, նզո՛վք» աղաղակները։

1897 թ.

Մ Ա Ս Ի Ս Ը

(Աւանդութիւն)

I

Մռայլ ու անհամբոյր է Մասիս սարը։ Կատարը յաւերժական ձիւնի հաստ շերտով ծածկուած, գարերից ի վեր ծաղրում է արևի անզօր ջերմութիւնը։ Ցաւիտենական ձմեռն է իշխում այնտեղ, որ իր սառոյե զրահով անդադար յետ է մղում արևի շողերը և այդ ժամանակ ասես ժպտում է վեհութեամբ երկնքի լուսատուի անմիտ յամառութեան վրայ, որ անհուն ժամանակներից ի վեր իր փորձերի անզօրութիւնը տեսնելով հանդերձ, տակաւին չարունակում է իր շիկացած նետերն ուղղել դէպի մռայլ ծերունու ալեզարդ գլուխը։ Նա փորձում է խորտակել ալեւոր հսկայի կատարին իշխող ձմրան թագաւորութիւնը, ձիւներից կազմել ջրի հեղեղներ և վայր գլորել

նրա ժայռոտ, այլանդակ կողերից դէպի ներքև, ուր ձգուած են ջրի կարօտ դաշտավայրերը։

Ի զո՜ւր. Մասիսն ասես ուխտել է իր խրոխտ կատարն անմատչելի պահել։ Ամառային կիզիչ շոգերին անգամ արևի ամենաբուռն ջանքերը հազիւ են կարողանում ձեան հաստ շերտի ստորին փէշերը փոքր ինչ քամել, կարկաչուն, աննշան վտակներ կազմել դէպի վայր գլորելու համար։ Բայց աւաղ, յամառ ծերունին անմիջապէս այն էլ է խափանում. նա ներս է ծծում այդ ջրերն իր անյատակ անդունդների մէջ և կրկին ժպտում արևի երեսին, կրկին ծաղրում նրա թուլութիւնը։

Սակայն կռիւը վերջ չէ առնում այդքանով. որքան հզօր է ալեզարդ Մասիսը, նոյնքան էլ յամառ է արեգակը։ Սա առժամանակ կուլ է տալիս իր անարգանքը, շարժւում է դէպի առաջ և միջօրէին իր բոլոր կատաղութիւնը թափում է Մասսի մերկ կրծքի, կողերի, ոտների վրայ և այրում, խանձում է ամեն ինչ։

Ժայռերը ճարճատում են սարսափելի տաքից, գետինը մրկւում, թրձւում է և ճաքճաքում. ծլած խոտերն ու ծաղիկները խանձւում են ու փշրւում. կենդանութիւնը մեռնում է կամ խոյս տալիս սարսափով, ուշացած բզէզները կոտորւում են. լռում է նրանց միակերպ տաղտկալի բզզոցը։ Քաշւում են նաև վայրի գազանները, մնում են միայն ահագին, թունաւոր օձերը, որոնք շտապով ծածկւում են ժայռերի տակ, որքան կարելի է խոր. ողջ ցերեկը հևում են այնտեղ, գալարւում են տօթից ու ծարաւից, իսկ գիշերները դուրս են թափւում խմբերով, տափակ, զզուելի գլուխները վեր ցցում, կարծես նզովում են արևն ու իր ջերմութիւնը և լիզում են գիշերային ցօղով խոնաւացած չոր խոտերի ցօղունները։ Թիթեռնիկը չէ համարձակւում Մասսի կրծքին ծաղկի հիւթ փնտրել, թռչունը չէ շինում այնտեղ իր բոյնը, հովիւը չէ քշում այնտեղ իր հօտը, արօրն ու գութանը չեն գալիս պատառելու նրա տոչորուած կուրծքը։ Ժայռեր լուռ ու մռայլ, ինչ-

պես խոհերով պաշարուած գլուխները, և մեծ, կատաղի օձերը, Թոյն և ամայութիւն, ահա թէ ինչ է բաժին մնում Մասին։

Դարեր են գլորւում դարերի յետևից և երկու հակառակորդների կռիւը չարունակւում է անընդհատ։ Մասիսը վաղուց է, որ պատմութիւն չունի, տիեզերական օրէնքները նրա ճակատին սառել, մնացել են անշարժ, ժամանակից դուրս։

Այսպէս չէ սակայն Մասի ներքը։ Կատարից վայր հոսող վտակները կորչում են նրա հսկայական փորի մէջ։ Դրսի աշխարհի բանբերները լինեն կարծես, որոնք գնում են անդունդներում բազմած հսկաներին իրանց տեսած ու լսածները պատմելու։ Եւ այդ ժամին անդունդները աղմկում, որոտում են խուլ, հսկայական դրնդիւնով, երկիրը դողում է ինչպես ուռի տերև. լեռան այրերը ձայնակցում են ներսից հնչուող այդ որոտմունքին, նրանք էլ են թնդում հազար ու մի ձայներով, կարծես գևերի երկու ահագին բանակներ զարկւում են իրար։ Ի՞նչ է կատարւում

այդ լեռան ներսում, այդ ինչ անհասկանալի կեանք է, որով ապրում է դարաւոր հսկան. հին աստուածներն են արդեօք հաւաքուած այնտեղ և իրանց անզօր զայրոյթը յայտնում այն բոլորի համար, ինչ որ կատարւում է աշխարհում, որտեղից իրանք հալածուած են ընդմիշտ թէ դժոխքն է այնտեղ, ուր գևերն իրանց պետերի հետ խորհրդի նստած, ցնծում են։ Միայն ուրախ կարկաչով դէպի անդունդները վազող վտակներն իրար դրկած դուրս են ժայթքում Մասի ստորոտից, բայց սևացած, մռայլ, դանդաղ ու ծեծուած, առանց ադմուկի, լուռ ինչպէս սգաւոր, կամ ինչպէս գերեզմանից հրաշքով դուրս եկած մեռեալ։ Ալիքներն էլ քնքշութեամբ չեն փարում իրար, նրանք էլ սիրով չեն շոյում իրանց ափերը, չեն կարկաչում, այլ մեղմիւ փսփսում են ինչպէս դաւադիրներ, կամ ինչպէս զարհուրելի գաղտնիքի գիտակ անձեր։ Նրանք չատապում են խոյս տալ արևի լոյսից, չատապում են ձգել իրանց Մայր Արաքսի գիրկը։ Ի՞նչ են տեսել

այդ վտակները սև անդունդներում. Ինչու են սևանում լոյս աշխարհ գալով, այդ դժուար է իմանալ։ Բայց հին դարերից մարդիկ սովորել են Սև-Ջուր կոչել Մասսի փորից դուրս ժայթքող այդ տարօրինակ գետակը։

Երբ և իցէ Սև-Ջուրը հոսե՞լ է վճիտ ալիքներով. Մասսի կուրծքն արդեօք մի ժամանակ ծածկուած եղե՞լ է թաւ կանաչերով ու բուրաւէտ ծաղիկներով. օձերից դուրս ուրիշ կենդանիներ երբ և իցէ բնակութիւն փնտրե՞լ են այնտեղ։ Լուռ ու անխօս են հսկայ ժայռերը, չար օձերն աւանդութիւն չունեն, Սև-Ջուրը հազիւ փսփսում է՝ իր սև ալիքները եղէգներին քսելով. այրերում հնչուող յարատև աղմուկն անհասկանալի է մահկանացուներին։ Բայց մի հին, շատ հին աւանդութիւն ծեր գլուխների մէջ ապրելով կտակուել է սերունդից սերունդ, խուսափել է ժամանակի՝ այդ լուռ հրնձուորի աւերիչ դժից և եկել հասել է մինչև մեր օրերը։

—

II

Ալևոր հսկան միշտ այդպէս մռայլ ու ամայի չէ եղել, ասում է այդ աւանդութիւնը։ Շատ հին ժամանակում, որի պատմութիւնը անցեալի խաւար ծոցի մէջ կորել, անյայտացել է, խիտ անտառները ծածկում էին Մասսի կուրծքն ու փէշերը, որսի կենդանիները վխտում էին այնտեղ։ Հազարաւոր վտակներ վերից վայր էին գլորում իրանց ականակիտ ջրերը, ոռոգելով լայնածաւալ, հարուստ դարատափերը. կենդանութիւնը չէր փախչում այնտեղից, ամեն կողմ աղմուկ, կեանք, թռչունների երգ, ջրերի խոխոջիւն, հօտերի բառաչ, հովուի սրնգի քաղցր ելևէջներ, հնձուորի երգ, հօտաղների պար անպակաս էին այնտեղ։ Սև-Ջուրը չէր հոսում այդպէս մռայլ ու պղտոր. Նա թաւալում էր ականակիտ ջրեր և կարկաչում էր կանաչազարդ ափերի մէջ. այդ ժամանակ նա Սև կոչուելու տեղ Սպիտակ-Ջուր էր կոչւում։

Այդ մոռացուած ժամանակում մի ծեր նահապետ էր իշխում այնտեղ իր բազ-

մամարդ ընտանիքով, որ անբաւ հարբա-
տութիւն ունէր, անհամար հօտեր, ընդար-
ձակածաւալ արտեր, այգիներ, աշխարհի
ամենատեսակ բարիքներ։ Ութ որդիները
և բազմաթիւ թոռները անդադար աշ-
խատում էին և նրանց ազնիւ ճիգերի ար-
դիւնք էր այդ ահագին հարստութիւնը,
որ վայելում էր նահապետի ընտանիքը։
Այրերի արտասուքի, որբերի հառաչանքի,
խեղճերի անէծքի դինը երբէք չէր խառ-
նուել նրանց արդար վաստակին։ Երկան-
կութեան և արդարութեան այդ յարկի
տակ ամենքն ապրում էին առաքինի
կեանքով և երկինքն օրհնում էր այդ
օջախը։ Առաքինութիւնն այդ ընտանիքի
կրօնն էր ու նրա դերագոյն մարմնացումը՝
համայն սիեզերքը։ Տիեզերական օրէնք-
ների աբանչելի ներդաշնակութեան մէջ
փնտռում էին նրանք անսահման և ան-
սիւիքը նիւթի հրաշագործ, ամենազօր
Ոգին։ Սպիտակութիւնն էր ծառայում
իբրև առաքինութեան խորհրդանշան եր-
կրի վրայ, իբրև մաքրութիւն, սրբու-
թիւն։ Առաքինութիւնն ու սրբութիւնը

այդ ընտանիքի համար մարմնանում էին
այն ձիւնի պէս սպիտակ թռչունների
մէջ, որոնցով լիքն էին Մասսի անտառ-
ներն ու ձորերը։ Կոյսերի բարքն այնքան
մաքուր, ճերմակ պիտի լինէր, որպէս այդ
թռչիւնների ձիւնափայլ թեւերը, երիտա-
սարդների հոգին նոյնքան անբիծ, նոյն-
քան պարզ, պայծառ պիտի լինէր, որպէս
այդ թռչունների անմեղութիւնը։

Տարիներ էին սահում տարիների յետե-
վից և ծեր նահապետի ընտանիքն ապ-
րում էր առաքինի կեանքով, բարօրու-
թեան և երջանկութեան մէջ։ Ճերմակ
թռչուններն իրանց յարատեւ ուրախ ճուռ-
պիւնով քաջալերում էին մարդկանց այդ
ընթացքը և ասես ուրախ էին, որ բախ-
տաւորութիւնը իչխում է իրանց շուրջը։
Սուրբ էին համարւում այդ թռչունները.
ոչ ոք նրանց չէր դիպչում, ոչ մի մա-
նուկի ձեռքից անգամ փոքրիկ խիճ չէր
ուղղւում դէպի առաքինութեան այդ
մարմնացումները, նրանց խնայում, նրանց
սիրում էին. կարծես ընտանի թռչուններ

լինեին, մարդկանցից այլ ևս չեին էլ փախչում։

Բայց ինչ կայ երկնքի տակ կայուն և անփոփոխ։ Հին իմաստասերն իրաւամբ է նկատել, թէ աստուածներն սկզբում կամեցան չարն ու բարին, բախտն ու երջանկութիւնն իրար խառնել, միացնել և մի հատիկ երևոյթ դարձնել, բայց այդ անկարելի եղաւ. այն ժամանակ նրանք կապեցին իրար այդ երկու հակադիր երևոյթներն այնպէս, որ մէկը միշտ հետևի մէսին անխափան և իրար ոչնչով չը նմանող այդ ճակատագիրներ տնօրինող քոյրերին անուանեցին բախտ։ Այն ժամանակից աշխարհում չարն ու բարին յաջորդում են իրար և մարդկային կարողութիւնից վեր է նրանց ընթացքին ուղղութիւն տալ կամ արգելք լինել մէկին ու մէկին։

Այսպէս նահապետական ընտանիքի երջանկութեան կողքին յանկարծ անսպասելի կերպով մտկուեց Չարիքը։ Մասսի այրերում բուն դրեց մի աւազակային ոգի և իր սարսափը սփռեց ամեն կողմ։ Ջենքի, այժի և արեան ծարաւի մի բանակ էր այդ։ Իրաւունքն ու արդարութիւնը նրանց անհասկանալի էր, թուլութիւնը՝ ամօթ, խեղճութիւնը՝ արատ, աղաչանքը՝ դժուրթեան փոխարէն վայրենի զրգիչ էր բարձրացնում։ Տիեզերական Մեծ Ոգու այժը նրանք համարում էին խեղճերին ու թոյլերին մխիթարող հեքիաթներ. ոճիրը քաղաքացիական պարտքերի չարքն էր անցել և փառաբանւում էր։

Դաշտավայրի վրայ, Մասսի ստորոտներում իրաւունք չը ճնաց, որ ոտնակոխ չը լիներ, սրբութիւն չը ճնաց, որ չանարգուեր, մարդիկ խմբերով գաղթում էին անհիւրընկալ դարձած այդ երկրից։ Չարը յաղթանակում էր, չարն իշխում էր։

Ծերունի նահապետն օր օրի վրայ լսում էր, թէ ինչ ահաւոր անգթներ են կատարում իր շուրջը և ճնացել էր զարմացած, որ աշխարհում կան մարդիկ, որոնք դաղանների ոչնչով չեն զանազանում։ Իր անմեղութեան մէջ նա մինչև այժմ կարծում էր, թէ աշխարհում ամենքն առաքինի են իր ընտանիքի պէս, թէ ամենքի

հոգին և գործերը այն չքնաղ թռչուն-
ների ճերմակ, ձիւնաձեան թևերի մաք-
րութիւնն ունեն։ Առաքինութիւնը նրան
թւում էր այնքան հեշտ, այնքան հաս-
կանալի մի պարտականութիւն, որ զար-
մանում էր մարդկանց չարութեան վրայ,
զարմանում էր, որ մարդիկ բարի չեն։
Չարիքի բացատրութիւնը նա բնութեան
մէջ գտնել չէր կարողանում։ բնութեան
երևոյթների միայն ներդաշնակութիւնն
էր տեսնում և այդ ներդաշնակութիւնից
քաղում էր սէր դէպի ամենքը. ո՛ւմ է
զրկում բնութիւնը. ո՛ր արարածը կարող
է գանգատուել նրանից։ Ո՞ւր է կռիւը,
ո՛ւր է չարը. ինչո՞ւ ուրեմն միայն մարդը
չար պիտի լինի,—մտածում էր ծերունին
և այդ ծանրակշիռ հարցերին ոչ մի պա-
տասխան գտնել չէր կարողանում։

Եւ չարիքը չարունակւում էր։

Մի երեկոյ խաշնարած որդիները հօ-
տերը տուն բերին տխուր ու տրտում,
համարեա արտասուելով։ Աւազակները
քշել տարել էին հօտի մի մեծ բաժինը։
Հայրն առանց հարցնելու հասկացաւ բո-

լորը և լուռ կացաւ. քիչ յետոյ գլուխը
բարձրացրեց և ասաց որդիներին.

—Տարա՛ն. փոյթ չէ, որդիք, մի՛ վհա-
տուիք, թո՛ղ տանեն, այնուամենայնիւ ձեր
ընթացքը թո՛ղ չը փոխուի. մի՛ մոռա-
ցէք առաքինութիւնը և նրա շաւղով ըն-
թացէք։ Եթէ նորից պահանջեն, տուէք
առանց կռուի։

—Հա՛յր, ասաց որդիներից մէկը, բայց
այդպէս չէ մտածում մեր մեծ եղբայրը։
Երբ չարերը մօտեցան, նա մեզ հրաւի-
րում էր կռուել, դիմադրել, և թոյլ չը
տալ, որ ոչխարները տանեն։ Երբ մենք
ականջ չարինք, նա ուզում էր մենակ
կռուի բռնուել և մենք հազիւ հազ կա-
րողացանք նրա զայրոյթն ու կատաղու-
թիւնը զսպել այսօր։

Հայրը յանդիմանական հայեացք ուղ-
ղեց դէպի մեծ որդին։ Նա մի գեղեցիկ
տղամարդ էր, հուժկու, ջլոտ մարմնա-
կազմով, կորովի դէմքով, կենդանի աչ-
քերով, որոնք այդ ժամին պատած էին
տխրութեան մռայլ քօղով։

—Մի՞թէ ճշմարիտ է, որդի. Երբ և ո՞վ

սովորեցրեց քեզ չարին հակառակ կենալ։

Որդին հեզութեամբ լսեց հօր ասածը, բայց ճակատի կնճիռները չը բացուեցին, դէմքի թախիծը չը հեռացաւ։

—Հայր, ասաց նա,—քո յոյժ տուած առաքինութեան ճանապարհից ես երբեք չեմ դուրս եկել. քո իւրաքանչիւր խօսքը սուրբ է ինձ համար, միայն թէ ես առաքինութիւնը մինչև այսօր այլ կերպ եմ հասկացել, բնութեան դրբում ուրիշ մտքեր եմ կարդացել։ Հայր, էլ դժուար է ինձ այսքան տարուց յետոյ հակառակը սովորել։ Որ ուրիշի ունեցածը, սեփականութիւնը մենք չը պիտի յափշտակենք, որ թշուառութիւնը գուր չը պիտի թակի մեր դուռը, այս առաքինութիւն է։ Բայց երբ անօրէն մարդիկ գալիս են մեր արդար վաստակի արդիւնքը մեզանից խլելու, մեր օջախն անարգելու, և մենք նայում ենք անտարբեր, ես այս առաքինութիւն չեմ համարում։

—Ուրեմն կռիւն ու արիւնահեղութիւնն է առաքինութիւն։

—Մինչև այսօր, երբ մենք միայն բա-

րիք ենք արել, մենք առաքինի ենք եղել, բայց եթէ այսօր մենք թոյլ տանք, որ չարերն անպատիժ տանեն մեր հօտերը, մեր առաքինութիւնը կիսատ, անկատար կը լինի։

—Այդ առաքինութիւնն ինձ հարկաւոր չէ։

—Դժբախտ է այդ որդին, որ ատիպուած է իր հօր կամքին հակառակ ընթանալ, բայց թող երկինքը դատէ։

—Երկինքը միշտ խօսել է հայրերի բերանով. վայ նրանց, որ չեն լսի ծեր չրթունքներից լսուող խորհրդին։ Եթէ քո առաքինութիւնն այդքան տարբեր է քո հօր և քո ընտանիքի, քո պապերի առաքինութիւնից, այս արդարութեան չարկի տակ դու այլ ևս տեղ չունես։ Լաւ է քեզ չունենամ, քան թէ այս բոլորին։ Գնա այդ նոր առաքինութեան դասերը քարոզիր ուրիշներին, իսկ ես իմ վիշտը կը յանձնեմ Մեծ-Աստուծ։

Լաց ու կոծը բարձրացաւ տանը. առաջին անգամն էր, որ այս չարկի տակ այսչափ ծանր խօսքեր էին լսւում, առաջին

անգամն էր, որ այս ընտանիքի մի ան-
դամը ըմբոստանում էր իր նահապետի դէմ։
Եւ որդին գնաց, տանելով իր հետ իր
կինն ու զաւակը։

III

Օրեր և ամիսներ անցան։ Եւ ամեն
մի օր բերում էր իր հետ նոր և աւելի
ծանր փորձութիւններ։ Ծեր նահապետի
խաշներն առաջուայ պէս դաշտ էին գնում
որդիների հսկողութեամբ, բայց իւրա-
քանչիւր երեկոյ նուազած էին վերադառ-
նում։ Արտերը ցանւում, խնամւում էին,
բայց մեծամասնութիւնը հունձի չը հա-
սած ձիերի ոտների տակ կոխան էր լի-
նում։ Աւազակներն օր աւուր աւելի ան-
պատկառ էին դառնում. սակայն ծեր նա-
հապետը շարունակում էր խրատել իր
որդիներին, որ խաղաղ և առաքինի մնան։
«Մեր աշխատանքի, մեր ստացուածքի
մի մասից զրկուելով՝ մենք չենք մահա-
նայ, կրկնում էր նա յաճախ, բայց առանց
առաքինութեան կեանքը մահ է. Մեծ-
Ոգին կ'օգնի մեզ»։

Դարձեալ անցան ամիսներ ու տարի-
ներ։ Նիւթական զրկանքին յաջորդեց
բարոյականը. կամաց-կամաց ծերունու
որդիները դարձան մի տեսակ ստրուկ-
ներ, աւազակների համար ձրի աշխա-
տողներ։ Այդ բաւական չէ, օրհնուած
ընտանիքի դռանը յայտնուեց աղքատու-
թիւնը։ Վերջապէս երկինքն էլ կարծես
զինուեց ծերունու դէմ։ Մինչև այդ ժա-
մանակ անյայտ, անծանօթ միջատներ
յանկարծ լոյս ընկան անհամար բազմու-
թեամբ։ Նրանք ծածկեցին ողջ շրջակայքը
և սկսեցին ագահութեամբ ոչնչացնել ցո-
րենի արտերը։ Մի արտ ոչնչացնելուց
յետոյ նրանք խմբերով թռչում էին դէպի
յաջորդը և իսկոյն առաջինի վիճակին
վերածում նրան։ Մահը և այն սովի մահը
անխուսափելի էր երևում ծերի ընտա-
նիքի համար։ Առաքինութիւնն անզօր էր
փրկելու նրան։ Եւ ծերունին մնացել էր
ապշած. նա նայում էր հնձուելու մօտ
արտերի մէկիկ-մէկիկ ոչնչանալուն, նա-
յում էր այդ զարմանալի միջատներին,
և չը գիտէր ուր փնտրի օգնութիւն։ Իրա-

նից վեր անտառների ծառերի վրայ թառած սպիտակ թռչունները նոյնպէս դիտում էին այդ տխուր տեսարանը և չէին ճռւողում. նրանք էլ ասես տխուր էին, առաքինութիւնը սգում էր կարծես։ Եւ Ծերունին նայում էր մերթ միջատներին, մերթ արտերին և մերթ այս թռչուններին։

Անցան ժամեր։ Յանկարծ թռչունները միաժամանակ և միաձայն մի տարօրինակ ճիչ արձակեցին և բոլորը միասին թռան դէպի ցած, դէպի հարթավայրը, ուր ձգուած էին արտերը։

Ծերունին դիտում էր։ Եւ նրա աչքերին ներկայացաւ մի զարմանալի տեսարան։ Առաքինութեան թռչունները հասան միջատներին և սկսեցին կատաղի կերպով կոտորել նրանց։ Անողորմ ջարդը երկար տևեց, թռչունների նորանոր խմբեր հասան կռուի տեղը և կոտորածը կրկին և կրկին նորոգուեց. դաշտերը ողջ ծածկուեցին միջատների դիակներով և երեկոյեան մօտ արտերի մնացորդը փրկուած էր՝ միջատների իսպառ ոչնչանալով։

Յոգնած, ուժասպառ թռչունները յետ եկան դէպի Մասսի անտառներն ու ժայռերը, կտուցները քսեցին ծառերի ճիւղերին և ուրախ ճռուողիւնով լցրին շրջակայքը. կարծես նրանք էլ տխուր չէին։

Ծերունին տեսաւ այս բոլորը և խոր մտածմունքների մէջ ընկղմուեց։ Սա ինչ տարօրինակ երևոյթ էր. անբան թռչունները կռւում էին, առաքինութեան նշան համարուող այդ անմեղ թռչունները կոտորած արին, ասել է թէ հէնց ինքը առաքինութիւնը կռուեց և փրկեց նրա ընտանիքը։ Սա նոր բան էր։ Ծերունին նստեց մի քարի վրայ և երկա՜ր, երկա՜ր մտածում էր։ Նա յիշեց իր որդու խօսքերը։ Մի՞թէ նա իրաւունք ունէր և ինքը անարդար տեղը տուն ու տեղից հալածական արեց իր հարազատ զաւակին։ Այս միտքը ծերունու սիրտը պատեց անհնարին ցաւով։ Քանի՜-քանի գարուն էր բոլորել նրա գլխով, բայց նա մինչև այժմ այնպիսի ծանր հոգեկան վիճակի մէջ չէր եղել։

Երկար մտածեց ծերը, բայց անկարող լինելով լուծել այդ հանելուկը, նա դառնացին արտասուեց անզօրութեան, յուսահատութեան յուզիչ արտասուքներով, վշտացած ծերի արտասուքներով, որոնք ո՜րքան դառնութիւն ունեն իրանց մէջ։

Առաջից անցնում էր մի ճանապարհորդ օտարական. քայլուածքից երեւում էր, որ նա շատ երկար է քայլել։ Գաւազանը, որ նա բռնած ունէր իր ձեռքին, հին էր ու մաշուած ծայրով։ Նա երիտասարդ էր, բայց երեւում էր, որ շատ է ապրել, շատ չար ու բարի է տեսել աշխարհում, շատ է տանջուել, շատ ցաւեր կրել։ Նա մուրացկան չէր և ոչ էլ երգիչ, որովհետև ո՛չ մազախ ունէր և ոչ էլ սազ։ Թաւ ու գեղեցիկ մազերը իջնում էին մինչև ուսերը հարուստ խոպոպներով, անխնամ բայց փարթամ միրուքը ոլոր-մոլոր փռուած էր նրա լայն կրծքի վրայ, աչքերը խելացի էին և արտայայտիչ։ Արդեօք նրա դէմքի խորին տխրութիւնն էր պատճառ, թէ մի ուրիշ բան, միայն նրա ամբողջ դէմքն առնացի կորովի հետ միա-

սին մի ինչ-որ գրաւիչ, ինչ-որ վեհ արտայայտութիւն ունէր։

Օտարականը տեսնելով արտասուող ծերունուն, կանգ առաւ և հառաչելով ասաց.

—Դարձեա՜լ արցունք. ա՜խ, երբ վերջ կ՚առնի արտասուքն աշխարհից, երբ հանգիստ կ՚առնի իմ տանջուած մարմինը, և երբ քո ստուերը կը դադարի թափառելուց, հա՜յր, և դու խաղաղ կը քնես քո յաւիտենական բնակարանում։

Զարմացած ծերունին բարձրացրեց գլուխը և ուշադրութեամբ նայեց անցորդին։

—Ո՞վ ես դու, ասաց, ո՜վ օտարական, և ինչու ես հառաչում իմ արցունքի համար։

—Ես հառաչում եմ, որովհետև աշխարհում չը կայ մի կաթիլ արցունք, որ իմը չը լինի։

—Եւ ո՞վ է քեզ տուել այդքան արցունք, ո՞վ է, որ հզօր ձեռքով կապել է քո բախտը աշխարհի ցաւի հետ։

—Իմ հօր անէծքը, որ օր ու գիշեր ինձ հալածում է, մղում է ինձ երկրից

երկիր և ամեն տեղ բաժին հանում ինձ միայն արցունքներ։ Լսիր Ծերունի, դադարիր լալուց, պատմիր ինձ քո գլխի անցքը. ով գիտե, գուցե կարողանամ օգնել քեզ։ Ես մի թշուառ մարդ եմ, թափառական և անտուն, չունեմ նոյն իսկ գլուխ դնելու տեղ, բայց իմ անվերջ ճամապարհի վրայ ես տեղ-տեղ բախտաւորութիւն եմ թողել ինձանից յետոյ։

Ծերը դադարեց լալուց, պատմեց անցորդին իր թշուառութիւնը, պատմեց աւազակների մասին, պատմեց այդ օրն իր տեսած տարօրինակ կռուի մասին։ Օտարականը լսեց ուշադրութեամբ և վերջում ասաց.

—Հիւր ընդունիր ինձ մի առ ժամանակ քո յարկի տակ։

Ծերունին նրան սիրով առաջնորդեց դէպի տուն։

Դարձեալ օրեր և շաբաթներ անցան։ Ծեր նահապետի տան տեսքը վերափոխուեց շնորհիւ օտարականի խմաստուն խորհուրդների։ Նա սովորեցրեց խաչնարածներին դէմ դնել աւազակների յար-

ձակմանը, չը տալ սեփական բարիքը, գլուխ չը ծռել չարիքի առաջ։ Ծերունին այլ ևս դէմ չէր այդ միջոցներին, թշուառականների օրինակը և օտարականի պատմութիւնները նրան համոզել էին։

Ամեն առաւօտ օտարականը ծերի որդիների հետ միասին դուրս էր տանում հօտն արածացնելու և երեկոյեան բերում անվնաս։ Օր չէր անցնում, որ դաշտում կռիւ տեղի չունենար, բայց հովիւներն ամեն անգամ հալածում էին աւազակներին։

Հասաւ նաև հնձի ժամանակը։ Արտերը լեռան փէշերի վրայ էին փռուած։ Գիւղերները ամեն մէկը մի արտի պահապանութիւնն էր յանձն առնում, մինչև որ կարողանան բոլոր դէղերը տուն բերել։ Ամեն մի պահապան մի մեծ խարոյկ էր պատրաստում իր արտի կողքին և վառած բոպէին կրակ էր տալիս։ Միւսները չորս կողմից օգնութեան էին հասնում և հալածում աւազակներին։ Յուսահատուած էին աւազակները, նրանք այդ տարին ապրելու միջոցներ չունէին։

Նահապետի յարկի տակ այժմ երջանկութիւն էր թագաւորում։ Հին, լաւ օրերը կրկին վրայ հասան, խաշները նորից բազմացան, շտեմարանները վերստին լցուեցին, երկիւղն ու յուսահատութիւնը հալածուեց, վրայ հասաւ գործի, աշխատանքի և վայելքի շրջանը. մարդիկ աշխատում էին, կուտում էին և վայելում։

IV

Վերջապէս մի առաւօտ օտարականը ձեռք առաւ իր պանդխտութեան գաւազանը և ասաց ծերունուն.

—Ես գնում եմ այսօր։ Շնորհակալ եմ քո հիւրասիրութեան համար. դու արտասւում էիր, երբ մենք պատահեցինք. այժմ ուրախ են ամենքը քո յարկի տակ։ Քո որդիքն այսուհետև առանց ինձ կարող են ապրել. ես նրանց ուսուցի աշխարհի իմաստութիւնը։ Այժմ գնում եմ շարունակելու իմ գործը, գնում եմ սրբելու ուրիշ նոր արցունքներ, ամոքելու ուրիշ ցաւեր։ Մնաս բարով։

—Ո՜հ, ո՛չ, գաւակս պատասխանեց ծերունին, մի՛ անիր այդ, վա՛ր դիր այդ պանդխտութեան գաւազանը և հանգիստ առ վերջապէս այս յարկի տակ։ Մեր թշուառութեան, մեր ցաւերի օրերի մէջ ընկեր եղար, մնա՛ վայելելու քո ջանքերի արդիւնքը. մնա՛ և եղի՛ր իմ որդիներից մէկը։

Ժպտաց օտարականը, ուրախութեան մի փայլ անցաւ նրա գեղեցիկ դէմքի վրայով. քանի՜ տարի էր, որ նա չէր ժպտացել։

—Այս ի՞նչ եմ լսում, ողորմած երկինք, բացականչեց նա. միթէ յիրաւի իմ տառապանքները վերջանում են այստեղ։ Այս քանի տարի է, որ թափառում եմ այսպէս արար-աշխարհում և այս ականջներս դեռ չէին լսել այսպիսի սիրոյ և գթութեան խօսքեր։ Ոչ ոք չէ իմացել իմ գլխի անցքը, տաք սիրտ չեմ գտել երբէք՝ թափելու նրա առաջ իմ ծով ցաւերը. դու առաջինն ես, որ բաց արիր իմ լեզուն, և քո առաջ կը բանամ հոգւոյս վշտերը։

Պատմիր, պատակս. խմացիր, ով և լինիս, դու իմ պատկին ես։

—«Ինձ հալածում է իմ հօր անէծքը, այսպէս սկսեց օտարականը։ Օ՜, հօր անէծք, մի անիծիր ծերունի, երբեք մի անիծիր։ Արիւնարբու չարագործն անգամ արժանի չէ հօր անէծքի։ Զը կայ աւելի մեծ ոճիր, քան թէ առաքինութեան հակառակ ընթանալը, բայց և չը կայ աւելի ահաւոր պատիժ, քան հօր չրթունքներից դուրս թռած անէծքը։

«Միակ որդին էի ես իմ հարուստ հօր. բարի էր նա և արդարասէր, առաքինի բայց և խստասիրտ։ Անճարի արցունքն իր ձեռքով էր սրբում, վիրաւորի վէրքն իր ձեռքով կապում, հիւանդի չրթունքին իր ձեռքով մօտեցնում դարմանը։ Բայց նոյն այդ հեզ, բարի մարդը դարհուրելի էր չարագործների համար։

«Աղքատ գայրոյթի ժամերին բարի աչքերից չանթեր էր արձակում։ Ձայնը դառնում էր ամպերի որոտ։ Անարդարութիւնը հալածուած էր մեր դիւղում և մեր հայն հօրս անունը բառական էր, որ չա-

րագործութիւնը հեռու փախչէր մեր սահմաններից։ Մարդիկ ապրում էին խաղաղ, երջանիկ, օրհնելով հօրս կեանքն ու յիշատակը, որի առաքինութեան պտուղները վայելում էին։ Նա խրատում էր ինձ նոյն չաւղով ընթանալ, բարիք գործել և կռուել չարի դէմ։ Որպէս զի լաւ տպաւորուէին իմ սրտում խրատները, քայլերում էր իր օրինակներով, տանում էր իր հետ ամեն տեղ, ուր հարկաւոր էր կռիւ մղել մի չար ոյժի դէմ։

«Մի տարի բուք ձմեռ էր։ Ձիւնը թափւում էր հիւսերով. կառապած քարին իր անճոռնի ոռնոցով սարսափ էր ազդում. նոյն իսկ վայրի գազանները սիրտ չէին անիլ դուրսը ծնալ։ Եւ այդ սարսափելի ժամին հայրս ինձ ասաց.

—Ելր կայ, որդի, վեր կայ դուրս գնանք դէպի մեր լեռների նեղ չաւիղները, անցնենք, նայենք մեր վտանգաւոր ձորերը։ Գիտես, չարիքն ընտրում է հեռաւոր վայրեր և այսպիսի չար, անհամբոյր եղանակ։ Ուշացած ճամբորդը կարող է զոհ գնալ կառապած բքին, օտա-

բանակը ձիւնի ձեռքից կարող է մոլո-
րուել, կորչել, իր սեւ օրուայ համար
դուրսը մնացող մէկը կարող է գազան-
ների ճանկն ընկել։ Ժամը չար է, սրան
են սպասում աւազակները ճանապարհ-
ների վրայ, գայլերը խմբով այսպիսի ժա-
մին դուրս են թափւում իրանց որջերից,
բնութեան արհաւիրքի հետ ամեն բան
չըվակայքում ահաւոր է դառնում։ Մեր
պարտքն է այսպիսի ժամերին զգոյշ ու
արթուն կենալ։ Պէտք է գնալ, չըվել այն-
տեղ, ուր հոսում է արտասուքը, ուր
հնչւում է օգնութեան ապաղակը։

«Ես սոսկացի. այս ձիւն ու ձմրանը,
այս բուք ու բորանին ինչպէս սիրտ ա-
նել, գիւղից դուրս գնալ։ Բայց գիտէի,
որ հօրս ասածը՝ օրէնք է։

«Եւ մենք գնացինք։

«Թափւում էր ձիւնը, փչում էր քամին.
հայրս չարունակ առաջ էր գնում և ես
հետևում էի նրան մինչև ծնկներս ձիւնի
մէջ թաղուած։ Ոչ մի ձայն չէր լսւում;
բացի քամու կատաղի ոռնոցից։ Ես դո-
ղում էի յրտից, դողում էի նաև երկիւ-

ղից. ես դեռ փոքր էի, ես վախենում
էի գայլերից, արջերից և աւազակներից.
բայց սիրտ չէի անում հօրս խնդրել վե-
րադառնալ։ Մի քանի ձորեր թափառե-
լուց յետոյ, նա յետ դարձաւ վերջապէս
և սկսեց դէպի տուն քայլել։ Հազիւ մի-
քանի քայլ արած, յանկարծ մեր ականջ-
ին մի մարդկային աղաղակ հասաւ, ա-
ղեխարշ, ցաւոտ աղաղակ, որ մերթ հաս-
նում էր մեզ քամու թափով և մերթ
ընդհատւում։ Հայրս կանգ առաւ, նա
պատրաստ էր յետ դառնալ և վազել դէ-
պի այդ ձայնը, իսկ ես այժ չունէի այլ
ես քայլելու, պէտք էր մի ճար անել և
տուն գնալ։

—Լսիր, որդի, ասաց նա ինձ. արդեօք
դու էլ լսում ես այդ սարսափելի ձայնը.
դու լաւ կը լսես ինձանից։

—Հայր, պատասխանեցի, դա քամին է
այդպէս հառաչում լեռներում, ուրիշ ձայն
չը կայ։

«Նա հանդստացած՝ մի քանի քայլ ա-
րեց, բայց յանկարծ նորից քամու մռըն-
չիւնի հետ լսուեց նոյն զարհուրելի ձայնը,

այս անգամ աւելի բարձր, աւելի աղեխարշ։

—Դարձեալ. օ, այնտեղ, այն միւս ձորակում մի սարսափելի բան է կատարւում. որդի, մկանչ դիր, մարդու ձայն չէ այդ։

—Չէ, հայր, չէ, քաղցած մի գայլի ոռնոց է այդ, որ դուրս է եկել, որս է է փնտրում։ Հայր, չարժուենք չուտով, դուցէ չատ են գայլերը, և մենք կը վտանգուենք։

«Երևի իմ կեանքի համար վախեցաւ. սա առաջին անգամն էր, որ այսպիսի վտանգի էր ենթարկում նա ինձ, ուրիշ չատ դէպքերում ես ընկերացել էի նրան, բայց երբէք այսպիսի սարսափելի ժամին նա ինձ դեռ դուրս չէր տարել։ Իմ խօսքերի վրայ նա արագացրեց քայլերը դէպի տուն։ Յանկարծ մէկ էլ նա կանգ առաւ սարսափած։ Սպանիչ ձայնը դարձեալ լսուեց, բայց այս անգամ այն աստիճան յուզիչ, այն աստիճան ազիւղորմ, որ իմ երակների մէջ արիւնը կանգ առաւ, երկիւղը պաշարեց ինձ։

—Որդի, մի՛թէ այս անգամ էլ դու ոչինչ չես լսում, չէ՞ որ դու լաւ լսողութիւն ունես։

—Հայր, լսում եմ, բայց մարդու չէ այդ ձայնը. ով գիտէ, որ այրում աղուէսն է սրտացաւ կպել, կաղկանձում է ցաւից, չէ՞ որ աղուէսները յաճախ են սրտացաւ լինում։ Շտապենք, հայր, քարին է ոռնում, գուցէ գայլերն են մռնչում, աղուէսն է կաղկանձում. ոչ մի մարդկային չունչ չը կայ այս կողմերում. չտապենք տուն հասնենք, բուքը գառնում է ահաւոր մեզ համար։

«Եւ ես խաբեցի իմ հարազատ ծնողին և մենք յետ գարձանք տուն։ Միւս օրը յայտնի եղաւ, որ այնտեղ ձորակում գայլերի կատաղութեանը զոհ է գնացել մի ուշացած ճանապարհորդ։

«Սարսափելի լուրը չանթահարեց իմ հօրը և նա զայրոյթից ու վշտից անկողին մտաւ։ Երկար տևեց այդ հիւանդութիւնը, երբ մահը մօտենում էր, այն ժամանակ նա կանչեց ինձ և ասաց.

—Ես մեռնում եմ, լսիր. այսքան գա-

ռուն էր բոլորել իմ գլխով, դեռ երբեք իմ ականջին հասած Թշուառի ձայնն անօգուտ չէր անցել. և որովհետև իմ կեանքի վերջալուսին դու ինձ գործել տուիր այս մեծ ոճիրը, որովհետև ակամայ մեղսակից դարձրիր ինձ չարին, որպէսզի մի անմեղ զոհ գնայ, ուստի ես նզովում եմ քեզ։ Ապրիր դարեր, եթէ հնար է, բայց Թափառական և անհանգիստ շրջիր աշխարհի վրայ՝ ոչ մի տեղ կայան, հանգիստ չը գտնելով։ Զար է աշխարհը և արցունքն առատ, Թափառիր անվերջ արցունքների ու Թշուառութեան մէջ և երբ գտնես մի դժբախտ, արտասուող, մնա նրա մօտ, սրբիր արցունքը և առաջ անցիր, փնտրիր նորանոր Թշուառներ, ուրիշ արտասուողներ և դարձեալ սրբիր։ Այսպէս շարունակիր քո ընթացքն անվերջ, մինչև որ աշխարհը խղճայ քեզ, մինչև որ մի գթասիրտ քեզ իր յարկի տակ ապաստան շնորհի։ Իսկ մինչև այդ իմ ստուերն էլ Թափառական և անհանգիստ կը մնայ երկրի վրայ և իմ ոսկորներն էլ կը դողան գերեզմանում։ Ես

կը հանգստանամ, երբ որ կը կատարուի իմ բոլոր ասածը։

«Քիչ օրից յետոյ հայրս վախճանուեց և ես իմ մեծ յանցանքը քաւելու համար այն օրից մինչև այսօր Թափառում եմ երկրից երկիր։

«Օ՜, չար է աշխարհը, ծերունի։ Շատ սրտեր տեսայ վէրքերով պատած, սպեղանի դրի այդ վէրքերի վրայ։ Արտասուք տեսայ, դառն արտասուքներ հեղեղի պէս, մնացի, իմ ձեռքով սրբեցի այդ արտասուքները։ Թշուառներ տեսայ, խեղճ անզօրներ տեսայ հալածուած հզօրներից, իմ բազուկը տուի նրանց։ Այրիներ տեսայ անտէր մնացած իրանց որբերի հետ, նրանց համար աշխատեցի և սովից փրկեցի։ Եւ ի՜նչ, ամեն տեղ մարդիկ երբ այլևս ինձ կարօտ չէին, երբ ազատւում էին ծանր վիճակից, դարձնում էին ինձանից երեսները և ես հալածւում էի անվերջ, ապաստան չը գտնելով և ոչ մի յարկի տակ։ Հօրս անէծքն ինձ ուղեկցում էր, ոչ ոք չէր ասում՝ կիսենք այս Թշուառի բեռի ծանրութիւնը, մասնակից

լինենք նրա յաւերին, հարցնենք, թէ ինչո՞ւ է այս տխրութեան թանձր քօղը նրա երեսին, ինչո՞ւ ժպիտն ու ցնծութիւնը նրան երբեք բաժին չեն դառնում: Ով է սա, ո՞րտեղից է գալիս և ինչո՞ւ է յանձն առել այս ահաւոր պարտքը՝ սրբելու օտարի արցունքը, ամոքելու ուրիշի յաւերը:

«Ո՛հ, ոչ ոք, ոչ ոք. ընդհակառակն ամեն տեղ ես գտնում էի օդնութեան կարօտ խեղճեր և կամ մոռացկոտ աներախտագէտ երջանիկներ: Քանի-քանի տեղ իրանց համար իմ կրած տանջանքներից յետոյ մարդիկ գտնում էին, որ ես աւելորդ հայ եմ ուտում: Այսքան տարիներից յետոյ առաջին անգամն է, որ մի մարդ խղճում է ինձ, առաջին անգամն է, որ ինձ վերջապէս մի ապաստան է առաջարկում: Ուրեմն ես կարող եմ մնալ: Այսպէս է եղել հօրս վերջին կամքը, այսօր նրա սուրերն ու ոսկորները էլ հանդիստ կը ստանան: Ես մնում եմ»:

—

V

Ծեր նահապետ սաստիկ ուրախացաւ: Կանչեց իր բոլոր որդիներին և ասաց նրանց.

—Լսեցէք, որդիք, ես ծեր եմ և իմ օրերը համարուած են արդէն, կ'ուզէի մահիցս առաջ յայտնել ձեզ իմ վերջին կամքը: Այս օտարականն այսուհետև ձեր եղբայրն է և այն ձեր աւագ եղբայրը. փոխանակ իր այնքան ծառայութիւնների կը տաք նրան ձեզ հաւասար բաժին իմ մահից յետոյ: Նրան լսեցէք, նրան հնազանդուեցէք, ինչպէս ձեր եղբօրը, որ գնաց կորաւ:

Որդիները լսեցին լռութեամբ, բայց նրանց սրտերում խոլ գժգոհութիւն բարձրացաւ: Նրանք սիրում էին օտարականին, քանի հարազատ էին, որ նա վերջ ի վերջոյ պէտք է հեռանայ, գնայ, բայց երբ հայրը նրան որդեգրեց, երբ իրանց բաժինին նոր ընկեր յայտնուեց արեն մէկը բուռն աւելութեամբ լցուեց դէպի օտարականը. ոչ ոք չէր կարենում

նրան հաւասար ընկեր ճանաչել։ Նեղ օրերից ազատուած էին, և այդ օրերը մոռացութեան էին տրուած։

Եւ նոյն գիշերը չահախնդրութեամբ կուրացած, նրանք խեղդեցին իրանց մէջ առաքինութեան ձայնը և սև ապերախտութեան գարշելի գործ կատարեցին։

Կէս գիշեր էր. իւրաքանչիւրն իր պահպանութեան յանձնուած արուի մօտ նըստած, հակում էր դէղերին։ Ճանկարծ օտարականը վառեց իր խարոյկը՝ իբր վտանգի նշան։ Աւազակների մի սուսար խումբ յանկապէս նրա վրայ էր գալիս։ Բոցերը բարձրացան, չրջակայքը լուսաւորուեց, բայց այս անգամ ոչ ոք տեղից չը շարժուեց։ Մենակ Ճնայ նա, ով այնքան ժամանակ իր կեանքի գնով պաշտպանել էր նրանց։ Թշնամիները մօտենում էին բայց օգնութեան եկող չը կար։ Օտարականը ձգեց խարոյկի մէջ ցորենի խըրձեր, զարձեալ մարդ չեկաւ. աւազակներն այժմ արդէն խիստ մօտ էին։ Նա այն ժամանակ յուսահատուած կրակ տուեց մի ամբողջ դէզ և ահագին հրդեհը լուսաւորեց ողջ չրջակայքը։ Նրա ճառագայթները հասան մինչև տուն և ծերուներին ապշած դուրս եկաւ նայելու ահաւոր հրդեհը, որ այնքան չարագուշակ էր։ Սակայն դէզի ահագին հրդեհն էլ չօգնեց. եղբայրներից ոչ ոք տեղից չը շարժուեց։

Աւազակներին էլ հէնց այդ էր հարկաւոր. նրանք վաղուց էին աչքաւորում մէջտեղից վերցնել այս վտանգաւոր հակառակորդին, յուսալով այնուհետև կրկին տէր լինել երկրին։ Նրանք խմբով վրայ հասան ու բռնեցին նրան, կապոտեցին ու տարան։ Զարմանալի բան, անմիջապէս դէպքից յետոյ եղբայրները զգացին, թէ ինչ ծանր սխալ գործեցին, նրանք զգացին իրանց մխայնութիւնն ու անզօրութիւնը, զգացին, որ այսուհետև էլ չեն կարող առաջուայ պէս դէմ դնել թշնամիներին, այս բոլորն զգացին, բայց արդէն ուշ էր։ Ձարնները կտրած, նրանք որոշեցին անմիջապէս գաղթել, հեռանալ վտանգաւոր վայրերից, քանի ուշ չէ, քանի չեն կողոպտուել։ Աւաւօտեան նրանք հա-

ղորդեցին իրանց հօրը, աւելացնելով՝ թէ ինչպէս իրանց պաշտպան օտարականը գոհ գնաց թշնամիներին չնորհիւ իր անհոգութեան, որովհետև կրակը չէր վառել։ Բայց ծերունին տեսել էր կրակը. նա գիտէր, որ որդիները խաբում են և որ մի ծանր ոճիր են գործել, ուստի կոչեց զայրացած.

—Էլ որդի չունեմ։ սևահոգի դաւաճաններ, դուք էք մատնել նրան աւազակների ձեռքը, որովհետև դժգոհ էիք, որ նա ձեր բաժնին ընկեր դարձաւ։ Հեռու ինձանից։ Ուզում էք գաղթել, գաղթեցէք. ես, մինչև ես կը մնամ այստեղ, մինչև երկինք ճչալով ձեր ոճիրի մասին և թշդ ժայռերը ձեր փոխարէն ամօթից ճաքեն։ ես կը մնամ այստեղ, ուր ապրել են իմ նախնիքը, ուր նրանց գերեզմաններն են, եթէ մինչ և իսկ այս լեռը գլխիս փուլ գայ։ Իսկ հիմա ես կ'երթամ փնտրելու ձեր գոհին, մեռած կամ կենդանի, գայլերի, գազանների մէջ կը փնտրեմ։ դուցէ նրանք ձեղանից ողորմած լինեն։ ես կ'երթամ աւազակների ոտները կ'ընկնեմ, կ'աղերսեմ, որ յետ տան ինձ իմ իսկական զաւակին, որ խղճան իմ ծերութեանը, խնայեն այս ճերմակ մազերին, որոնց դուք չը խնայեցիք։ Անիծուիք դուք, հազար անգամ անիծուիք։ Փուլ արի, տուն, վառ իջիր, յարկ, դու պղծուեցիր, դու չարութեան, դաւաճանութեան բուն դարձար, էլ դժուար է ապրել քո տակ։

Եւ նա թողեց տուն ու ընտանիքը և դողդոջուն քայլերով դուրս գնաց դէպի Մասսի ժայռերն ու ձորերը։ Սպիտակ-Ձրի ափին հասնելով, նա կանգնեց ու կանչեց.

—Գէտ, աստ, ուր է իմ որդին, որ այրի մէջ է, չէ՞ դու նրանց տակից ես հոսում։ Շատ տարի առաջ քո այս ափերով գնաց մէկը, դու տեսար և լուռ կացար, այն օրը հոսում էիր հանդարտ ու խորհրդաւոր. այն թշդ քեզ լինի, աստ ուր է իմ այս երկրորդ որդին։ Ժայռեր, ձորեր, դուք խօսեցէք, պատմեցէք, պատմեցէք ինձ, ուր է իմ կարիճը, դաւաճանութեան, ապերախտութեան այդ անմեղ գոհը։

Լուռ էր լեռը, լուռ էին ժայռերն ու ձորերը, լուռ հոսում էր գետակը հանդարտ ճղփացնելով իր վճիտ ջրերը։ Քամին փչում էր լեռան կատարից, հոդմահարում ծերի ճերմակ մազերն ու մի-բուրքը, բայց նա չարունակում էր գնալ անընդհատ, վնտրել անդադար։ Վրայ հասաւ գիշերը, սև, սրտաճաք գիշեր. ամեն մի ժայռը, ամեն մի ծառը մի-մի հրեշի կերպարանք առան, բայց ծերը չարունակում էր իր ընթացքը, անդադար կոչելով «որդի՛ս, որդի՛ս» և արձագանքը հազար ձայներով կրկնում էր «Որդի՛ս»։

Նա բարձրացաւ դէպի սարը. վերելքը ծանր էր, բայց այնտեղ վերևում նա այրեր գիտէր, այնտեղ էր գնում։ Մերթ չանգռտում էր, մերթ սողում, մերթ գլորւում ընկնում էր, կրկին բարձրանում, դարձեալ չարունակում և անդադար կոչում՝ «որդի՛ս, որդի՛ս»։ Յանկարծ լսաւ նից ոչ հեռու մի ձայն պատասխանեց.

—Այստեղ եմ, հա՛յր։

Ծերը գտաւ իր վնտրածը, մի ժայռի եզրին յենուած՝ կանգնած էր օտարականը։

—Ի՞նչ, որդիս, ել, իմ միակ հարազատ. ուրեմն դու կենդանի ես, ուրեմն ասպատակները չեն եղել, քան իմ որդիները, որոնց դու այնքան ժամանակ եղբայր եղար։

Սակայն տեսնելով՝ որ նա չէ չարժւում տեղից, ինքը ծերը առաջացաւ և փարեց նրա պարանոցով։

—Գնանք, որդի, գնանք հեռանանք այստեղից չուտով։

—Չեմ կարող, հայր, ո՛հ, էլ չեմ կարող. իմը վերջացաւ, ես այլ ևս ոչինչ չունեմ աշխարհի հետ, ես էլ այս աշխարհից չեմ։

Ծերունին զարմացած լսում էր, բայց չէր հասկանում։

—Դու զայրացած ես, ես այդ հասկանում եմ, թծոլ այդ, իսկ այժմ բռնիր ինձ և լչնենք չուտով։

—Ներզ հայր. գիշեր է և դու երևի չես տեսնում, թէ ասպատակները ինչ գնով են խնայել իմ կեանքը։ Ես կոյր եմ, հայր, յաւիտենական խաւարն է պատել աչքերս։

—Երկի՛նք, ճչաց ծերունին, կուրացրել

են իմ զաւակին և Մեծ-Ոգին այդ թոյլ է տուել. նա նայել է վերից, երբ կու-րանում է առաքինութիւնը։

—Էլ մի՛ վրդովուիր, հայր, իզուր է այդ բոլորը։ Աւազակները մեզաւոր չեն. շատ տարիներ է, ինչ ես հալածում էի նրանց. աշխարհը կռիւ է, ամեն կենդա-նի իր ապրուստի, իր գլխի ճարն է տես-նում; աւազակներն էլ իրանց հոգսը հո-գային։ Ես նրանց ձեռն ընկայ չնորհիւ քո որդիների, որոնք ինձ մեծաւոր թողին. չարը յաղթանակեց։ Նրանք տարան ինձ, դատ ու դատաստան արին, գիտես, չա-րերն էլ իրանց դատաստանն ունեն, և որոշեցին ինձ կուրացնել։ Երկու փայտերի խանձուած ծայրերը բաւական էին երկու լոյս յաւիտեան մարելու համար։ Ջէ, հայր, ես այժմ զգում եմ; հզօր է չարը, քանի նա իր ալակիցներն ունի նոյն իսկ իր զոհերի մէջ։

—Անէ՛ծք, անէ՛ծք իմ որդիներին։ Մե-ծութեանս օրերում երբ մէկը պիտի ինձ առաջնորդէր, ես եմ ստիպուած առաջ-նորդ լինել այդ մէկին։ Բռնիր իմ ձեռ-

քից և ես այսուհետև կը լինեմ քեզ ա-ռաջնորդ։ Եթէ քո վրայ ծանրանում էր հօրդ անէծքը, դու այն քաւեցիր զար-հուրելի զոհով, բայց ինձ վրայ տակաւին ծանրանում է որդուս դէմ գործած յան-ցանքի ծանրութիւնը, այն իմ ազնիւ, կորիճ որդու, իմ արժանաւոր զաւակի, որի կորստեան ես պատճառ եղայ չատ տարիներ առաջ. երևի այդ մեղքն է, որ այժմ քաւում եմ։ Ո՛հ, ես հալածեցի նրան իմ անիծ իր երեխայի և կնոջ հետ, որովհետև նա առաջինն էր, որ ինձանից գործի, կռուի առաքինութիւն պահան-ջեց։

—Խե՛ղճ ծերուկի, պինդ գրկիր այժմ քո թոռանը, այդ թշուառ որդիդ իմ հայրն է եղել, նրա անէծքն էր ծանրա-նում վրաս։ Ո՛հ, նա ինձ պատմել էր քանի-քանի անգամ, որ ինքը հայրենի անից աքսորուած, հօրից հալածուած մէկն է Մեծ Լեռան ստորոտից չատ տա-րիներ առաջ։ Առաջին օրից իմ սիրտը վկայում էր, որ ես իմ հայրենի տանն եմ, բայց լուռ էի։

—Ա՜հ, խլացէք ականջներ, այս ինչ եմ լսում, իմ Թոռը, իմ զաւակը կոյր. կոյր դարձած իմ իսկ որդիների ձեռքով. ո՜հ, որքան սև եղաւ իմ ճակատագիրը։ Էլ որդի չունեմ, այս մի հատիկն է, այն էլ կոյր։ Դէհ, բռնիր, որդի, այս թուլացած ձեռքս դեռ այնքան ոյժ ունի և հեռևիր ինձ։ Մենք կը չրջենք երկրից երկիր և կը պատմենք, եթէ կարող ենք, մեր անպատմելի ցաւը։ Թող խեղճութիւնն ու սև ապերախտութիւնը մեզ հետ միասին աշխարհին ի տես գնան և Թող նրանց զարհուրելի պատկերից չար աշխարհը դողայ, սարսափ։ Առաքինութիւնը կուրացած՝ ոճրագործ և ապերախտ ձեռներով, ծեր ալիքներն անարգուած զաւակներից. Թող այս մեծ ոճիրի պատմութիւնն աշխարհի սերնդեանց դառնայ։ Գնանք, հեռանանք այս տխուր վայրերից, և Թող չոր անապատ դառնայ այս լեռը, օձերի և գազանների բնակարան լինի, քանի որ այստեղ այսքան ծանր ոճիրներ գործուեցին։

—Ձէ, հայր, ներիր ինձ, ես էլ չեմ

կարող աչխարհում չրջել, արդէն ես անպէտք եմ նրա համար։ Էլ չեմ կարող աչխարհի ոչ մի ցաւին դարման տանել. չար է աչխարհը, բայց և թչուառ է, ապերախտ է, բայց կարօտ գթութեան։ Սէր ու գութ է հարկաւոր անդութ աչխարհին, զոհեր են հարկաւոր նրան փրկելու. մնա բարով։

Եւ նա ձգեց իրան լեռան բարձրութիւնից դէպի վար, դէպի անդունդը։ Թչուառ ծերունին մեկնեց ձեռները, առաջ ձգուեց նրան բռնելու, բայց սարսափից քար կտրուեց, մնաց երկու ձեռները տարածած, բերանը լայն բացած, դէմքին սարսափի արտայայտութիւնը պաղած, մնացած յաւիտեան։ Իսկ Թոռը անդունդի վրայ մի պոյտ գործեց, բայց չընկաւ վար, այլ մի կտոր սպիտակ ամպ դարձաւ և բարձրացաւ նատեց Մասիս կատարին՝ ճերմակ, քնքոյշ, թափանցիկ։

Լուսանում էր։ Թռչունները տեսան այդ բոլորը։ Նոյն ժամին նրանք իրանց ճերմակ թևերը թափ տուին, ձգուեցին դէպի վեր, ասես ուզում էին ճերմակ ամ-

պի հետ գնալ դէպի լեռան կատարը և այնտեղից էլ դէպի անհունութիւն։ Սակայն կարճ ժամանակից յետոյ նրանք ցած եկան այնտեղ, ուրտեղից բարձրացել էին. բայց էլ սպիտակ չէին, նրանց թևերն այժմ սև էր, ինչպէս մռայլ գիշեր, մէջքերն ու կուրծքը բաց-արնագոյն և իրանք տխուր, մռայլ։ Նրանք սև հագան այն օրուանից յետոյ։

Ծերի որդիները, որոնք հետևել էին իրանց հօրը հեռուից, տեսան այդ բոլորը և սարսափով բռնուած յետ փախան և տուն ու տեղ թողնելով իրանց ընտանիքներով գաղթեցին և ցրիւ եկան զանազան երկիրներ։

Մասիսն էլ մէկէն անապատ կտրուեց, ասես գիւթական գաւազանի շարժումով. կեանքն ու բնակութիւնը յանկարծ դադարեց այնտեղ։ Լռեց ջրերի կարկաչիւնը, վտակները կորան լեռան անդունդներում, խուլ դղրդիւն բարձրացնելով, ժայռերը մնացին մերկ ու խանձուած, կէսօրուայ տօթը միքանի օրում չորացրեց խոտերն ու ծաղիկները, և վարից հօսող

Սպիտակ-Ջուրը սևացաւ, մռայլուեց և այն օրուանից նրան Սև-Ջուր կոչեցին։

Այդ չարաբաստիկ օրից սկսած դարեր են գլորւում դարերի ետևից և ահաւոր, ամայի ու մռայլ է մնում Մասիս սարը։

Երբ չարը խիստ է զօրանում աշխարհում, երաշտը խանձում, ոչնչացնում է ցանքսերը՝ սով սպառնալով, երբ հազարաւոր չորացած բազուկներ երկինք են ուղղւում՝ ցօղի կաթիլներ աղերսելով, մարած աչքերը Մասիսի կատարին են նայում՝ ամպի մի պատառ փնտրելով, այն ժամանակ նոյն ճերմակ ամպիկը յանկարծ լոյս է ընկնում կապոյտ եթերից և հովի թևերի վրայով մեղմիկ սահում է և քնքշաբար նստում լեռան կատարին, գթոտ հայեացք է ձգում տառապող, պապակուած երկրի վրայ և նրանից յետոյ միայն գալիս են խոշոր ամպերը, թափւում է անձրևը, ոռոգւում դաշտերը։ Ճերմակ ամպիկը երկնքի ողորմութեան բանբերն է։

Բայց երբ մորեխն է իջնում երկրի վրայ, ոչնչացնում է ցորենի արտերը, այն ժամանակ սգաւոր թռչուններն են

ցած գալիս սարից և կոտորում ոչնչացնում, մորեխներին և երկիրն ազատում սովից։ Նրանց թևերը տակաւին սև են, նրանց կուրծքն ու թիկունքը դեռ բոսոբային է. նրանք տակաւին սգաւոր են։

Եւ քանի իշխում է չարիքն աշխարհում, սուգ են, նրանք սգաւոր կը մնան և Մասիս սարը մռայլ, անհամբոյր ու չոր, իսկ Սև-Ջուրը կը հոսի սև ու պղտոր։

1899 թ.

«ԽԱՒԱՐԵՆ, ԼՈՒՍԻՆ»

Ա.յդպիսի բան դեռ չէր տեսել Խ... գիւղը։

Պղտոր, արիւնոտ հեղձղձ էր արդեօք, որ եկաւ անցաւ գիւղի վրայով, թէ մի չը տեսնուած հրեղէն փոթորիկ. չկկուած գիւղացիներն այդ չ'իմացան, միայն երբ նրանք իրանց անհնարին սարսափից ուշքի եկան, գիւղում էլ ջահել-ջիւան չը կար։

Հօտաղներն օր օրի վրայ սև լուրեր էին բերում դաշտերից. այստեղ, այնտեղ, մի ժայռի տակ, մի ձորակում, խոռոչում տակաւին դիակներ կային անթաղ, գազաններին կուր դարձած։ Ո՞վ կարող էր իր մեռելին տէր կենալ, թաղել. ցերեկը զինուած պահապաններն էին արգելում այդ, իսկ գիշերները սահմից ոտք դուրս դնելու հնար չը կար, սար ու ձոր, քար ու բլուր մահ էին օրհնում։

Եւ ընկածներն անթաղ էին մնում, այդպիսի ժամանակ էր, մի բուռն հողն էլ էր մերժւում դիակին, իսկ անմեղ սպանուածին տէր կենալը՝ յանցանք էր… Քանի՜ մայրեր էին լալիս, քանի՜ գլուխներ սև կապեցին։ Բազմաթիւ դժբախտների մէջ երջանիկ էր համարւում նոյն իսկ նա, ով իր ջահելից լուր չունէր, որի դիակը ոչ ոք տեսած չէր. ով գիտէ, գուցէ փախել ազատուել է, գուցէ մի տեղ թաքնուել է, «գուցէն» յոյս էր, անորոշ հեռաւոր յոյս, բայց էլի յոյս էր։

Ծովինարն էլ յոյս ունէր։ Մի շաբաթ անցաւ այն սև օրից և դեռ ոչ ոք չէր տեսել նրա Սէփօի դիակը։ Թող չը տեսնի, յաւիտեան չը տեսնի, նոյն իսկ կուրանայ, միայն թէ իմանայ, որ իր աչքի լոյս զաւակը, իր Սէփօն ազատուել է, ապրում է։ Այսպէս էր մտածում մայրը և մեղմիկ օրօրում էր խնոցին իրանց բակում։ Ցանկարծ նա խնոցին թողեց, կանգ առաւ. հարևան բակից լսուեց մի մեղմ, կանացի ձայն, որ երգում էր գառն, ողբաձայն շեշտով.

«Դուման բռնեց մեր սարերին,
Ձորեր գըմմէն սուգ արին,
Սևիկ կապէք, կուրնաք, մէրեր,
Թող չը տեսնեն ձեր աչքեր.
Մառմառ քարեր մըռմուռ կ՚ուլան,
Ապառաժներ կը ոքան»։

—Ա՜խ, Սօնա, էլի դու վառեցիր հոգիս, մրմնջաց Ծովինարը, հեկեկաց և գոգնոցը դէպի աչքերը տարաւ։

Սօնա՜… միայն այդ անունը որքան չար բան էր ասում Ծովինարին։ Իր Սէփօի սիրածն էր նա։ Մի օր—հազա՜ր երնէկ էն օրին—ինքը Ծովինարն իր աչքով տեսաւ, թէ ինչպէս Սէփօն ու Սօնան փափսուկով խօսում են իրար հետ այն պատի ճեղքից։ Ով մայր է մի տղամարդի, մի սարի պէս տղամարդի, որ սիրում է մի սևաչեայ գեղեցկուհի, նա միայն կը զգայ այն, ինչ որ զգաց Ծովինարն այդ ժամին։ Երկու սիրահարները փախկոտ այծեամների պէս փախան այս ու այն կողմ, իսկ մայրը… օ, նա միայն ժպտաց երանութեան ժպտով, նա երջանիկ էր։ Իսկ այժմ… ամեն երեկոյ դուրս է գալիս

Սօնան, նստում իրանց սրահում և կամացուկ երգում է այդ ցաւոտ երգը, որ ով գիտէ երբ և ինչ առթիւ շարադրել են Խ... գիւղի աղջիկները և որը սակայն երբէք չի հնանում: Ծովինարն աչքերը սրբեց, կամացուկ մօտեցաւ բակի պատին, աչքը դրեց նրա համար նուիրական դարձած պատի ճեղքին և նայում էր: Սօնան նստած էր, գլուխը քաշ ձգած գուլպայ էր գործում և արցունքները կաթիլ կաթիլ թափւում էին աչքերից թրջելով ձեռքի գործը: Նա շարունակեց իր երգը, բայց այնպէս մեղմ, այնպէս աղեկտուր. որ կարծես ոչ թէ երգում էր, այլ մըրմընջում էր ցաւից, բոցոտ սրտի ցաւից.

«Էն ինչ հով էր իջաւ մէկէն
Էդ սև սարի կատարէն,
Ջիւան-կորիճ չը խնայեց,
Սրտեր ցաւի ծով կապեց.
Մառմառ քարեր կուց-կուց կուլան,
Զէչոտ ժայռեր կը ողբան:

Դաշտն ելնենք էլ ինչ քաղենք,
Ծաղիկները կը խառնենք.

Շուշան, նարգիզ, կանաչ խոտեր,
Ամեն կարմիր են հագեր.
Ապառաժներ մըռմուռ կ'ուլան,
Սարեր ձորեր կը ողբան:

Կանաչ կարմրի ուխտ արեցինք,
Սև ու կարմիր կապեցինք.
Մեր արցունքը թէ ծով դառնայ,
Բոց սրտերը չեն հովնայ.
Քարոտ սարը մըռմուռ կուլայ,
Սև ապառաժ կը ողբայ»:

Ծովինարի սիրտը փղձկաց, նրա հեկեկոցն աւելի բարձր դարձաւ. աղջիկը երկչոտ հայեացք ձգեց պատի կողմը և լռեց, երևի նա լսեց և հասկացաւ, թէ ինչ է կատարւում պատի այս կողմում: Ծովինարը ինչ սիրով կը գրկէր այդ սիրունիկ գլուխը և կը սղմէր իր մայրական կրծքին Սէփօի փոխարէն. այդ րոպէին Սօնան նրա համար դարձաւ իր կորցրած զաւակը: Նա կուշտ, կուշտ արտասուեց, սիրտը հովացաւ: Այժմ նա սկսեց խղճալ նաև Սօնային, որ այդպէս ողբում էր իր կորցրած սէրը:

—Չը գիտեմ, որքա՜ն ցաւն է մեծ, խեղճ Սօնա, մրմնջում էին նրա շրթունքները, բայց թո՛ղ Աստուած քո ձայնը լսի, քեզ խղճայ, քո սուգը բաւական համարի, գուցէ ես մեղաւոր եմ։ Ապա նա կամացուկ հեռացաւ պատից, ձեռք առաւ խնոցին և շարունակեց հարել։

Արդէն երեկոյ էր։ Արևը կախուեց դէպի արևմուտք։ Պէտք էր խնոցին հարել, վերջացնել, շուտով Սերոպը դաշտից տաւարը կը բերէր։ Եւ նա արագ-արագ տարուբերեց խնոցին։

Բակի դուռը ճռռալով բացուեց, շեմքի վրայ յայտնուեց եօթ-ութ տարեկան մի մանուկ։

Սերոպն էր և արտասւում էր...

Մայրը խնոցին թողեց և դողալով առաջ վազեց։

—Սերոպ ջան, քէ մատաղ, տա՛ւարը...

Երեխան չը պատասխանեց, նա հեկեկում էր։

—Խլեցի՜ն... տարա՜ն...

—Չէ՛, հազիւ ձայն տուեց Սերոպը արտասուքի միջից։

—Հապա ո՞ւր են։

—Դաշտում թողի... մօ՛րէ, ես վազելով եկայ... Սէփօին տեսայ... քարի տակ ընկած...

Նա էլ չը կարողացաւ շարունակել, արտասուքները խեղդեցին ձայնը։ Բայց այդքանն էլ բաւական էր, որ մօր սիրտը զգայ սարսափելի իրողութիւնը. երեխան դաշտում տեսել էր իր եղբօր դիակը, էլ ինչ հարցնէր թշուառ մայրը, բերանը փակուեց. միայն կրծքի տակ մի բան կտրուեց, արցունքը չորացաւ աչքերում։ Նա յետ-յետ գնաց, մէջքը պատին տուեց, ապա թուլացած կամացուկ նստեց պատի երեսից սողալով, գլուխը կախուեց կրծքին և մնաց անշարժ...

Արևը մայր մտաւ. անասուններն իրանք տուն եկան և ցրուեցին բակում. խնոցին մնաց առանց հարել իր տեղում. խաւարն իջաւ, իջաւ սարերից և ծածկեց գիւղը. Ծովինարը դեռ նստած էր միևնոյն դիրքով, միևնոյն տեղում լուռ, անշարժ։ Դժուար էր իմանալ, մտածում է նա արդեօք, թէ՞ սառել է, քար կտրել. աչքերը

մի կէտի վրայ ուղղած՝ նա նայում էր այն անմիտ հայեացքով՝ որ մեծ վշտի սարսափն ունի իր մէջ։ Սերոպն էլ կըծկուեց մօր կողքին և մնաց լուռ։ Վիշտ մարմնացող արձաններ լինէին կ'ասես այս մայրն ու որդին, որոնք հազիւ երևում էին մթութեան մէջ։ Ժամեր անցան։

Գիւղը լռեց։ Ծովինարը վերկացաւ, ներս մտաւ խրճիթը, դուրս բերեց այնտեղից մի բահ և մի մաֆրաշ։ Նրա քայլուածքն ու շարժումներն այժմ վճռական էին և հաստատ։ Զաւակի դիակը թաղել էր հարկաւոր և նա կը թաղի, թէկուզ երկինք ու երկիր իրար խառնուեն և դաշտը ողջ հրէշներով լցուի։ Մայրն ի՞նչ կը հարցնի, երբ իր Սէփօի դիակը գազանների ճանկերի մէջ է։ Բայց ինչպէս գտնել, մենակ, սարսափելի խաւարի մէջ, չորս կողմում մահ ու դժոխք։ Նա մի փոքր մտածեց։

—Սերոպ ջան, տեղը կը ճանաչե՞ս։

—Հա՛, մայրիկ, կը ճանաչեմ, հեռու է, շատ հեռու գիւղից։

—Դէ վեր կաց, քե՛ մատաղ, վեր կաց երթանք։

Զարմացած երեխան մօրը նայեց հարցական հայեացքով։

—Ո՞ւր, մայրիկ։

—Երթանք, թաղենք Սէփօին։

—Մա՛յրիկ, վախում եմ, ախր մութ է, Grաճf էնտեղ կը լինեն, մայրիկ...

—Ես քեզ հետ չե՞մ, քե մեռնեմ, գնանք, մատաղ. չէ՞ քո ախպէրն է, մեղք է, որ մնայ։

Մայրը նրա հետ է, մայրը նրան կը պաշտպանի. չէ՞ իւրաքանչիւր մայր ամենակարող է իր զաւակի համար։ Սերոպը սիրտ առաւ, և նրանք դուրս եկան դռնից։

Լուսին չը կար խաւար էր դուրսը։ Նրանք կամացուկ դուրս եկան գիւղից և բռնեցին խոտոր ճանապարհը։ Քայլում էին ուշիկ-ուշիկ. երեխան նայում էր մերթ մօրը և մերթ խաւարի մէջ ծրագրուող առարկաններին, որոնք հազար ու մի ձևեր էին ընդունում։

—Մայրի՛կ, վախում եմ. տես մէկը գալիս է մեր յետևից։

—Սուս, մատաղ, սուս կայ, մարդ չը կայ, սիրտ էր տալիս մայրը, բայց իրօք ինքն էլ ոտնաձայն լսեց. երկուսով էլ յետ նայեցին, բայց մարդ չերևայ։

Քանի հեռանում էին գիւղից, Սերոպին թւում էր, որ խաւարն աւելի և աւելի թանձրանում է։ Բայց այդ չէր, որ սարսափեցնում էր երեխային, այլ այն, որ նրանք չուտով պիտի անցնէին ընկնաւոր, Ծուռ-Զուլօենց այգու մօտով։ Սերոպը յերեկով էլ այդտեղից դժուարութեամբ էր անցնում, իսկ դիշերը... Ինչքան բաներ էին պատմել նրան. ասում էին, որ Ծուռ-Զուլօն մինչ այնտեղ, այն այգում է թափառել, որ այնտեղից չատ անգամ դուրս է եկել, հօտապների յետևից ընկել. ասում էին, որ նրա մազերն այդ ժամանակ ճերճան էին, աչքերը չար, բերանը մեծ ու վրիպուն, ձայնը սարսափելի, որ վերջ ի վերջոյ այնտեղ մի պատ է փլել, Զուլօն տակն է ճնացել, բայց դիշերները նորէն դուրս է գալիս և վազվզում է այն տեղերում։ Արդեօք հիմա էլ այնտեղ չէ, դուրս չի գայ, չի վազի,

չի ճչայ։ Հասան այդուն. ահա փլած պատը։

—Մայրիկ, վախում եմ. տես, մէկը գալիս է, Զուլօն է... մազերը, մայրիկ, աչքերը...

—Մի վախիր, քե մեռնեմ, բռնիր ձեռքս, այ այսպես։

Յիրաւի Ծովինարն էլ վախեցաւ, նրան թուաց, որ մէկը կար այնտեղ, ուր ուղղուած էր երեխայի վախկոտ հայեացքը և որ նա ծածկուեց չատ մօտիկ։ Մայր և որդի աւելի մօտ կպան իրար, չտապկրին քայլերը, որ չուտով ազատուեն այս չարագուշակ տեղերից։

—Սերոպ ջան, դեռ հեռո՞ւ ենք էնտեղից։

—Ջը գիտեմ, մայրիկ, էն մեծ առուն, որ խաչքարին մօտ է, այ էն առուն պիտի անցնենք, յետոյ էլի կ'երթանք, էլի կ'երթանք սև քարի կողմը, էնտեղ է։

Նրանք գնում էին անընդհատ։ Լուռ էր չրջակայքը, երկինքը պայծառ, ուր աստղերը պաղ պաղ պլպլում էին և բնութիւնը կարծես ուշ դիշերին ծոյլ-ծոյլ

յորանջում էր ճնշող քնի ձեռքից, և վառ-աստղերի քնքոյշ ցոլքերը անկարող էին խանգարել աշխարհի քունն ու խաղաղութիւնը։ Մի բուի չարագուշակ վույ-վույը հնչուեց և անցաւ քնած շրջակայքի վրայով։

—Մայրիկ, «բայղուշից» ես վախենում եմ, վույ-վույ է անում. լաւ չէ նրա ձայնը, այնպէս չէ մայրիկ։ Մայրը լուռ կացաւ, ինքն էլ էր վախենում այդ վայինից։ Ահա լսուեց մի այլ թռչնի ճիչ, յուսահատ, անօգնական ճիչ խաւարի ամայութեան մէջ. դժբախտ թռչունը երևի բուի ճանկն ընկաւ և թրպրտում էր նրա ճիրանների մէջ։ Ծովինարի հոգին ցաւեց, ճիշտ այդպէս նրա զաւակն անտէր, անտիրական մնացել է գազանների ձեռքը։ Երեխան զգաց իր ձեռքի վրայ երկու տաք կաթիլ. նա նայեց մօրը, բայց խաւարը չը թողեց, որ տեսնի դէմքը, սակայն մանկական սիրտը ճմլուեց ցաւից, նա զգաց, որ այդ իր մօր արտասուքներն են։ Արդարև յուսահատ վշտի, անօգնական անտէրութեան արտասուքներ էին, որ քամուեցին Ծովինարի աչքերից, իսկ

երեխան կարծեց, թէ իր անվերջ գանգատներով վշտացնում է մօրը, և մի սիրալիր մանկական խորամանկութեամբ փորձեց ուղղել իր սխալը, մօր սիրտն առնել։

—Մայրիկ ջան, գիտե՞ս. ես էլ չեմ վախենում, ախր դու ինձ հետ ես. որ Ջուլօն գայ, դու չես թողնի, բահ էլ ունես. իսկ եթէ Granif գան, մենք կը տափենք արտերի մէջ, մեզ չեն տեսնի. հա՞, մայրիկ։

—Հա, մեռնեմ քեզ, սո՛ւս կաց, որ մեր ձայնը չը լսեն։

Մանուկը լռեց և քայլեց։ Հասան առուին։ Ուշ գիշեր էր արդէն։ Նրանք կանգ առան։ Ցանկարծ մի ոտնաձայն լսուեց, երկուսով էլ մէկէն յետ նայեցին, մի ստուեր երևաց ու անյայտացաւ, կարծես մէկը նրանցից աւելի բարձր շտապով անցաւ առուից։

—Ո՞վ է այն, մայրիկ, խոմ Ջուլօն չի՞։

—Մարդ չը կայ, հո՛գիս, այդ առուի ձայնն է։

Առուից այն կողմը հեռու և հեռու թանձր խաւարն էր առաջները, միայն

մռայլ ուրուագծերով՝ որպէս այլանդակ հրէշներ հազիւ ծրագրւում էին այն ժայռոտ բլրակները, որոնք եզերում էին Խ... գիւղի դաշտերը։ Խաւարի մէջ ասես ամէն րոպէ փոփոխւում էին իրանց ձևերը, բարձրանում, իջնում, ոլորւում, ձգւում և մայր ու որդի դժուարանում էին առանց սարսափի նայել այն կողմը։

—Էնտեղ է, մայրիկ, այ, էնտեղ է։

Երեխան դէպի բլրակներն էր ցոյց տալիս։

Ծովինարը տակաւին կանգնել էր առուի ափին և խորհում էր. նրա մտքերը սև էին, որպէս այդ գիշերուայ խաւարը, այլանդակ ու ահաւոր, ինչպէս այն գալարուող ժայռերը։

Գնա՞լ արդեօք, թէ յետ դառնալ։

Նա սարսափում էր ո՛չ իր համար, Սէփօին կորցնելուց յետոյ, ի՞նչ արժէր իր կեանքը. իսկ եթէ Սերոպին մի բան պատահի՞. գիշերը չար, խաւարն անթափանցիկ, մեռելը սարսափելի։ Մայրն զգում էր, թէ ինչպէս է դողում երեխայի փոքրիկ թաթն իր ձեռքի մէջ։ Քանի մօտ

էին գիւղին, քանի լսում էր շների հաչոցը, շրջակայքի սպանիչ մեռելութիւնն այնքան ծանր չէր։ Այժմ... այս ինչ պատահեց, ամէն ինչ մահ է, ամէն ինչ սարսափ. նրանք զգում էին իրանց մենակ ձգուած մի ամայի անապատի և խաւարի մէջ. գոնէ մի անմեղ ձայն, գոնէ մի քաջալերիչ շշուկ։ Ծովինարը նայեց առուին, այդ աւելի լաւ էր. ջուրը շարժուն էր, դա կեանքի պէս մի բան էր։ Կոհակները քսւում էին ափերին, թեթև շշուկ հանում և հազիւ լսելի ճըղփիւնով հեռանում, գնում։ Այդ շշուկն, այդ փափսուկն էր ականջ դնում Ծովինարը։ Առուն հոսում էր այն բլրակների ոտքից, որտեղ պառկած էր իր Սէփօն անտէր, անտիրական։ Արդեօք նրա շունչը չէ՞, որ փափսում է այդ ջրերի մէջ, արդեօք նա չէ՞, որ մի բուռն հող, մի փոքրիկ փոս է աղերսում իր մօրից, որովհետև աշխարհում նա էլ ոչ ոք չունի։ Ոչ, ոչ, մայրը նրան այնպէս չի թողնի։

—Սերո՛պ ջան, բարձրացիր չալակս, առուն անցնենք։

Երեխան բարձրացաւ մօր ուսին, մայրը ջուրը մտաւ և նրանք անցան։ Հազիւ մի քանի քայլ ձգած, երեխան կրկին ասաց հազիւ լսելի ձայնով.

—Մայրիկ, Ծուռ-Զուլօյին ես տեսայ, այ անցաւ էն կողմը. մայրիկ վախենում եմ։

Երեխայի սրատես աչքերը խաւարի թանձր քօղի մէջ որոշեցին մի ստուեր, որ մայրը տեսնել չէր կարողանում։ Նա զարմացած էր, երեխան էր սխալւում, թէ ինքը։

—Չը կայ, քե մեռնեմ, հանգստացրեց մայրը, Զուլօն չը կայ, պինդ բռնիր ձեռքս, չէ՞ դու ասացիր էլ չեմ վախենում։

Նրանք շարունակեցին ճանապարհը։ Ահա և բլրակները։ Երեխան կանգ առաւ։

— Այ էն քարի տակն է, մայրիկ, ես վախենում եմ մեռելից։

—Քո եղբայրն է, մատաղ, ես քեզ հետ եմ, մի՛ վախիր։

Մի մեծ ժայռի տակ ընկած էր Սէփօի դիակը։ Մայրը ծունկ չոքեց, գրկեց, լուռ մնաց մի քանի րոպէ, ուղղուեց, իր

կուրծքը տրորեց, կրկին կռացաւ, քսեց իր երեսը որդու սառը դէմքին և մնաց անշարժ։ Մի քանի րոպէից յետոյ նա վեր թռաւ տեղից, ձեռք առաւ բահը և շտապ-շտապ փորել սկսեց։ Սերոպն իր փոքրիկ ձեռներով, ինչքան կարող էր, քաշում էր հողը փորուածքի ափերից։ Վիհը խորացաւ, մայրը դեռ փորում էր։

—Մայրիկ, Զուլօ՛ն, յանկարծ ճչաց երեխան և բոլոր ուժով ձգեց իրան փոսի մէջ. սարսափած մայրը գրկեց նրան և վերև նայեց. նրանց գլխավերևը կանգնած էր մէկը, ինչպէս խաւարի ոգի։

—Զուլօն չի, մատաղ, խօսեց խորհրդաւոր անձը։ Ծովինարը զարմանքից քար կտրեց, այս գիշերային ոգին ինքը Սօնան էր։

—Չը կարողացայ, մէրիկ, չը կարողացայ համբերել, ներիր ինձ. իմ խուլ ականջներն էլ լսեցին Սերոպի բերած սև լուրը. ես իմացայ, որ դու թաղելու ես գալիս. գողտուկ դուրս եկայ ձեր տնեից, որ միայն իմանամ, թէ որտեղ ես թաղում նրան։ Սերոպը միշտ տեսաւ ինձ

ճանապարհին, նա միշտ ինձ Զուլոի տեղ դրեց, ես ծածկուեցի. հասայ վերջապէս այնտեղ, այն քարի տակ թագ կացայ, սպասեցի. բայց համբերել չը կարողացայ. ներքը ինձ, մերիկ։ Սրտի երկիւղի հետ ես դէն եմ ձգել կոյսի ամօթը, մահն աչքս առած, չօլերն ընկած սարերում կորցրած չէյրանն եմ փնտռում։ Թող մերիկ, թող որ այս կուրացած աչքերս թէկուզ այս խաւարի մէջ մի անգամ էլ նրան տեսնեն, թող որ այս թուլացած ձեռներս քոնի հետ միասին հողը չանգռելով նրան մի տապան չինեն։

Նրա այրուած չրթունքներից բառերը թափւում էին ու թափւում՝ ասես երբէք վերջ չառնելու համար։ Մի րոպէ ամենքն էլ մոռացան, թէ ուր են գտնւում իրանք և ինչ են անում, վտանգը, խաւարը, երկիւղը բոլորը չքացան կուսական բուռն սիրոյ առաջ։

Ծովինարը փոսի մէջ լուռ հեկեկում էր։ Աղջիկը մօտեցաւ իր սիրելու դիակին, ծունկ չոքեց, կռացաւ նրա վրայ և առջին անգամ իր կեանքում համբուրեց

նրա սառն ճակատը, կուսական տաք համբոյր, որով կարծես նա աշխատում էր ջերմութիւն տալ իր սիրելու սառած դիակին, ինչպէս մի յարատեղ ոգի, որ փորձում է լիզելով կեանքի բերել կուսում ընկած իր սիրելի հերոսին։ Սակայն ի զուր. մահը խլեց այդ ջերմ համբոյրը կուսական շրթունքներից և յանձնեց յաւիտենականութեանն ու խաւարին։

Վերջապէս Սօնան վերկացաւ, ցած իջաւ գերեզմանի մէջ, բահն առաւ և փորել սկսեց։ Ծովինարը հողն էր դուրս տալիս. Սերոպը նայում էր զարմացած՝ բայց աւելի հանգիստ, որովհետև այժմ երեքով էին. փոսը հետզհետէ խորանում էր։ Դեռ երբէք խաւարի մէջ աւելի վտեմ գործ չէր կատարուել. երկու սրտեր մերկում էին իրար հետ, մայրը գեռին էր չանգռում իր զաւակի համար, աղջիկը փորում էր սիրելու համար, բայց իրօք իւրաքանչիւրն իր սեփական սրտի գերեզմանն էր փորում, և յուզարկաւորը մանկութիւնն էր, որի անմեղութիւնը կար-

Ձեռ հովանաւորում էր նուիրական գործը որպէս պահապան հրեշտակ։

Լուսինը բարձրացաւ. նրա գունատ, պաղ շողերը ցրի կատարից սողալով ընկան նաև նահատակի գունատ դէմքի վրայ։ Վտանգը մեծացաւ, թշնամի աչքն այժմ հեռուից տեսնել կարող էր քարի տակ շարժուող սուուերները։ Դերեզմանն արդէն պատրաստ էր։ Նրանք պատրաստում էին դուրս գալ, երբ դիշերուայ հովը ձիերի ոտնաձայն հասցրեց նրանց ականջին. հնչերը պահած, երեքով էլ կծկուեցին.

—Ո՞վ էք, ձայն տուին հեռուից։

Պատասխան չը կար։ Ծանկարծ մի դրնտակ սուլելով եկաւ դէպի դերեզմանը։ Ձիաւորներն անցան երևի ենթադրելով՝ թէ իրանց նկատած սուուերները գաղտներ են, որոնք դիակներ են պատռտում և հէնց այնպէս արձակեցին մի գնտակ ու գնացին։

Ծովինարն ու Սօնան դուրս եկան փոսից։ Սերոպն իր տեղումն էր, դերեզմանի շրթանը կծկուած, լուռ։ Նրանք երկուով

մաֆրաշի մէջ փաթթեցին դիակը, դերեզմանի մօտ բերին, իջեցրին փոսի մէջ և ապա չոպ-չոպ հողով ծածկեցին։ Պարտքերից վսեմագոյնը կատարած էր, սիրելու և զաւակի դիակն անթաղ չը մնաց, նրա հետ էլ թաղուեցին յուզարկաւորների սրտերը։ Ծովինարն ու Սօնան ծունկ չոքեցին, վերջին անգամ համբուրեցին նուիրական հողաթումբը և աղջիկն իրրև թաղման աղօթք կամացուկ մրմնջաց՝

«Կանաչ կարմրի ուխտ արեցինք,
Սև ու կարմիր կապեցինք.
Ապառաժներ մըռմռուռ կուգան,
Սարեր, ձորեր կը տքան»։

Վերկացան. մայրը մօտեցաւ Սերոպին.

—Վեր կաց, Սերոպ ջան, վեր կաց, տուն դնանք։

Երեխան լուռ էր և անշարժ, նա քնած էր խորը քնով. մայրը կանչեց կրկին, նա լուռ մնաց, բռնեց, շարժեց և... սարսափած յետ քաշեց ձեռքը, նայեց, սրինուած էր։ Դաւաճան ձեռքով ձգուած դնտակն ի զուր չէր անցել. Սերոպի կրծքի

վրայ յայն վէրք էր բացուած և արիւնը պատել էր շորերը. նա փչել էր իր շունչը առանց նոյն իսկ մի փոքրիկ ճիչ արձակելու։ Մայրը ճչաց աղեկտուր, գրկեց, բարձրացրեց այդ փոքրիկ, արիւնոտ դիակը, լուսնի շողերն ընկան երեխայի գունատ ճակատին ու այտերին. նա կարծես քնած էր։ Գլուխը թոյլ-թոյլ կախուեց ինչպէս իր ցօղունի վրայ թառամած ծաղիկ։ Զարհուրելի վշտից իրան կորցրած, մայրը չը գիտէր թէ ինչ է անում, նա բարձրացրեց դիակը վե՛ր, վե՛ր, կարծես ցոյց էր տալիս անգութ երկնքին և դատ ու արդարութիւն էր պահանջում։

—Խաւարե՛ս, լո՛ւսին, ճչաց նա, անիծուին քո շողերը, արար-աշխարհում հէնց որա՛ն տեսար, լուսաւորեցիր։ Եկէ՛ք, եկէք, գայլեր, բորենիներ, գազաններ, դուրս թափուէք ձեր որջերից, դուք աւելի գութ կ'ունենաք քան մարդիկ, եկէք, լացէք ինձ հետ. մէկին հազիւ թաղեցի, միւսին գերեզման չը կայ. գազաններ, լացէ՛ք, կամ պատռեցէք էս էրուած կուրծս, դուրս քաշէք այնտեղից բոցոտ սիրտս,

տաք-տաք լափեցէք, որ դուք էլ բոց կտրէք ինձ պէս, ռռնաք սարերում, ձորերում և ձեր շնչով հրդեհէք էս չար աշխարհը։

Ասաց Ծովինարը, ինչպէս հնձուած բոյս գետին ընկաւ երեխան գրկում և լռեց։ Սօնան վրայ վազեց օգնելու. բայց նրա ջանքերն անօգուտ էին. այդքան ահաւոր վիշտը չը կարողացաւ տանել մոր ջարդուած սիրտը. նա արդէն անշնչացած էր։

Միւս առաւօտ Խ... գիւղացիք զարմանքով տեսան, որ Սօնայի մազերը ճերմակել էին։

1899 թ.

ԴԱՐԱՒՈՐ ԿԱՂՆԻՆ

Գիւղում ով չէր ճանաչում «Մելիքենց Կաղնին». դա մի զարմանալի բան էր, այդպիսի ծառեր էլ չեն լինում։ Նա բարձրանում էր բակի հէնց կենտրոնում և իր լայնատարած հովանու տակ ծածկում էր և՛ տունը և՛ գոմը և՛ սրահն ամբողջապէս։ Ամառը, երբ գիւղը խանձւում էր խեղդող շոգերից, երբ խրճիթներն ասես թրձւում էին արևի կիզիչ շողերի տակ և գործ ու աշխատանք դադարում էր կալերում ու դաշտերում, մարդիկ մի փոքր զով օդ էին փնտրում շնչելու համար. երբ շները լեզուները կախ, հևալով խոնաւ գետինն էին չանգռում փոսի մէջ թաղուելու, անասունները ջուրն էին թափւում և թռչունները խիտ սաղարթների տակ թագնւում, այդ ժամանակ Մելիքենց Կաղնին իր կանաչ, թանձր տերևների տակ պարարիչ զովութիւն էր պահ-

պանում և Մելիք Բեալաշը սիրում էր նրա առուտրի տակ հանգիստ առնել ճաշերից յետոյ։

Զարմանալի ղույդ էին կազմում այդ ծառն ու Մելիք Բեալաշը, երկուսն էլ ծեր ու հոյակապ, երկուսն էլ պատկառելի ու խրոխտ։ Կարծես թէ այդ ծառն աճել էր այնտեղ յատկապէս նրա համար, որ Մելիքը միշտ նրա տակը նստած լինի։ Շոգ օրերին դուրս էր գալիս նա տնից, նայում հեռուն, ուր գիւղն իր խրճիթներով, դէղերով, ախարի բրդաձև կոյտերով ասես թէ հեռում էր մի հրաշալեայ հնոցի մէջ՝—«Օ, ինչ շոգ է»—բացականչում էր նա և առաջանալով նըստում էր ծառի տակ յատկապէս շինուած հողաթմբի վրայ։ Ինչ յետոյ նա վերցնում էր գլխարկը, շուրջանակի ածիլած գլխի վրայ փռում էր ճերմակ քեաքիւլը՝ գաղթի վրայ թողած մազերի չքեղ փունջը, ինքնաբաւական կերպով շոկում և ձգում էր իր թարձր ու երկայն բեխերը, որոնց պատճառն ծայրերը մինչև ականջները էին հասնում և մի առանձին վեհ արտայայտութիւն տալիս նրա միշտ ածիլած և առոյգ դէմքին։ Ցետոյ նա հանդիսաւոր դանդաղութեամբ դուրս էր քաշում բաճաքից իր երկայն չիբուխը, կոտրած ծխախոտով լցնում, վառում էր և ծուխը քուլայ քուլայ բարձրանում էր դէպի ծառի վրանաձև սաղարթը։ Այդ ժամանակ երջանիկ էր Մելիք-Բեալաշը։

Ո՞վ և ե՞րբ էր տնկել այդ ծառը, գիւղում այդ հաստատապէս ոչ ոք ասել չէր կարող, չը գիտէր նոյն իսկ ինքը Մելիքը, սակայն մի աւանդութիւն կար, որ Մելիքենց օջախի բաղդը կապում էր այդ ծառի հետ. ասում էին, որ երբ առաջին անգամ այդ տան վրայ փայլեց յաջողութեան աստղը, երբ Մելիք տիզդոսը շնորհուեց այդ տան նահապետին, նոյն օրն այդ ծառը տնկուել է մի ճգնաւորի սուրբ ձեռքով, և քանի կանգուն է այդ դարաւոր վիթխարին, կանգուն և չէն պիտի ծնայ օջախը։ Եւ դարեր էին գլորւում նրա վեհ կատարի վրայից, բայց նա չարունակում էր խրոխտաբար խաղալ ամպերի և մրրիկների հետ։ Այսպէս էր հաւատացած

գիւղը, նոյն հաւատն ունէր նաև Մէլի-
քենց տան իւրաքանչիւր անդամ, ահա թէ
ինչու, երբ ճաշից յետոյ Մէլիք-Ֆեալաշը
դալիս էր բազմելու նրա տակը, նախ մի
ուշադիր հայեացք էր ձգում դարաւոր
ծառի հսկայ բնի և ճիւղերի վրայ, յե-
տոյ, կարծես համոզուելով, որ իր օջաղի
այդ հովանին հաստատ է և աննկուն ինչ-
պէս միշտ, ժպտում էր գոհունակութեամբ,
լայն կրծքով չնչում էր զով օդը, կրկնե-
լով՝ «Հոգիդ լոյս դառնայ, ծառ անկող»։

Եւ Մէլիքն իրաւունք ունէր գոհ լինել։
Դարերի ընթացքում շատ չար ու բարի
էին անցել Մէլիքենց օջաղի վրայով, բայց
նա դեռ չէն էր ու պայծառ, ծուխն՝ ան-
պակաս, դուռը՝ բաց, շեմարանը՝ լիքը,
սեղանն՝ առատ։ Շատ և շատ փոթորիկ-
ներ էին սահել, անցել ծառի վրայով,
շատ կայծակներ ճայթել նրա երկնաբերձ
կատարին, բայց նա կայ դեռ, հաստա-
տուն ու անշարժ և բարձրից վեհութեամբ
նայում է Մէլիքենց տանը, որ ապրում է
իր հովանու տակ, իր թալիսմանի զօրու-
թեամբ։ Քանի՛ քանի մէլիքներ էին բաղ-

մել նրա տակ, հէնց այն թմբի վրայ,
ուր այժմ Մէլիք-Ֆեալաշն է բազմած, և
դեռ նրանցից ոչ ոք այնտեղ արտասուք
չէր թափել, ոչ մէկի հառաչանքը չէր
թոշնեցրել ծառի և ոչ մի տերև. հայի
առատութեամբ փակել էին չարի բերանը,
և կանգուն ծառը հազուագիւտ ծանր օ-
րերին լաւ ապագայի հաւատն էր ներ-
շնչել իր հաստատուն արմատներով, իր
յաղթ բնով և ճակատագրի խստութիւնը
չէր կարողացել ջնջել աւանդական հա-
ւատը։ Եւ Մէլիքենց օջաղը դեռ չէն էր
ու պայծառ։

Մի օր դարձեալ Մէլիքն ըստ սովորա-
կանին նստել էր ծառի տակ, դարձեալ
չիբուխը քուլայ քուլայ ծուխ էր արձա-
կում դէպի սաղարթների հովանին, երբ
նրան մօտեցաւ մի անցուորական և կանգ
առաւ ծառի տակ։ Մի մարդ էր նա,
գուցէ և մի թափառական, յոգնած ու
տանջուած ճանապարհորդ, որ չը գիտես
ինչ մի գաղտնիք էր թագցնում իր սո-
վորական արտաքինի տակ, այդ երե-
ւում էր նրա զգոյշ քայլուածքից, նրա

վարանոտ հայեացքից, որ սակայն յանդգնաւորի չէր, այլ ապաստան փնտրող հալածականի։ Նա մի մարդ էր կարծես, որի ոտքին կապուած են չատ անակընկալներ, չար ու բարի, որ իր կնճիռներով ծածկուած ճակատի տակ թագնում է մի յանդուգն, բայց դեղեցիկ բան, ահաւոր ու վսեմ։ Այդպէս են լինում համարեա բոլոր նրանք, որոնք ինքնակամ ձգտում են տառապանքների ծովի մէջ և երջանիկ են, թէ կարողանան խոլ պայքարով ալիքները պատռել և նաւել մինչև միւս ափը. իսկ թէ փոթորիկների բերանն ընկած խորտակւում է նաւը, նրանք մի վեհ չարժումով խորասուզուելու աքանչելի հպարտութիւնն ունեն։ Մարդիկ հեռուից նրանց սիրում են, մօտիկից՝ սարսափում, անուններն արտասանում են սիրով, դէմքերից դողում, որովհետև նրանք իրանց հետ ճակատագրական են ածում մի բեռ, որի տակ սովորական մէջքերը ծռւում են ճարճատելով։ Մէլիքն անխնդիր մարդ չէր, նա ուշադրութեամբ դիտում էր այս անծանօթին, որ մուրացկան չէր և ոչ աղերսող և որի բոլոր չարժումների, անդամ ձեռնափայտը բռնելու եղանակի մէջ մի անսովոր բան կար, իսկ աչքերում, այդ խորը և մռայլ աչքերում, մի այնպիսի բան, որից դիմացինը ծռում էր չփոթուած ու մտահոգ։ Մէլիքի խորաթափանց հայեացքի առաջ անծանօթը չը չփոթուեց, նոյն քայլուածքով, ձեռնափայտի նոյն անօրինակ չարժումով առաջացաւ և կանգ առաւ ծառի տակ ու քաղցրօրէն ասաց.

—Բարի օր, Մէլիք։

Մի քանի վայրկեան լռութիւն տիրեց. Մէլիքը չարունակում էր դիտել և կարծես չը լսեց օտարականի ողջոյնը, և յանկարծ ուշքի եկածի պէս պատասխանեց.

—Բարի եկար, ով ես ախպէր և ինչ ես ուզում. բայց իսկոյն զգալով որ իր հարցը ամօթալի է մի մեծ օջախի հարցը, որի դուռը միշտ բաց պիտի լինի, չտապեց աւելացնել՝ ով և լինես, նստիր այնտեղ։

Մարդը նստեց թմբի միւս ծայրին և լռեց։ Լուռ էր և Մէլիքը։ Նրանք փոր-

նօթին, որ մուրացկան չէր և ոչ աղերսող և որի բոլոր չարժումների, անդամ ձեռնափայտը բռնելու եղանակի մէջ մի անսովոր բան կար, իսկ աչքերում, այդ խորը և մռայլ աչքերում, մի այնպիսի բան, որից դիմացինը ծռում էր չփոթուած ու մտահոգ։ Մէլիքի խորաթափանց հայեացքի առաջ անծանօթը չը չփոթուեց, նոյն քայլուածքով, ձեռնափայտի նոյն անօրինակ չարժումով առաջացաւ և կանգ առաւ ծառի տակ ու քաղցրօրէն ասաց.

—Բարի օր, Մէլիք։

Մի քանի վայրկեան լռութիւն տիրեց. Մէլիքը չարունակում էր դիտել և կարծես չը լսեց օտարականի ողջոյնը, և յանկարծ ուշքի եկածի պէս պատասխանեց.

—Բարի եկար, ով ես ախպէր և ինչ ես ուզում. բայց իսկոյն զգալով որ իր հարցը ամօթալի է մի մեծ օջախի հարմար, որի դուռը միշտ բաց պիտի լինի, չտապեց աւելացնել՝ ով և լինես, նստիր այնտեղ։

Մարդը նստեց թմբի միւս ծայրին և լռեց։ Լուռ էր և Մէլիքը։ Նրանք փոր-

ձող հայեացքով իրար էին նայում մի-մեանց հոգիները կարդալու ակներև ցանկութեամբ։ Օտարականն իր չուրջը նայեց զգուշութեամբ, մի փոքր կռացաւ առաջ դաղտնիք հաղորդողի դրութեամբ և կամացուկ մի բան էր փսփսում Մէլիքին, որ ըստ երևոյթին լսում էր ծայծայեղ ուշադրութեամբ ու յուզմունքով։ Երբ վերջացրեց, Մէլիքը յօնքերը կիտեց, ճակատը կնճռեց, նստած տեղում բարձրացաւ ծնկների վրայ, դողդոջուն ձեռքով սկսեց ձգձգել երկայն բեխերը և ճչաց կատաղաբար.

—Ո՛չ, ո՛չ և ոչ իսկ մի ժամ։

—Մի գիշեր, Մէլիք, միայն մի գիշեր, ասաց անծանօթը կամացուկ։

—Եւ ոչ իսկ մի վայրկեան։

—Մէլիք, վիրաւոր ունենք, մեծ ճանապարհների վիրաւոր աւազակին էլ մի գիշեր ապաստան են տալիս վէրքերը կապելու, մենք...

—Դուրս, դուրս իմ գիւղից այս իսկ վայրկեանին. արիւնն ու վիրաւորը մեզ համար չեն, մեր ցաւը մենք կը քաշենք,

հեռու մեզանից, այս ծառի տակից, այս գիւղից, մեր սարերից, մեր երկնքի տակից. հեռո՛ւ, աւազակների համար մեր դռները փակ են, մեր օջաղները կրակ, մեր տները յարկ չունեն։

Անծանօթն իր ձեռնափայտը վերցրեց և ոտքի կանգնեց. առանց այլևս մի բառ ասելու նա մի քանի քայլ ձգեց առաջ, ապա յանկարծ յետ նայեց ինչպէս մի վրդովուած առաքեալ, որ իր ոտների փոշին է թօթափում մի անհիւրընկալ, նզովուած օջաղում։ Այդ հայեացքը՝ ցաւակցական ու հպարտ, յանդիմանողական ու դառն, Մէլիքի հոգու խորքը թափանցեց. օտարականը ձեռքի մի խրոխտ շարժումով ցոյց տուեց ծառը և բացականչեց.

—Լսի՛ր, ծա՛ռ, ասում են, որ դու այս օջաղի պահապանն ես, ես իմ արիւնը հեռու եմ տանում, իսկ դու պահպանիր այս տունն առանց արիւն-արցունքի թէ կարող ես. Մէլիք, երանի թէ դու երբէք չը փոշմանես։

Եւ գնաց...

Ծառը շարունակում էր օրօրել իր

հպարտ կատարը անհոգ դէպի ամենքն ու ամեն ինչ, իսկ Մելիքը նայում էր վեր նրա սաղարթներին, երկար ու մտահոգ, ապա նայեց հեռացող անծանօթի թիկունքին, որ յոգնած, օրօրուելով առաջ էր շարժւում և քիչ յետոյ կորաւ գիւղի վողոցներում։ Մելիքը նստեց առաջուայ պէս, չիբուխը պատրաստեց, ծուխն այս անգամ աւելի առատ էր, մտքերն աւելի ծանր, հոգին աւելի ապրկուած։ Նա զգում էր որ մի վատ, շատ վատ բան կատարուեց. բայց իրօք—ինչ, այդ հասկանալ չէր կարողանում և մտածում էր, մտածում։

Անցան օրեր և ամիսներ, էլի մի ձմեռ և մի գարուն չրջան արին հինաւուրց կաղնու կատարով, էլի նրա ոստերը ծածկուեցին թաւ, զովաշատ սաղարթներով, էլի թռչունները վերսկսեցին այնտեղ իրանց քաղցրահնչիւն դայլայլիկները, բայց Մելիք-Բեալաշի դէմքից ժպիտը կորաւ, և հոգին մնաց խռովուած, սիրտը անորոշ երկիւղով ու մութ կասկածներով լի։ Ամրան հետ վրայ հասան սեւի և արեան

օրեր։ Երկակայքից լուրեր էին գալիս, մէկը միւսից ահաւոր լուրեր և, ինչպէս աշնանային կռնչող ագռաւները ծառերի վրայ, այնպէս էին ծանրանում Մելիքի չփոթուած մտքի վրայ։ Մի չար ձեռք, մի չար աստուածութիւն մահ ու աւերիւն էր սփռում աշխարհում՝ ինչպէս յանկարծակի չղթայազերծ եղած մահաշունչ մրրիկ։ Սար ու ձոր ոճիրներով յղի՝ անքուն էին և ոռնում հրէշաւոր երկունքից այդ չարաստանչ աշխարհում, որի երկնքից անձրևի և ցօղի փոխարէն ասես ամպերը կաթիլ կաթիլ տառապանքներ էին մաղում։ Զարհուրանքի և արհաւիրքի չը տեսնուած ժամանակներ էին։ Մելիք-Բեալաշը, հեռուից լսուող ցաւագին արձագանքներից սգաւոր, լալիս էր իր հոգու խորքում և սիրտը անդադար եփւում էր ինչպէս մի եռուն կաթսայ և կսկծում էր իր ալեկոծ կրծքի տակ։ Նա այժմ էլ աւելի մտածկոտ էր դարձել, յաճախ չէր երևում ծառի տակ, կարծես վախենում էր, թէ հասել է ժամանակը, երբ դարաւոր վիթխարին մի

չը տեսնուած փոթորիկով արմատախիլ պի-
տի ցած գլորուի և իր տակ թաղի իրան
էլ, իր օջաղն էլ։ Խորհրդաւոր ու տան-
չուած օտարականի պատկերն էլ մի վայր-
կեան նրա աչքից չէր հեռանում, իր մռայլ
րոպէներում նրան հետևում էր քայլ առ
քայլ, նրա ականջին փսփսում էր այն
զարհուրելի խօսքը՝ «Երանի՛ թէ չը փոշ-
մանես»։ Ինչո՞ւ փոշմանել, ինչ բանի հա-
մար, մի՞թէ նա իրաւունք չունէր մի ա-
ւազակ իր անից, իր գիւղից հեռացնել,
արիւնը ջրի է հաճելի եղել Աստծուն։
Աւազակ էր արդեօք նա, աւազակնե՞ր էին
նրանք, հապա այն ինչո՞ւ այնպէս տար-
օրինակ էր այն մարդը, խեղճ, բայց հպարտ,
անապատական, բայց յանդուգն, չը լինի՞ թէ
երկնքի առաջ ինքը յանցանք գործէց մի
գիշերուայ ապաստան մերժելով իր դուռը
բաղխող արդարներին։ Մտքերը մի խե-
լագար, այլանդակ պարով դառնում էին
նրա գլխում վրէժխնդիր ոգիների պէս,
չանդռում, բզկտում էին նրա ուղեղը
անասելի ցաւեր պատճառելով և ան-
լուրերը գալիս էին չըվակայքից և ա-

րիւնը ծով բռնած իր լայն ծփանքնե-
րում խեղդում էր այնքան յոյսեր, այնքան
կեանքեր։ Ծառը սակայն, դարձեալ իր
տեղումն էր, նա դարձեալ հաստատուն
էր և անսկուն, կատարը յաղթ էր ու
հպարտ, բունը՝ վիթխարի ու անսասան։
Մէկիքը նայում էր այդ բոլորին, բայց էլ
նախկին հաւատը չը կար, մի վատ, չատ
վատ բան էր կատարւում իր չուրջը, իր
երկրում, և նա հասկանալ չէր կարողա-
նում, թէ ինչո՞ւ. նա գիտէր միայն, որ
առաջ այդպէս չէր, որ առաջ ուտում էին,
խլում, քանդում, բայց արիւնը ծով չէր,
իսկ այժմ... ինչեր են պատմում, ինչեր
են լսւում, երկինք ու երկիր ասես էլ
իրար չեն ճանաչում, մէկում կատարուածը
միւսին անհասանելի է դարձել։

Այս տագնապալից օրերից մէկում նա
յիշեց իր հին բարեկամ քիւրդ ցեղապետ
Ամար աղային, որի հետ աղ ու հաց էր
կերել, որի առաջ իր դուռը միշտ բաց է
եղել վայելելու և տանելու համար ինչ
բարիք և կարենայ։ Նա հեծաւ իր գե-
ղեցիկ կապոյտ ձին և գնաց բեգի դուռը։

—Լսիր բէգ, ասաց նա, դու էլ երևի դիտես, որ մեր չորս կողմը զօրքում է բռնել, աւազակներով, գայլ ու գազաններով չրջապատուած՝ էլ գլուխ դուրս հանել չենք կարողանում։ Մեր բարեկամութեան, մեր աղ ու հացի սիրուն արի մեր գիւղին տիրութիւն արա, համարիր քո տունը, քո սեփականութիւնը։ Բէգը լսեց ուշադրութեամբ, ապա հարցրեց.

—Ո՞վ է ձեր կողմերում թալան անողը։

—Համիդ բէգը։

—Համիդ... բէ՛գը, կրկնեց Ամար աղան մտահոգ շեշտով ու գլուխը քաշ գցեց։ Նրանք ծնցին լուռ։ Մէլիքը դիտում էր իր հին բարեկամին ուշադրութեամբ և նրա մտահոգ լռութեան վրայ սաստիկ զարմացած էր։ Երբ նա վճռեց դիմել Ամար աղայի պաշտպանութեան, նա հաւատացած էր, որ վերջինս սիրով յանձն կ'առնի, առանց մի վայրկեան տատանուելու. քանի՞ տարիներ իր տնով էր ապրել. մէկ էլ ծառը կանգուն է ու հաստատուն, մի՛թէ աշխարհում չը պիտի ճարուէր մի զօրեղ ձեռք, որ պաշտպա-

նէր օջաղը՝ ինչպէս հին ժամանակներում։ Սակայն բէգը շարունակում էր լռել, Մէլիքի խռովութիւնն աճում էր։

—Մէլիք, ասաց վերջապէս Ամար աղան, աղ ու հաց ենք կերել, ի հարկէ, դու կարող էիր, իրաւունք ունէիր իմ դուռը գալու, բայց լսել ես ճանապարհորդի առածը. ասում են ճանապարհորդն անցնում էր, երկու կատաղի շներ վրան յարձակուեցին, պաշտպանուել անկարող էր, հանեց պարկից իր հացի պաշարը և դցեց նրանց առաջ, շները ճանապարհորդին թողին հանգիստ և իրար խեղդոտել սկսեցին, վարպետ ճանապարհորդը թողեց, գնաց անձնատ։ Մէլիք, հայը, խելօք ճանապարհորդ է, այդ դիտեմ, բայց քիւրդն էլ ո՛չ յիսար է և ո՛չ շուն։

Հասկանալի էր։

Մէլիքը գունատուեց. նա լռութեամբ ոտքի կանգնեց և իր ձին պատրաստեց։

—Դու կարող ես քո ընտանիքով մեզ մօտ տեղափոխուել ապահովութեան համար, աւելացրեց Ամար աղան իբրև վերջին հնարք, գիւղն էլ... դէ ինչ արած,

ժամանակներն այսպէս են, ով կարող է, թող իր գլխի ճարը տեսնի։

Մելիքը ձին հեծաւ և առանց պատասխանելու, առանց յետ նայելու առաջ անցաւ։

Ճանապարհը հեռու էր և երկիւղալի, բայց այդ կարծես Մելիքի փոյթը չէր, նա սանձը դցել էր իր ձիու պարանոցին, կենդանին դանդաղութեամբ քայլում էր լեռնային արահետով, իսկ նրա տէրը հոգեմաշ ու սև մտքերով պաշարուած՝ շուրջն էլ չէր նայում։ Նա գլուխը քաշ էր դցել կրծքին, չարդուած տարուում էր առաջ ինչպէս մի վճռական ճակատամարտ կորցրած ծեր արքայ, որ զրկուել է իր ընտիր բանակից, և այլ ևս գլուխ դնելու տեղ չունի, կամ ինչպէս մի ուխտաւոր, որ էլ չի հաւատում և թաղուած մրիակ հաւատի գերեզմանի վրայ սրտի խորքերում լուռ լալիս է, սգում։ Ահա և դիւղի դաշտերը, ահա և՛ դեղնած արտերը, ոլոր մոլոր ճանապարհները, որոնք քրտինք և աշխատանքի համար են ձգուած և ոտնցով այժմ սարսափն է սողում հազար

գլխանի մի հրէշի պէս։ Նա նորէն յիշեց այն զարմանալի օտարականին, որ ուղիղ մի տարի առաջ այս իսկ ճանապարհներով եկաւ և անցաւ և որից յետոյ ամեն ինչ փոխուեց. յիշեց նրա տանջուած դէմքը, այն աչքերը, որոնք այնքան շատ բան էին ասում։ Մելիքը կ'ուզեր այժմ մէկ էլ նրան տեսնել, խօսել, շատ խօսել հետը և մանաւանդ հարցնել, անպատճառ հարցնել, թէ ինչ էին նշանակում նրա խօսքերը՝ «Երանի թէ չը վոշմանես»։

Արդէն երեկոյ էր. արևը գնաց, կանչուեց դէպի հորիզոնը և նրա տեղ դէպի երկինք բարձրացան բարդ բարդ սև ամպեր. թեթև հով էր փչում, որ կամաց կամաց մեծանում էր ուժեղ քամի դառնալու համար։ Ձորակի մացառների մէջ մի բան խշխշաց. Մելիքը սթափուեց և ձեռքը դէպի իր կեռ սուրը տարաւ, մրիակ գէնքը, որ սերնդէ սերունդ պահւում էր մելիքենց օջախում և որ հեռու տեղ գնալիս Մելիք-Բեգլարը սովորութիւն ունէր ձախ կողքից քաշ անել։ Երեկոյեան մշու-

չի միջից հեռւում երևում էր գիւղը միգապատ, իսկ նրա շուրջը մի անորոշ, մի սև զանգուած։ Մէլիքը լարեց իր ծեր աչքերի բոլոր տեսողութիւնն իմանալու համար թէ ինչ է այն, բայց իզուր, նա տեսնում էր միայն մի մութ, խոշոր բան, որ շարժւում, օրօրւում էր և անդադար ձևափոխւում։ Տխուր նախազգացումն էլ աւելի զօրացաւ նրա սրտում, նա շարժեց ձիու ասպանդակները, սանձը ձեռք առաւ և շտապեց։ Բայց նրանից աւելի արագ սև զանգուածը ձգուեց, երկարացաւ և իր առաջ դուրս եկաւ. Մէլիքը կանգ առաւ ձիու վրայ արձանացած, տեսարանը ողբալի էր—իր գիւղն էր փախչում։ Մարդ, կին, ծեր, երեխայ իրար խառնուած, ցրիւ էին գալիս լայնատարած դաշտերում՝ ով ուր կարող էր. Մէլիքին ասացին, որ Թալանողը Համիդ բէգն է, իր տան և օջաղի ոխերիմ թշնամին։ Հեւի-հև հասնող գիւղացիները պատմեցին լալով, որ Համիդ բէգը նստել է դարաւոր կաղնու տակ, հրամաններ է արձակում, իսկ իր հետևողները քանդում,

հրդեհում են գիւղը և կոտորում, ով թեթև ընդդիմադրութիւն է ցոյց տալիս։

Մէլիքը լսեց այս սոսկալի գոյժը լռութեամբ, ինչպէս մի վաղուց դատապարտուած յանցաւոր և գունատ ու խիստ դէմքով նայում էր փախչողներին, ապա գլուխը քաշ գցեց, ճակատը ձեռքերի մէջ առաւ, կարծես ամաչելով տեսնել այս խելակորոյս հօտանման բազմութիւնը, որ պատիւ, ստացուածք, հայրենական օջաղ թշնամու ոտքերի տակ դրած՝ իր անարգ գոյութիւնը տանում է քաշ տալու երկրէ երկիր։ Մէլիքն ամաչում էր և իր համար, իր անցեալի համար, իր հօր, իր պապերի համար, որոնք ամենքն էլ հնազանդութիւնից, ամօթալի հպատակութիւնից դուրս ուրիշ օրինակ և խորհուրդ չեն տուել այս ոչխարանման բազմութեանը։ Նա այժմ ատում էր ամենքին, ատում էր իր ժողովրդին, իրան, իր գիւղը, իր ծառը, իր օջաղի դարաւոր նուիրական ծառը։ «Սուտ է, ամեն ինչ սուտ է, մռմռում էր նա,

ադ ու հացն էլ սուտ է, ճգնաւորն էլ, սուրբն էլ, հաւատն էլ, օրէնքն էլ»։

Եւ բազմութիւնը շարունակում էր փախչել, և Մէլիքը շարունակում էր նայել ցաւով, ամօթով, կսկիծով։

Շներն էլ փախան, թէ դեռ հաչում են կտուրների վրայ, մռնչաց նա կծու հեգնութեամբ։

Պատասխան չը կար, փախչում էին։

—Փախէ՛ք, իրաւունք ունիք թշուառականներ, յանցաւորը ես եմ, իմ պապերն են, և ես միայնակ, մեն-միայնակ պիտի քաւեմ դարաւոր յանցանքը։

Եւ նա դուրս քաշեց հին օրերի սուրը, որ վաղուց էր քնել իր պատեանի մէջ, կատաղի թափով խփեց ձիու կողերին և ապուշ կտրած բազմութեան միջից սլացաւ դէպի գիւղ։

—Մէլի՛ք, Մէլի՛ք...

Մէլիքն էլ չէր լսում։ Կապոյտը փոշու ամպեր բարձրացնելով՝ նետի պէս ձգւում էր դէպի մռայլ, չարաբաստիկ գիւղը, ուր սարսափն ու արիւնն էին իշխում։ Երկար ժամանակ հեռուից երևում էր այդ տա-

րօրինակ պատկերը՝ այդ խռոխտ ծերունին, որ կատաղի ձիու վրայ նստած սուրը ճօճելով տարւում էր կանաչ լեռնադաշտի միջով, արշաւում էր ինչպէս մի ծեր արծիւ, որ ամպերի տակից տեսել է իր բնի աւերումը, իր ձագերի կոտորածը։ Ճանապարհը վաղուց էր խուսափել նրա աչքերից, նա տարւում էր առանց ուշք դարձնելու դաշտերի, արտերի, մարգագետինների միջով. ձին փռնչալով ցատկում էր փոսեր, շրփոցով անցնում էր վտակներ, ոստիւններ էր գործում քարերի և թմբերի վրայից, քրտինքի, ցեխի, փոշու մէջ կորած, սլանում էր ինչպէս մի մրրիկ։ Այդ անօրինակ ձիաւորը մերթ ծածկւում էր մի թմբի, մի ժայռի, մի բլրակի յետևում, ապա ցցւում էր կատարում և արշաւում անընդհատ, սուրը միշտ օդի մէջ սպառնալի ճօճելով, սանձը բաց յգած և ասպանդակները ձիու կողերին խթած։

Ո՞ւր էր գնում այսպէս մենակ Մէլիք-Փեալաշը և ինչ անելու, այդ ինքն էլ չը գիտէր, այդ մասին դադարել էր մտա-

ծեռուց, միայն երբ տեսաւ իր վատասիրտ, անպատիւ ժողովրդի փախուստը, զգաց՝ որ ինքը հատուցանելու գերագոյն պարտք ունի, որ երբ ամենքը փախչում են, ինքը պարտական է մտնել սարսափի ու արեան վայրը, պարտական է չանել այն, ինչ ամենքն են անում: ինքը տէր է, առաջնորդ։ Նա գնում էր ծծելու դառնութեան բաժակը մինչև յատակը, գնում էր տեսնելու իր գիւղի, իր օջաղի աւերածը, գնում էր տեսնելու, թէ կանգնո՞ւն է արդեօք ծառը, երբ աւերում են, չէ՞ որ նա էլ պիտի խորտակուի. գնում էր նայելու Համիդ բէգի՝ իր արիւնարբու թշնամու աչքերի մէջ այնպէս, որ այդ գազանն էլ դողայ. իսկ այնուհետև ինչ լինելու է թող լինի, թող երկինք ու երկիր իրար խառնուեն, թող վերից կրակ թափուի իր գլխին, կամ գետինը պատռուի և ներս տանի նրան։

Եւ թռչում էր Կապոյտը անընդհատ և տանում էր ծերունին իր ծով զայրոյթով, իր ծով կսկիծով։ Նա հասաւ գիւղին. ձին շարունակում էր արշաւել այժմ

նեղ, ոլորուն փողոցների մէջ. Մէլիքը չէր նայում աջ ու ձախ, ծուխը բռնել էր ամեն կողմ, բոցերը լափում էին տները, իշխողը մահն էր ու չարիքը։ Պատահող աւազակներն այս կատաղի ձիաւորի առաջից յետ յետ էին քաշւում. մի վայրկեան վայր էին դնում իրանց աւարը, բերանաբաց ու ապուշ կտրած նայում էին այս անօրինակ արշաւանքին, իսկ ծերը ծուխն ու մառախուղը պատռելով՝ գնում էր, հա՛ գնում, նրան Համիդ բէգն էր հարկաւոր։ Ահա և իր սեփական տունը։ Մէծառը կանգուն էր, օջաղն էր աւեր։ Մէլիքը հասաւ սրարշաւ և մինչև որ թմբի վրայ նստած Համիդ բէգն ու իր հետևորդներն ուշքի կը գային, նա ցած նետուեց ձիուց ինչպէս մի կատաղած խենթ և սուրը ճօճելով աւազակների խմբի մէջ բէգին վրայ պրծաւ.

—Շնե՛ր, որոտաց նա, Մէլիք-Բեալաշը դեռ կենդանի է։ Բազմութիւնը ոտքի ելաւ մի մարդի պէս, սրերը մերկացան և մի վայրկեան կարելի էր տեսնել մենակ ծերունու վայրենիների ահագին

խմբի մէջ։ Նրա գլխին փայլում էին պաղ դէնքերը, նրան շրջապատել էին, քաշքշում, հարուածում էին, իսկ ծերունին աչքերն արիւնով լցուած, գլուխը բաց, մազերը ցաք ցրիւ, չարունակում էր հարուածել ինչպէս կարող էր, ուր կարող էր։ Վերջապէս նրան կաչկանդեցին վիրաւոր ու արիւնաթաթախ և բեդի հրամանով կապեցին ծառից, գարաւոր նուիրական ծառից։

Թշնամիների սրերով պատառուած արիւնաշաղախ գլուխը կրծքին քաշ ձգած՝ նախկին խրոխտ, երկանիկ Մէլիքն այժմ ընկճուած, չարգուած էր։ Նա լուռ էր։ Էլ ոչինչ չուներ անելու, էլ ոչինչ չուներ կորցնելու։ Եւ ծառը, հինաւուրց սուրբ ծառը կանգուն էր։ Էլի մի անգամ նրա շրթունքները մրմնջացին՝ «Սուտ է, սուտ է»։ Ամեն բան կորաւ. նա իր աչքով տեսաւ, թէ ինչպէս թալանում են իր տունը, ինչպէս տանում են իր անասնի նժոյգը, ինչպէս կրւում են կապերտները, և այլ կարասիները, կողոպտում են հարստ ու աղքիկների զգեստները, վիրաւորում են պատիւ, արքունիքն, նայում են իր վրայ լկտի հռհռոցներով։ Եւ ծառը կանգուն է։ Ինչու՞, հարցնում էր ինքն իրան Մէլիքը. էլ ոչինչ չը մնայ. ոչ պատիւ, ոչ ստայուածք, ոչ հաւատ, ինչո՞ւ է կանգուն այս ծառը, ինչո՞ւ անօրէնները չեն կտրում, որ նա էլ ընկնի և իր տակ թաղի, թէ իրան, և թէ իր օջաղը. գոնէ գարաւոր աւանդութիւնը ճշմարիտ կը լինի, գոնէ հաւատը կը մնայ, մարդ հաւատով կը մեռնի։

—Սուտ է, սուտ է, ամեն ինչ սուտ է, վերսին մռմռաց նա, ճշմարիտը միայն չարիքն ու արիւնն է. վա՛յ նրան՝ ով թոյլ է, խեղճ է, անզօր է։

Ծերունին յանկարծ ցնցուեց, արիւնոտ գլուխը վեր բարձրացրեց, հեռուից լսում էր մի չան հաչոց, իրանց չան հաչոցը։

—Շները չեն փախել, մրմնջաց նա դառն հեգնութեամբ և շրթունքների վրայ մի սպանիչ ժպիտ ձևացաւ։ Նոյն վայրկեանին մի վիթխարի, սև չուն կաղկանձելով, ոռնալով վազեց և նրա ոտնե-

բին փաթաթուեց։ Վաղուց էր կենդանին մեն մենակ մաքառում աւազակների դէմ, կատաղի ոտիւններով սրա նրա վրայ էր յարձակւում, սրան նրան կծոտում, իր տիրոջ օջախը պաշտպանելու համար. սրերի բազմաթիւ հարուածներ նրա մորթին պատռտել, քերքրել էին, բայց նա դեռ չարունակում էր կատաղի յարձակումները, փախչում էր դէպի մի կողմ, յայտնւում էր միւս կողմում։ Տեսնելով իր տիրոջը կապուած ծառից, նա եկաւ արիւնաքամ, ուժասպառ և նրա ոտների տակ ընկաւ կիսամեռ, նայում էր Մելիքֆեալաշի դէմքին և կարծես հարցնում էր, թէ ինչու այս բոլորն այսպէս եղաւ։ Աւերակ, ծխացող օջախի առաջ, նուիրական ծառի տակ գազաններով չրջապատուած՝ մնացել էին միայն այս շունն ու իր տէրը, երկուսն էլ վիրաւոր ու արիւնաքամ, երկուսն անյոյս ու ընկճուած և նայում էին իրար։

Մելիքի ծեր աչքերից արցունքները թափուեցին և գլորուեցին գունատ, ոսկրացած այտերի վրայով, էլ ոչինչ չունէր նա, բացի այս մեռնող շունը։

Այժմ նա էլի յիշեց այն օտարականին, յիշեց նրա չարագուշակ խօսքերը՝ «երանէ թէ չը փոշմանես». մարգարէ էր նա, թէ առաքեալ. ո՞րտեղից գիտէր, թէ լինելու է այն, ինչ որ եղաւ։

Խաւարն իջաւ, իջաւ երկրի վրայ, գիւղի թաղանը վերջացաւ. աւազակներն աւարը բաժանեցին հէնց ծառի տակ, այժմ հերթը Մելիքին հասաւ։ Բէգի հրամանով մի խումբ հրայանաւորներ տեղ բռնեցին ծերունու դէմ ու դէմ։ Մելիքը անօրինակ անտարբերութեամբ իր տան բոցերի լուսաւորութեամբ տեսաւ այդ ահաւոր պատրաստութիւնները, այլ և ոչինչ չը կար, որ նրան կապեր աշխարհի հետ։ Երբ աւազակները պատրաստեցին հրացանները և իրանց զոհի կրծքին ուղղեցին, յանկարծ հեռու գիւղի ծայրից մի պայթիւն լսուեց և նոյն վայրկեանին մի քիւրդ վազելով հասաւ, շնչարգել ու սրտապատառ ճչաց.

—Բէգ, չրջապատուած ենք։ Աւազակները իրար խառնուեցին, բէգը գոնա-

տուեց և ոտքի կանգնեց, ինչ որ հրամաններ արձակեց։

Ամար աղան է, մտածեց Մելիք-Քեհյայը, ուրիշ ոմն կարող է լինել, երևի փոշմանել է, մարդ է, յիշել է այնքան տարինների բարեկամութիւնը, հին աղ ու հայը, և եկել է իր օջախն ու գիւղը փըրկելու։ Այժմ, մեայն այժմ Մելիքը կ'ուզեր ապրել, տեսնել երկու խմբի իրար մորթոտելը, տեսնել մանաւանդ Համիդ բեգին իր արեան մէջ չաղախուած, և յետոյ մեռնել։ Հրացանների պայթիւնը մեծացաւ հեռուում, էլի նոր գուժկաններ եկան բեգին հաղորդելու անխուսափելի վտանգը. նա իր ձիու մէջքին թռաւ և Մելիքի առջևը կանգնած հրացանաւորներին դիմելով կրակելու նշան տուեց ձեռքով։ Հրացանները պայթեցին, և Մելիքը թուլացած ու արիւնլուայ քաշ ընկաւ ծառից։ Նոյն վայրկեանին մի այլ խմբի հրացանների դոչիւնը լսուեց և ծառի տակ մի շարք դիակներ փռուեցին. Համիդ բեգն չտապով կորաւ խաւարի մէջ, թողնելով իր հակառակորդների

ձեռքին դիւղի կողոպուտն ու հարստութիւնը։ Ինչ որ անծանօթներ չտապով Մելիք-Քեհյային արձակեցին ծառից, բայց նա մեռնում էր. վերջին ճիգ դրաց դրեց, վերջին դիմերը հաւաքեց, բացեց աչքերը, և կ'ուզեր երախտագիտական մի յետին հայեացք գցել Ամար աղայի վրայ, որ եկաւ օգնութեան, աղ ու հաց չը մոռացաւ։ Նայեց երկար ու պաղ հայեացքով, դէմքը զարմանքի և հիացմունքի արտայայտութիւն առաւ։ Նա տեսնում էր ոչ Ամար աղային, այլ նրան, այն զարմանալի անծանօթին, որին մի տարի առաջ իր դռնից, իր յարկի տակից, իր գիւղից դուրս վռնդեց։ Մելիքը փորձեց ձեռքը մեկնել՝ բռնել իր փրկչի ձեռքը, բայց անկարող եղաւ և մեայն շրթունքները վերջին անգամ մրմնջացին։

—Ներիր, չնորհակալ եմ։ Եւ նա մեռաւ նախապաշարմունքների ծառի վրայ խաչուած։

Եւ ծառը չարունակում էր օրօրուել այս դիակի վրայ. էլի անհոգ դէպի ամեն ինչ, որ կատարուեց իրանից ներքև, իր

չարքը, գիւղում; շրջակայքում։ Աւերածը կատարեալ էր, մի ամբողջ սերունդ էր մեռնում աւեր հայրենիքի մոխիրների տակ։

Պէտք էր ամեն բան նորից սկսել։

1902 թ.

ԴԱՐՁԸ

Աչքից հեռացած, մտքից մոռացած,
Իրանք անլեզու, աշխարհս անիրաւ
(Խ. Աբովեան. Վէրք-Հայաստանի).

I.

Դեռ ձմեռ էր, ցրտրտ, ձիւնաչատ ձմեռ. խստասիրտ, մռայլ երկնքից մի հատիկ չերմացնող շող անգամ չէր իջնում անճար թշուառի դողդոջուն մերկութեան վրայ։ Ինչ որ մարդկային էակներ, լուռ ու գունատ, ինչպէս ստուերներ, որոնք կրում էին իրանց վրայ աշխարհի գձուձ պեսպսութեան ամենատեսակ նմուշներ, խայտաբղետ ցնցոտիների մի նոր կալուկոյտ, արագ-արագ անցնում էին այս ու այն պատի տակից և չոտպով ծածկւում ամենատեսակ բների, գարշահոտ գոլորշի արձակող գետնափորների մէջ, ուր թանձր խաւարում անշարժա-

յած գաղջ օդը տալիս էր նրանց այն, ինչ որ մերժում էր ժլատ, անկարեկից երկինքը—գոմերը տաք էին։ Բայց մի այն գոմը չէր, ուր Թշուառութիւնն ապաստան էր գտել. այն բոլոր աւերակները, բոլոր «բէխեր» համարուած և երեսի վրայ ձգուած խրճիթները, կիսածածկ մարաքները, հին գետնափոր մառանները, մի խօսքով այն բոլոր անկիւնները, որ խաւար, երկչոտ գիւղն իր սանձարձակ, բայց մռայլ երեւակայութեամբ չար ոգիների բնակութեան է յատկացնում, այդ գաժան ձմրանը մարդկանց բնակարան էր դարձել։ Բոլոր այդ գարշելի բների մէջ, ուր անասուններից աւելի վատ թաղ վիճակում անարգուում էր մարդ արարածը, Թշուառութեան հետ միասին ներս էր թափանցել երկչոտ կերպով նաև մարդկային ողորմածութիւնը, թէև սա շատ աւելի թոյլ էր քան դառնուրելի չարիքը, նոյնպէս ցնցոտիների մէջ էր կոլոլուած, նոյնպէս խեղճ էր ու երկչոտ, որպէս այդ մերկ գողգոջուն մարմինները, բայց և այնպէս՝ դա ողորմածութիւնն էր, այն յատիտենական դուռնատ ճամբորդը, որ դարերի հետ միաժամանակ անվերջ վազում է ցաւոտ աշխարհի անօգնականութեան մէջ, վազում է չարիքից առաջ անցնելու, նրա ճանապարհը փակելու համար, սակայն ի գուր... Դեռ հզօր և արագընթաց է չարիքը և ողորմածութեան հրաշագործ ձեռները դեռ չեն կարողացել բուժել չարիքի բացած բոլոր վէրքերը, սփոփել բոլոր վշտահար, վիրաւոր սրտերը, սրբել բոլոր արտասուքները։ Ո՜ւշ, նա միշտ ուշ է հասնում. այն ժամանակ միայն, երբ թշուառները չարիքի ծանրութեան տակ մռընչում են ցաւից, գալարուում, տապակուում են դժոխային բոցերի մէջ, նոքա՛ում են անողորմ երկինքը, որ վերջ չի տալիս իրանց թշուառ գոյութեանը. ճ, միայն այդ ժամանակ է հասնում այդ խղճալի ողորմածութիւնը ու մի քանի կաթիլ չուր քամում կիսախանձ, ճենճերոտ շրթունքների մէջ։

Այս անգամ էլ նա ուշացաւ, չափից դուրս ուշացաւ, բայց էլի եկաւ, մուտ

թշուառութեան բոլոր որջերը. դարձեալ ուժասպառ, դարձեալ խեղճ և գունատ էր նա, ինչպէս միշտ, բայց և այնպէս կարողացաւ խաւարում հնչուող հեծեծանքների վրայ մի առժամանակեայ լռութիւն տարածել, որ սակայն այնքան նման էր գերեզմանական լռութեան, մեռելային խաղաղութեան։ Այդքանով էլ գոհ եղան թշուառները. լուռ էին և համբերութեամբ կրում էին իրանց սև ճակատագիրը. չէ՞ որ խեղճութիւնը խոստապահանջ չէ, մի կաթիլ ջուր, մի փշուր հաց, մի տաք անկիւն, մի ցնցոտի և քանի՜ քանի՜ շրթունքներ օրհնութիւն են մրմնջում։ Այսպէս էին այդ խաւար որջերը, այնտեղ ծուարած խեղճերը վայելում էին այն հանգիստը, որ տալիս է վիրաւորին իր կսկիծը մի քանի վայրկեան մեղմացնող սպեղանին և օրհնում էին։ Թշւառութեան անապատում մոլորուած մի կարաւան էր այն, որին զարհուրելի փոթորիկն ստիպել էր գետին փռուել, պինդ բռնել իրարից, կծկուել սպասելով՝ թէ երբ կը պարզուի հորիզոնը, ուր կը

համնի ճակատագրի այդ անսիրտ խաղի վախճանը և երբ կը գայ փրկութիւնը։ Սպասում էին աչքերը մռայլ հորիզոնին ուղղած. բայց չարիքի աշխարհաւեր, զարհուրելի փոթորիկը շարունակւում էր դեռ, փրկութիւնը չը կար ու չը կար։ Եւ յանկարծ բոլոր այդ մռայլ որջերի մէջ անցաւ մի շշուկ, մի հատիկ բառ էր լսւում ամեն մի բերանից. «վերադարձնո՜ւմ են, վերադարձնո՜ւմ են», կրկնում էին ամենքը։ Շարունակուող փոթորկի միջից այդ թափառական դժբախտ կարաւանը յետ պիտի տանէր իր ցաւերի հսկայական բեռը, որ այնքան յոյսերով բերել էր աշխարհին ցոյց տալու, դարման խնդրելու. և ո՜րքան հեռուից և ի՞նչ գնով էր բերել... ո՞վ է վերադարձնում, երբ, և ինչու համար. այդ համարեա ոչ ոք չը գիտէր. մարդիկ վաղուց մոռացել էին, թէ ո՞վ է տնօրինում իրանց բախտը. ցաւերի մէջ անզգայացած՝ նրանք դարձել էին ոչխարների մի հօտ, որ չարժւում էր, ուր նրան տանում էին, իսկ երբ ձգում էին մենակ իր կամքին, միակ ա-

ռաջնորդը մնում էր երկիւղը, յարատև, յարաճուն երկիւղը «վերադարձնո՜ւմ են», բայց ո՛ւր. այդ գիտէին նրանք, միայն այդ—վերադարձնում են այնտեղ, որտե՜ղից եկել են, վերադարձնում են դէպի «երկիր», դէպի վաթան։ Բոլոր անկիւնները՜ում, ուր բոյն էին դրել խեղճերը, խօսում էին երկրից, վաթանից. ո՜ւհ, վաթան. նրանք չը գիտէին օրհնեն, թէ՛ անիծեն այդ անունը։ Վերադարձի միտքը նրանց երևակայութեան մէջ զարթեցնում էր երկու պատկեր. մինը հայրենիքի անղուգական պատկերն էր, իր չքնաղ տեսքով, դրաւիչ այն բոլոր քաղցրիկ վայելքներով՝ որ տալիս է մարդուն սեփական խրճիթը, սեփական օջաղը, արտը, այդին, սեփական ջուրն ու հողը, լեռն ու ձորը, արևն ու երկինքը։ Այդ դիւթիչ պատկերին անբաժան նրանց երևակայութեան մէջ ցցում էր մի ուրիշը, սարսափելին, արիւնռուշտը, դա չարիքի դժոխային պատկերն էր իր բոլոր ահաւորութեամբ. անհնարին էր յիշել մէկն առանց միւսի, անհնարին էր նրանց

զատել իրարից։ Բայց պանդուխտների համար վաթանն այնքան քաղցր էր, նրա պատկերն այնքան դրաւիչ էր, որ խեղճերն աշխատում էին չը մոռանալ միւս արիւնոտ պատկերի մասին, չը յիշել չարիքը, վայելել մոռացութեան պարգևած անգիտակից երջանկութիւնը, որ բոլոր թշուառների միակ մխիթարութիւնն է կեանքի ծանր օրերում։ Ի՜նչեր չէին տայ, որ այդ մոռացութիւնը յարատևէ, յաւիտեան լինի, որ իրանք կարողանան թև առնել, թռչել, գնալ և հայրենիքի դիւթիչ պատկերին փարել, նրա սուրբ հողը համբուրել։ Բայց հնարաւո՛ր էր մոռանալ, ինչ որ տեսել էին, ինչ որ կրել էին, քարերը կ՚ազատակէին նրանց չորս կողմում, չէ՞ որ ճանապարհի հէնց սկզբից նրանք պիտի տեսնէին իրանց ահաւոր անցեալի և նոյնքան ահաւոր մօտիկ ապագայի իսկական պատկերն իր անողորմ իրականութեամբ, չէ՞ որ հէնց սահմանից էր սկսւում այն հսկայ գերեզմանատունը, որ նրանց վաթանն էր համարւում։ Դժուար

էր մոռանալ, բայց վերադարձնում են, ինչ պետք էր անել։

Ամեն տեղ հասաւ. ամեն տեղ լսուեց այդ միաժամանակ և տխուր և ուրախ լուրը, թէ վերադարձնում են։ Այստեղ էլ էին խօսում այդ մասին. «յ, այս առանձնացած խրճիթում, ուր ամբողջ տարի էր, ինչ բոյն էր դրել մի վատաբախտ ընտանիք։

Երեկոյ էր, ձմեռային այն ցուրտ երեկոներից մէկը, որոնք իրանց յանկարծահաս խաւարով ուշ գիշերն են յիշեցնում։ Խրճիթի մէջ առատ ծուխ արձակելով՝ պլպլում էր ճրագը. թիթեղեայ մի փոքրիկ, մրոտ աման, որի նեղ կոկորդից դուրս ցցուած պատրոյգը դանդաղութեամբ ծծում էր ամանի ներսի նաւթը և իր պղտոր բոցով մըի մանրիկ հատիկներ կազմելով՝ փառում էր խրճիթում սև փոշու անձրև և խեղդող խանձրահոտ։ Խրճիթում մարդիկ էին ապրում, բայց ձայն չը կար, ասես թէ կեանք չը կար։ Հիւանդ էլ կար, նա էլ լուռ էր, չէր անքում. այսպէս են նրանք, միշտ հնա-

զանդ ու համբերատար. չարիքը կարող է հազար կերպարանք առնել, հազար ձևով հարուածել, բայց մշտաւոր ցաւերին սովոր մարմինը կրում է լուռ, դժբախտները չեն հառաչում, չեն գալարւում իրանց անկողնի մէջ։

Ոսկօի գլխավերևում նստած էր Մարգարիտը և խնամոտ ձեռքով անդադար յարդարում էր ազատուա ծածկոյթի ու փալասների ծուէնները, որ մի կերպ պատսպարի հիւանդի վտիտ մարմինը։ Վաղուց էր հիւանդ Ոսկօն. ճանապարհին մրսեց և ն... գիւղը հասնելով՝ պառկեց ու այլ ևս չը վերկացաւ։ Այսօր նրա դրութիւնն առանձնապէս ծանր էր երևում. շնչառութիւնն անկանոն էր, աչքերը բորբոքած, այտերը ծածկուած տենդային չարագուշակ կարմրութեամբ։ Նա այրւում էր և անդադար ջուր էր խնդրում։ Այս բոլոր նշանները վհատեցնում էին Մարգարիտին. նա զգում էր, որ հեռու չէ սարսափելի ժամը, երբ հնքը մենակ կը ձգուի աշխարհի երեսին իր անպաշտպան որբերի հետ. ահա թէ ինչու նա

երկչոտ կերպով հետևում էր հիւանդի դէմքի արտայայտութիւններին, հետևում էր նրա խոր ընկած, չոր աչքերի անդիտակից, թափառական հայեացքին, որով կարծես նա ինչ որ բան էր փնտրում, վախենում էր մանաւանդ, երբ հիւանդն իր ոսկրոտ, դեղնած ձեռքը դուրս քաշելով փափաի տակից՝ օդի մէջ ինչ որ չարժուններ էր անում, ինչ որ համարում, ցոյց տալիս։ Կինը ժամանակ առ ժամանակ չուր է մօտեցնում Ոսկօի այրած շրթունքներին և ապա գլուխը ծնկան վրայ կռացրած օրօրում էր մեղմիկ և արտասուում երեխաներից գաղտնի։ Թոնրի չրթանը նստած էր տաներկու տարեկան Գալօն, սա էլ էր լուռ. մօր անհանգստութիւնը, ներքին տագնապը չէր խուսափում նրա անժամանակ հասունացած աչքերի հայեացքից. նրա մանկական զգայուն սիրտը ճմլուում էր ցաւից, երբ նկատում էր թէ ինչպէս մայրը օրօրում է գլուխը, ինչպէս լուռ է նա, և Գալօն նայում էր մօրը և մտածում... երկու ուրիշ փոքրիկներ՝ հինգ

տարեկան Ոսկօն և եօթ տարեկան Սիմօնն աւելի անհոգ էին. նրանք մինչև իսկ ընթրում էին այն չոր հացի պատառներով, որ այդ օրը երկսով միասին հաւաքել էին դռներից։

Երկու փոքրիկներից մեծը՝ Սիմօնը կամացուկ քաշեց Գալօի թևը.

—Գալօ, այ Գալօ. վերջինս նայեց եղբօրը հարցական եղանակով։

—Գալօ, ախր ամենքին էլ ուղարկում են երկիր, գիտես։

Գալօն գլխով դրական պատասխանի նշան արեց ու լռեց. մայրը պատուիրել էր նրան հօր ներկայութեամբ այդ մասին բարձրաձայն չը խօսել. բայց փոքրիկի հոգսը չէր. նա շարունակեց.

—Մենք էլ կերթանք հա, Գալօ։

—Հա, հա, սուս կաց, Սիմօն չան, կ'երթանք. կամացուկ ասաց Գալօն ու կրկին լռեց։

—Բա ինչի չար Սրբէն էսօր ասում էր, թէ դուք չէք երթայ երկիր, քո ափսոս հիւանդ է, ասաց՝ որ դուք կը ճնաք էստեղ, միշտ հայ հաւաքելով կ'ապրէք։

—Չէ, չէ, Սիմոն չան, Սրբէն սուտ է ասել, ափսո՛ն կը լաւանայ, մենք էլ կերթանք. սուս կաց, Թոզ ափսո՛ն քնի, որ չուտ լաւանայ։

—Ուսկո՛ւ, Ուսկո՛ւ, մենք էլ կ'երթանք, հէ՛, հէ՛, մենք կ'երթանք մեր երկիր, ափսո՛ն կը լաւանայ, կ'երթանք։ Գալօն ասաց, սուս ծիանք, որ լաւանայ։

—Ես էլ կը գամ, կոչեց փոքրիկ աղջիկն այնպիսի բողոքող եղանակով՝ ասես որոշուած լինէր նրան չը տանել. Սիմօնն այդ հասկացաւ, և քրոջն աւելի վախեցնելու համար վրայ բերեց.

—Քեզ չենք տանի, Ուսկո, քեզ չենք տանի. քեզ կը թողնենք Էստեղ, մենք կերթանք մեր խորոտ երկիրը։

Ուսկոն իրաւ որ վշտացաւ. նա դադարեց ծամելուց, իր փոքրիկ շրթունքներն ու այտերն ուռեցնելով՝ վեր գատկեց տեղից, վազեց դէպի հիւանդ հօր անկողինը և լացակումած կանչեց.

—Ափո՛, ափո՛, Սիմօնը չի թողնում, որ ես էլ երթամ մեր երկիր, ամենքը գնում են, ինձ չեն տանում։

Հիւանդը տխրութեամբ նայեց այդ փոքրիկին, որ բռնուած էր հայրենիք գառնալու տենչով, «հա» ասաց ու լռեց, աչքերը փակեց, ասես ինչ որ մտածելով. երևում էր, նրա գլխում խռնուած յիշողութիւնները չատ ծանր էին, որպէս զի նա խօսել կարողանար։ Փոքրիկն անպատասխան ձնալով՝ կանգ առաւ երկար, նայեց հօրը, նայեց մօրը, որ օրօրում էր իր գլուխը. և կարծես հասկացաւ իր հօր վիճակը, յանցաւորի պէս կոտրուած յետ գնաց և բռնեց իր նախկին տեղը, սուս կացաւ։ Ընդհանուր լռութեան մէջ յանկարծ լսուեց Ոսկօի նուազ ձայնը.

—Մարգարիտ։

—Էստեղ եմ, ասա Ոսկո։

—Երկիր կերթաք հմա... ինձանից ծածկում էիր... վա՛խ, երկիր, վա՛խ Աստուած։

Մանուկների վէճից հիւանդը հասկացել էր բոլորը։

—Չէ, Ոսկո, ով ասաց, թէ կ'երթանք, առանց քեզ ինչպէս գնանք։

—Առանց ինձ... իմն էլ չի լինի... գնացէք, Տէրը ձեզ հետ...

—Չէ, Ոսկո, չէ, կը լաւանաս, կը վերակենաս, Աստուած ողորմած է, լոյն օրեր կը գան, կերթանք մեր հող ու ջրին կը հասնենք: Մարգարիտն ասաց այս բոլորը, աշխատելով թագցնել իր յուզմունքը:

—Իմն էլ չի լինի. կրկնեց հիւանդը... գնացէ՛ք...

Նա մի րոպէ լռեց:

—Մարգարիտ. կինը զարձեալ կռացաւ հիւանդի երեսին:

—Կնիկ, դու քո Աստուած, ճժերին լաւ տար տեղ հասցրու, ուֆ. նա նորէն լռեց:

—Մարգարիտ, մեր երկիրն էլ «էնպէս» չի հիմա...

—Չէ, Ոսկո, էլ «էնպէս» չի:

—Դէհ, Տէրը ձեզ հետ, գնացէ՛ք...

—Կնիկ, ձմեռ է, թէ գարուն:

—Ձմեռ է, Ոսկո, ձմեռ է:

—Մեր երկիրն էլ ձմեռ է հիմա. էնպէս չի:

—Հապա, մեր երկիրն էլ հիմա ձմեռ է:

—Հը՛ւ, կնիկ, մեր սարերի ձիւնը... չա՞տ է, չէ... սարերը բարձր են:

—Շա՛տ-շատ, Ոսկո, մեր սարերը բարձր են նրա համար:

—Շա՛տ կայ մինչև գարուն:

—Չէ, Ոսկո, գարունը մօտ է:

—Հա, դուք գարնանը կ'երթաք, մեր երկիրն էլ «էնպէս» չի, գնացէք, իմն էլ չի լինի, ինձ էլ գարուն պէտք չի... էս երկրում գարուն էլ չը կայ, ծաղիկ էլ չը կայ, մեր երկիր ծաղիկ չա՞տ է, չէ, կնիկ:

—Հա, Ոսկո, մեր երկիրը խօրոտ է, սուս կաց, որ քունդ տանի, լաւանաս, գնանք մեր երկիր:

—Իմն էլ չի լինի, իմը պրծաւ. լսիր, կնիկ, Գալօին չը թողնես մենակ երթայ Բազրգեան բուլդոզները, էն կողմերը խօ գիտես, չարի բնակ է, ահ է:

—Չեմ թողնի, Ոսկո, դու հանգիստ կաց:

—Էն ջրը է մեր չայը [1]) վարարում. կամենովին [2]) չէ...

---

1) Գետ. 2) Կամենով—Համբարձման տօնն է կոչւում, գուցէ, որովհետև կամենով բլրինձ են ուտում:

—Հա՛, կամենովին, Համբարձմանը։

—Հո՛, կնիկ, մեր չայը գիժ է, գարնանն ինչեր է անում. նա ժպտայ էլ մոռացել իրանց գեսի գժութեան մասին. Մարգարիտ, չարունակեց նա. թող Սիմոնն ու Ուսկան այդ ժամանակ անիծ դուրս չերթան, կը խեղդուեն, գիտես ինչպես կը պատահի, մեր գռնից որ դուրս դան... էն կանաչ գարն է... գարի տակ չայն է, կը վազեն գարի գլուխը, ջուրը տակից հողը կերած կը լինի, գարը կը փլի և երեխաները կ՚ընկնեն կը խեղդուեն. չը թողնես երթան դեպի կանաչ գարը։

—Հա՛, հա, չեն երթայ, դու հանդիստ կաց։

Հիւանդը լռեց, փակեց աչքերը։

Մոռածում էր արդեօք իր վաթանի մասին, անցեալ յիշողութիւնները էր փրնտրում, թէ խօսելուց յոգնած, ուժասպառուած լռեց. երօք և՛ մէկն էր և՛ միւսը։ Խօսելու ժամանակ նկատւում էր, որ նա առանձին չանքեր է գործ դնում մէկիկ-մէկիկ յիշել իր վաթանի բոլոր անկիւնները, նոյն իսկ աննշան առարկաները

այդ ժամին նրա համար գարձել էին հետաքրքիր, գրաւիչ, քաղցր, նրանք խօսում էին նրա սրտին. նրանք մի առանձին փայլ գգեցած էին ներկայանում նրա աչքին։ Մահամերձ հիւանդի պղտոր երևակայութիւնը յուզուած էր ոչ այնքան զաւակների ապագայի հոգսով, որքան վաթանի յիշողութիւններով։ Օրհասական րոպէն դուրս էր մղել նրա մտքից այն բոլորը, ինչ որ այնպէս մրթագնում էր հայրենիքի պայծառ գաղափարը, արեան բռնարային քօղ ձգելով նրա չքնաղ պատկերի վրայ. մնայել էր ինքը, հայրենիքը իր գիւթիչ տեսքով, իր ամենանուիրական յիշողութիւններով, և հիւանդն աշխատում էր վայելել այդ պատկերի պատճառած գերագոյն հաճոյքը, աշխատում էր երևակայել այն իր ամբողջութեամբ՝ միայն կատարեալ գեղեցկութեան մէջ, երջանիկ, լուսաւոր, առանց ցաւի, առանց սևերի, առանց արեան. աշխատում էր որքան կարելի է շատ անուններ տալ, կրկնել, երեքկնել ծանօթ անկիւնների, ծանօթ առարկաների, արտի, դաշ-

տի, սարի, ձորի, ջրի, քարի, գետի ա-
նուններըը, արտասանել այնպէս, որ լինըը
լսի, կամ կլինի ստիպուած լինի կրկնել։
Դժուար էր նրա համար այսքան խօսել,
այսքան բան ասել. չրթունքներըը չորա-
նում էին, կուրծքը ճնշւում էր, ձայնը
կտրւում էր, կոկորդը նեղւում էր, բայց
նա խօսում էր, դրաւուած իր վաթանով
մինչև ուժասպառուիլը. այդ ժամանակ
միայն նա մի փոքը լռում էր, որպէս զի
կրկին սկսի խօսել նոյն նիւթի վրայ, մին-
նոյն հարցերը տայ կնոջը, միևնոյն պա-
տասխաններն ստանայ։ Վերահաս, ան-
խուսափելի մահուան առաջ, նրա մէջ
զարթել էր հեռաւոր հայրենիքի սէրն
իր բոլոր դրաւչութեամբ, և զարթել էր
բուռն, անզուսպ կերպով։ Ա.յն միտքը,
թէ նա այլ ևս չի կարող տեսնել իր սի-
րուն վաթանը, թէ նրա ոսկորները պիտի
մնան օտար երկրում մոռացուած, անտէր-
անտիրական, գուցէ և անյիշատակարան,
նրան ստիպում էր գէթ երևակայու-
թեամբ մի քանի րոպէ մահից առաջ
ապրել այդ քաղցր վաթանում, վերջին

անգամ մտքով սլանալ այն տուրը տեղերը,
ուր անցել էր նրա մանկութիւնը, ուր սև
ու կարմիր օրեր էր տեսել. և նա խո-
սում էր անվերջ։

Շատ գիշեր անցաւ, ճրագի լոյսը
կամաց-կամաց նուազում էր, երկու փոք-
րիկներն իրանց տեղերում վաղուց քնել
էին հայի պատառները փոքրիկ ձեռնե-
րով կրծքերին սղմած. Գալօն նստած տե-
ղում նիրհում էր, թէև աչքատում էր
չը քնել բոլորովին. ամեն անգամ երբ
ծանրացած գլուխը կռանում էր կրծքին,
նա ցնցւում էր. գլուխը բարձրացնում,
աչքերը ճպճպացնում, բաց անում, աշ-
խատելով քունը փախցնել, իզուր. հայրն
ու մայրը աղօտ կերպով նկարւում էին
նրա աչքերին, և քունը կրկին ընկճում
էր նրան, քնոտ աչքերը փակւում էին։

Հետզհետէ հիւանդի տենդոտ չնչառու-
թիւնն աւելի և աւելի նուազում էր։
Դուրսը լուռ էր. միայն ցուրտ քամին
խաղում էր նեղ պատուհանի պատա-
ռուած թղթի հետ աւելի և աւելի մե-
ծացնելով բացուած անցքը ներս մտնելու-

համար, ասես թէ նա էլ էր մրսում, նա էլ էր ապաստան փնտրում ինչպէս ուշացած, մոլորուած ճանապարհորդ, որ ամեն տեղից մերժուած, եկել էր բաղխելու այս թշուառների դուռը։ Ամեն անգամ, երբ լուսամուտում խշխշում էր պատառուած մրոտ թուղթը, Մարգարիտը բարձրացնում էր գլուխը, նայում էր դէպի այն կողմը, ապա զգուշութեամբ յարդարում էր հիւանդի ծածկոյթը, որ չը մրսի։ «Ա՜խ, գոնէ մի կենդանի ձայն, մի աղմուկ, մի շշուկ լսուէր, մտածում էր նա. մի ծանօթ, մի հարեւան բաց անէր դուռը»․ սակայն ոչ ոք չը կար, լուռ էր չորս կողմը և միայնութիւնը կամաց-կամաց աւելի ճնշող էր դառնում։ Եւ յանկարծ այդ սպանիչ լռութիւնը վըրդովուեց մի շան չարագուշակ ոռնոցով, զի՜լ, երկա՜ր ոռնոցով. քամին ուժգին թափով խփեց լուսամուտին և թուղթը միանգամից պատռուելով՝ քաշ ընկաւ, բաց թողնելով մի անցք, որտեղից փչում էր ցուրտը. Մարգարիտն այժմ վախենում էր, նա չորս կողմը նայեց.

—Լսեցի՞ր, Մարգարիտ. ասաց յանկարծ Ոսկօն, գալիս են. թո՛ղ գան, ժամանակն է։

Նա խօսում էր հոգեառ հրեշտակների մասին. Մարգարիտն այս անգամ ևս առաւել սարսափեց. կրկին լռութիւն տիրեց։

—Ջո՛ւր, կանչեց հիւանդը. կինը ջուրը նրա չրթունքներին մօտեցրեց։

—Կնի՛կ, մեր Զռիկ աղբրի ջուրը շատ սառն է չէ՞, ամառը շատ սառն է լինում. Գարօն որ մեծանայ, հունձ անի, քրտնած լինի, թող շուտով չը խմի աղբրի ջրից. կը մրսի, կը հիւանդանայ։

—Հա՛, չի խմի, Ոսկօ, չի խմի։

—Մէկ էլ, մտքիցս էլաւ, կնի՛կ, էն ծը-տեղ է, ուր շատ ղոխ ու բոխ, խաւրծիլ կա·, կնիկները քաղում են գարնանը. էն ծըտեղ է, կնիկ։

—Սև քարի ձորը, Ոսկօ, Սև քարի։

—Հա՛, հա՛, Սև քարի ձորը։ Խաւրծիլ ու բոխ շա՜տ կայ չէ՞... հիմա ինչքան կա՜յ... չէ՞ կնիկ. հիմա շատ կայ խաւրծիլ։

—Ախր դեռ ձմեռ է, Ոսկօ։

—Ձմեռ է, ձմեռ է. գարնանը կը լինի. էնպէս չէ՞... Կնի՛կ, գիտես, գարնանը

մենակ չերթաս Սև քարի ձորը խաւըրծիլի, հեռու է, լաւ չի. մենակ մի գնաս։

—Մենակ չեմ գնայ, Ոսկո, միասին կ'երթանք, քեզ հետ կ'երթամ։

—Հրե, իմն էլ չի լինի, իմը պրծաւ։

Հաւը խօսեց, ուժասպառ հիւանդը դեռ փորփրում էր իր թուլացած մառախլապատ միտքը, դեռ գտում էր իր պղտոր երևակայութիւնը, իր յիշողութիւնը, որքան կարելի է աւելի մանրամասնութիւններ մտաբերելու համար, որպէս զի կարողանայ վառ պատկերացնել իր վաթանի սիրուն տեսքը, որ արագ-արագ ծածկւում էր խաւարի անթափանցիկ քողով, հեռանում; փախչում էր նրանից, կորչում էր անսահմանութեան մէջ և այն յաւիտեան, անդարձ. ի զո՞ւր էր նա աշխատում բռնել, պահել այդ պատկերը, կեանքն էր փախչում; խոյս տալիս նրանից, տանելով իր հետ ամեն ինչ, և՛ անցեալ, և՛ յիշողութիւններ, և՛ վաթան։

Ճրագի լոյսն այնքան նուազեց, որ առարկաները խրճիթում քողապատ էին և լուսում Մարգարտի աչքին. հիւանդի ձայնը

նոյնպէս իսպառ նուազեց, բայց և այնպէս նա կարողացաւ նորից խօսել թուլթուլալով.

—Կնիկ, էն ձր կողմից եկանք մենք։

—Էս կողմից եկանք այ, էս կողմից. կինը ձեռքով ցոյց տուեց դէպի հարաւ։

—Էդ կողմից եկանք. դէ որ էդպէս է, չուռ տուր իմ անկողինը, թող երեսս դէպի էն կողմը դառնայ։ Կինը կատարեց նրա ցանկութիւնը կրօնական երկիւղածութեամբ. նա զգում էր մահամերձ ամուսնու այդ վերջին ցանկութեան բոլոր վսեմ խորհրդաւորութիւնը. զգում էր խորապէս վայրկեանի բոլոր վեհութիւնը. նա գիտէր մինչև այժմ, որ մեռնողի վերջին ցանկութիւնն է լինում երեսը դէպի աղօթարան դարձրած իր չունչը փչել, բայց ահա մէկը՝ որ փոխում էր իր աղօթարանը, որ իր աղօթքի վերջին մրմունջները արտասանում էր երեսը դէպի վաթանը դարձրած, որ ուզում էր իր վերջին հայեացքը հայրենիքի վրայ հանգչի, դէպի հայրենիքն ուղղած մեռած

ժամանակի և տարածութեան մէջ սառած, անշարժացած յաւիտեան։

—Էս էլ աղօթարան է, կնիկ, քաղցր աղօթարան է, էսպէս լաւ է, ասաց Ասկօն, երբ կինը կատարեց նրա ցանկութիւնը։

Ճիշտ այդ կողմն էր պատուհանը. հիւանդն աչքերը չէր դէպի այդ նեղլիկ անցքը, նայում էր, նայում էր դէպի դրսի խաւարը, նայում էր դէպի երկինք անյագ, անդադար։ Պատուհանի անդիմաց երևում էր մի հասիկ աստղ վառ ու պլպլուն, նրան էր նայում մեռնողը, և ասես գրաւուած նրա փայլով, էլ չէր խօսում, այլ միայն նայում էր. ոմն կարող էր իմանալ թէ երկրի և երկնքի մէջ կախուած այդ հոգին ինչ էր խորհում այդ րոպէին, արդեօք իր մտքերը, իր այրուած սրտի կարծեան էր հաղորդում երկնքի լուսատուին, որ իր վաթանին հասցնի, թէ վերջին աղօթքներն էր մրմնջում իր թըշուառ հայրենիքի վերակենդանութեան համար։ Երկար նայեց. և վերջապ շրթունքները մեղմիկ մրմնջացին.

—Ի՞նչ խօրոտ է.

—Ի՞նչը։ Ոսկօ, ինչն է խօրոտ։

—Վաթանն ինչ խօրոտ է, կնիկ, վաթանը չէս տեսնում, ա՛յ։—Նա զառանցում էր—կնիկ, եկաւ ինձ էլ տանի, ես էլ կը գամ, քիչ էլ կա՛ց, վերևից կը գամ, էնտեղից կ՚երթանք, էնտեղից, վերևից լաւ է, հեշտ է, էնպէս չէ, ներքևն ահ է. արիւն է. ինչքան արիւն կայ. ծով է ծով, վրայից կը թռչենք...

Աստղիկը շարունակում էր յուրա-յուրա պլպլալ. մեռնողի աչքերը բորբոքուած հետևում էին նրա փայլին. շնչառութիւնը թուլացաւ այնպէս, որ հազիւ մի թեթև շշուկ էր լսւում։ Նա այժմ բոլորովին լռեց, ասես տարուած աստղիկի փայլով. հեռաւոր վաթանի սիրուն պատկերը նրա համար կարծես մարմնացել էր այդ աստղիկի մէջ. նա վառ էր ու պայծառ, հայրենիքը գրաւիչ ու քաղցր։ Մէկ էլ յանկարծ նա դուրս հանեց ծածկոյթի տակից իր վտիտ ձեռները, ինչքան կարող էր դէպի երկնքի լուսատուն մեկնեց, շրթունքները չարժւում էին, նա բաներ

էր ասում, բայց խօսքերը կոկորդից դուրս չէին գալիս, թէև նա ջանք էր անում ասել ինչ որ բան։ Յանկարծ վերջին ոյժերը հաւաքեց, բարձրացաւ տեղից, ձգուեց դէպի աստղիկը յետին թափով, ապա նոյն թափով էլ յետ ընկաւ բարձի վրայ և մնաց անշարժ, աչքերը չռած աստղիկի վրայ, որ շարունակում էր պլպլալ խաւար անսահմանութեան մէջ և կարծես կարեկցութեամբ դիտում էր հողային աշխարհի մի մոռացուած անկիւնում, խաւարի մէջ բուն դրած այս մեծ ցաւը։ Ճրագը մարեց, խրճիթը կորաւ թանձր խաւարի մէջ, հեռւում դարձեալ լսուեց շների այլանդակ ոռնոցը։ Մարգարիտը սարսափեց, նրան թուաց՝ թէ խրճիթը լցուեց ոգիներով. մեռելի մերձաւորութիւնը, իր միայնութիւնը և հոգեմաշ խաւարը սոսկումով պատեցին նրան, նա դողում էր ամբողջ մարմնով. ճարը կորած՝ շօշափելով գըտաւ Գալօին, ցնցեց, արթնացրեց, իր մօտ քաշեց մի կենդանի շունչ լսելու համար։ Երեխան հասկացաւ սարսափելի

իրողութիւնը. նրանք մօտ կպան իրար և մենաւոր խրճթի ճնշող լռութիւնը վրդովուեց այրի մօր և որբ զաւակի մեղմիկ հեծկլտանքներով։

Խրճիթում ցուրտ էր ու խաւար, դուրսն էլ էր խաւար, դուրսն էլ էր ցուրտ. խաւար ու ցուրտ էր նաև երկու սգաւորների սրտերը. մէկ աստղիկն էր վերևից պլպլում իր մեղմիկ լոյսով, բայց նրա շիթերն էլ ցուրտ էին, ինչպէս ամբողջ աշխարհը։

II.

Լոյսը բացուեց. վրայ հասաւ մի ամպամած ու թխպոտ օր. ձիւն էր գալիս։ Մայր ու որդի սգաւոր խրճթից դուրս գալով զանազան կողմեր գնացին. որդին խանութներից պատանք պիտի մուրար, մայրը՝ քահանայից հոգևոր արարողութիւն. մէկը մամոնայի և միւսն Աստուծոյ պաշտօնեայի դուռը պիտի թակէր. դժուար էր որոշել, թէ մուրացկանութեան այս երկու տեսակից որն էր աւելի անօրինակ, պատանը, թէ ծիսակատարութիւն մու-

րալը։ Խանութներըը բազմաթիւ էին, շուկան ընդարձակ. երեխան չը գիտեր ո՞ր խանութի դուռը բանայ, որ չը մերժեն, նա անցնում էր կամացուկ մեծ ապակիներով դռների առաջից և զգուշութեամբ նայում էր մարդկանց դէմքերին. ասում են, որ երեխաները մարդկանց հոգին ճանաչելու ընդունակութիւն ունեն, որ բնութիւնը տուել է նրանց այդ կարողութիւնը որպէս զօրավիգ իրանց թուլութեան, որպէս միջոց ինքնապաշտպանութեան ընդդէմ չարերի։ Խեղճութիւնն ու անմեղութիւնը եղբայր զարձած՝ այդ առաւօտ անցնում էին խանութների շարքերի առաջից առանց համարձակուելու բացել որ և է դուռ. մռայլ ու անհամբոյր չէին շուկայի բոլոր դէմքերը. կային դէմքեր, որոնցից ասես նոյն իսկ անմեղութիւն էր կաթկթում, բայց մանկական անմեղութիւնը վախենում էր առաջինից. նրանք նման չէին. դէմքեր կային, որոնց վրայ ժպիտը ոչ թէ խաղում էր, այլ ասես թէ ապուել, մնացել էր պատրաստ ամեն մեկի ծառայութեան, սակայն խղճութիւնը

փախչում էր այդ ժպտից էլ. նրա մէջ մի սարսափելի բան կար։ Սիրուն աչքեր կային, վառ, պայծառ, մանուկը նայում էր այդ աչքերին. նրան թուում էր, թէ դտել է փնտրածը, բայց երբ այդ սիրուն աչքերը թարթում էին, երբ բիբերը չարժուում էին այս ու այն կողմը, նա սարսափած փախչում էր. չը կաթ, չը կար մի դէմք, որ մանկանը վստահութիւն ներշնչէր. չը կար մեկը, որ ժպտար այնպէս՝ ինչպէս իր հայրը կը ժպտար, նայէր այնպէս, ինչպէս իր հայրը կը նայէր. թուում էին ժպիտները, սպանիչ, չանթող էին հայեացքները և մանուկը փախչում էր դրանցից։ Խեղճ երեխայ, աշխարհի «խեր ու շառին» անտեղեակ, նա չը գիտէր դեռ ևս, որ փախչելով դժուար է ազատուել, որ ամեն կողմ ուր բոյն է դրել մարդը, իշխողը այդ ժպիտն է, դրանով է կառավարում աշխարհը, դա է ծառայում մարդկանց յարաբերութեան իբր հիմնաքար. ժպիր, ժպիր, կեղծ թէ անկեղծ, ոչ է հարցնում. ժպտով է չարժում վաճառականն իր արշինը,

ժպտով է կողոպտում աւազակն իր զոհին, ժպտով է գրում պաշտօնեան իր խորհրդաւոր թուղթը. ժպտով է առաբադրել տալիս վաշխառուն իր մուրհակը, ժպտով է արտասանում վկան իր կեղծ ցուցմունքները, ժպտով են դատապարտում անմեղ անճարին, և այդ բոլոր ժպիտների մէջ խեղդւում է անմեղութիւնն ու խեղճութիւնն առանց հասկանալ կարողանալու, թէ ինչպէ՞ս մի ինչ մարդը և՛ ժպտում է և՛ սպանում։ Գալն էլ այդ առաւօտ հասկանալ չէր կարողանում, թէ ինչու ինքը չի համարձակւում այդ ժպտացող դէմքերից մէկին ու մէկին դիմել և նա չարաչնակում էր գնալ։ Շուկան վերջանալու վրայ էր. նա արդէն մի քանի ծայրումն էր. էլ ճար չը կար, պէտք էր մտնել վերջապէս, պէտք էր խնդրել, ազաչել. հայրը պատուն չունէր։ Ա՜հա նա բացեց մի խանութի դուռը. երկար ժամանակ նրա վրայ ոչ ոք ուշադրութիւն չէր դարձնում. առևտուրը շա-

րունակւում էր, արշինը չարժւում էր։ Երեխան երկար սպասեց...

—Ախօս մեռաւ. ասայ նա վերջապէս հազիւ լսելի ձայնով և արտասուքները կախուեցին թերթերունքներից։ Նրան չը լսեցին, նրա վրայ ուշք չը դարձրին, ղբաղուած էին։ Մանուկը մի քիչ էլ լուռ մնայ. կանգնած տեղում չարժուեց, հազայ. ի գո՞ր։

—Ախօս մեռաւ, կրկնեց նա մի փոքր աւելի բարձր ձայնով։

—Աստուած հոգին լուսաւորի, գնա, գնա, «Աստուած տայ», պատասխանեց խանութպանը կարծելով՝ որ երեխան հօր մահը՝ ճիշտ կամ կեղծ, պատրուակ բռնած՝ դրամ է հաւաքում։

Մերժումը շատ էր անողորմ որպէս զի երեխան սիրտ անէր ասել, որ դրամ չէ ուզում, այլ պատան իր հօր համար։ Ո՛վ գիտէ, գուցէ պատան չը մերժէին, թէև դա աւելի արժէ քան մի քանի կոպէկ ողորմութիւնը։

Դա զարմանալի էլ չէր լինի, որ ունեւորը չի կամենայ, որ աղքատի խնդրածը

միշտ պատան լինի. դա ողորմութեան վերջաբանն է. էլ նա ստիպուած չէր լինի կրկնել այն սարսափելի երկու խօսքը, թէ՝ «Աստուած տայ», որոնք շրթունքներ են այրում, որովհետև արտասանողն զգում է, թէ հայհոյում է Աստծուն՝ ուրանալով նրա տուածը, որ խեղճութիւնը զուրկ ձեայ. գողութեան ամենաստոր ձևն է այդ։ Զարագործը միշտ կը դողայ, գար- մանալի է, որ ունևորը առանց ներքին տագնապի, առանց մի առանձին դժուա- րութեան չի կարողանում այդ երկու դիւրաբառերը շպրտել խեղճերի երեսին։ երբ դռան ճեղքից ներս է սողոսկում մի չորացած վտիտ ձեռք, երբ ականջը լսում է այն դողդողուն ձայնը, որ ողորմու- թիւն է հայցում, գէութ ունևորի առա- ջին հոգսն է լինում, թէ ինչպէս պիտի արտասանի այն երկու սարսափելի բա- ռերը, որոնք չը նայելով յաճախակի գոր- ծածութեան, երբէք, երբէք սովորական չեն դառնում։ բարոյական օրէնքներ կան, որոնք գանում են տիեզերքի անսահման ոգու ձեռքը վեր, վեր աշխարհից, և

մարդն անկարող է խախտել այդ օրէնք- ներն անպատիժ։ Ահա թէ ինչու սարսա- փելի բառերի արտասանելու ահեն մի առիթ նրան զայրացնում է, հեշտ չէ ա- սել «Աստուած տայ», երբ նա արդէն տուել է։ Հարուստը զայրանում է ոչ թէ նրա համար, որ իրան անհանգիստ են անում յաճախակի, այլ որ ինքն ստիպուած ի լինում տալ ահեն անգամ և տալ զարհուրելի տանջանքներով։ Ով երբ և իցէ լսել է մի բախտաւոր բերանից այդ երկու բառերը, որոնք այնպէս վիրաւո- րում են և՛ մարդուն և՛ Աստծուն, նա անշուշտ նկատած կը լինի, թէ ինչպէս այնուհետև մի քանի րոպէ այդ մարդը մնում է սառած, մտածմունքի մէջ ընկըղ- մած, ասես թէ մի անուղղելի սխիր գոր- ծած լինի և այն՝ Աստուծոյ դէմ. թէև նա այնուհետև էլ չարունակում է գոր- ծել միևնոյն սխիրը, բայց միշտ տանում է պատիժը, միշտ խղճի սուր խայթոց- ները տանջում են նրան։ Եթէ գէութ հա- րուստներ կան, որոնք գողում են ահեն մի կոպեկի առաջ, դա անխորհուրդ չէ-

միշտ պատան լինի. դա ողորմութեան վերջաբանն է. էլ նա ստիպուած չէր լինի կրկնել այն սարսափելի երկու խօսքը, թէ՝ «Անտուած տայ», որոնք չրթունքներ են այրում, որովհետև արտասանողն զգում է, թէ հայհոյում է Աստծուն՝ ուրանալով նրա տուածը, որ խեղճութիւնը գուրկ ճնայ. գողութեան ամենաստոր ձևն է այդ։ Զարագործը միշտ կը գողայ, զարմանալի է, որ ունևորը առանց ներքին տագնապի, առանց մի առանձին դժուարութեան չի կարողանում այդ երկու դուրս բառերը շպրտել խեղճերի երեսին։ Երբ գռան ճեղքից ներս է սողոսկում մի չորացած վտիտ ձեռք, երբ ականջը լսում է այն դողդողուն ձայնը, որ ողորմութիւն է հայցում, գէուէ ունևորի առաջին հոգան է լինում, թէ ինչպէս պիտի արտասանի այն երկու սարսափելի բառերը, որոնք չը նայելով յաճախակի գործածութեան, երբէք, երբէք սովորական չեն դառնում. բարոյական օրէնքներ կան, որոնք գանում են տիեզերքի անսահման ոգու ձեռքը վեր, վեր աչխարհից, և

մարդն անկարող է խախտել այդ օրէնքները անպատիժ։ Ահա թէ ինչու սարսափելի բառերի արտասանելու ահեն մի առիթ նրան զայրացնում է, հեշտ չէ ասել «Անտուած տայ», երբ նա արդէն տուել է։ Հարուստը զայրանում է ոչ թէ նրա համար, որ իրան անհանգիստ են անում յաճախակի, այլ որ ինքն ստիպուած լինում ստել ահեն անգամ և ստել զարհուրելի տանջանքներով։ Ով երբ և իցէ լսել է մի բախտաւոր բերանից այդ երկու բառերը, որոնք այնպէս վիրաւորում են և՛ մարդուն և՛ Աստծուն, նա անշուշտ նկատած կը լինի, թէ ինչպէս այնուհետև մի քանի րոպէ այդ մարդը մնում է առած, մտածմունքի մէջ ընկղմած, ասես թէ մի անուղղելի ոճիր գործած լինի և այն՝ Աստուծոյ դէմ. թէև նա այնուհետև էլ չարունակում է գործել միևնոյն ոճիրը, բայց միշտ ստանում է պատիժը, միշտ խղճի սուր խայթոցները տանջում են նրան։ Եթէ գէուէ հարուստներ կան, որոնք գողում են ահեն մի կոպեկի առաջ, դա անխորհուրդ չէ.

ամեն մի առարկայ գնահատում է հա-
մաձայն այն աշխատանքի, որով այդ ա-
ռարկան ձեռք է բերուել. իսկ գՃուձ,
անսիրտ հարստի ամեն մի կոպեկը ձեռք
է բերուել բարոյական զարհուրելի տան-
ջանքների գնով. նա իրաւունք ունի դա-
ղալ իր դրամի առաջ. դրանց համար նա
«հոգի է այրել»: Այս խանութում «հո-
գի էին այրում» ժպտալով, և Գալօին
ասացին «Աստուած տայ». երեխան դուրս
գնաց. կրկին սկսեց դիտել խանութների
դռները: Ահա մի ուրիշ խանութ. Գալօն
կանգ առաւ, մի փոքր դիտեց և ներս
մտաւ:

—Ափսօս մեռաւ, պատան չը կայ, որ
թաղենք. ասաց նա կամացուկ:

Մի քանի արշին կտաւ կտրեցին և
տուին նրան. զարհուրելի բան կը լինէը.
եթէ մարդիկ սովորէին ասել, թէ՝ «պա-
տանն էլ Աստուած տայ»: Այդ ժամա-
նակը դեռ չէր հասել. այդ անողորմ բա-
ռերը չարտասանեցին և Գալօն դուրս
եկաւ խանութից հօր պատանը թևի տակ.
նա չտապով տուն գնաց: Մի քանի ժա-

մից յետոյ քահանայի պատուէրով ժամ-
հարը փորեց մի գերեզման. Գալօն այն-
տեղ էր և ձեռքերով քաշում էր հողը,
մինչդեռ վերևից ձիւնը թափւում էր ու
թափւում: Դագաղ վերցնող էլ ճարուեց
և քիչ յետոյ Ոսկօի դիակը փոսի առաջն
էր. բայց էին աչքերը, սառած հայեացքը
ուղղուած դէպի երկինք, ուր նա կարծես
փնտռում էր տակաւին այն աստղիկը,
որի մէջ տեսաւ նա վերջին անգամ իր
վաթանի պատկերը, որի միջոցով վա-
թանը կանչում էր նրան: Սակայն աստ-
ղիկն էլ չը կար երկնքում: Նրա լոյսի փո-
խարէն ցած էին թափւում ձիւնի թեր-
թիկները, և սպիտակ չերտով ծածկում
պանդխտի դիակը, ծածկում նրա բաց
բիբերը, մինչդեռ քահանան կարդում էր
աղօթքը: Փիչ յետոյ իր յաւիտենական
քնակարանում սառն հողաթմբի տակ
ծածկուեց պանդուխտն իր վաթանի կա-
րօտով, իր այրուած սրտով, իր անհուն
ցաւերով և ծածկուեց յաւիտեան: Երբ
Գալօն մօտեցաւ համբուրելու աւետա-

րանը, նրա շրթունքները կամացուկ մըրմընջացին՝

—Տէրտէր, Աստուած տայ։

Դեռ երբէք այս երկու բառն այսքան ի դէպ, այսքան արդար կերպով չէին արտասանուել։

III

Օրեր անցան, հասաւ գարունը. թշուառներին վերադարձնում էին. նրանք խմբեր էին կազմում մի «աչքում արցունք, միւսում խնդութիւն», դէպի վաթան ճանապարհ ընկնելու համար։ Այդպէս են չւում աշնանը թռչունները։

Երեկոյեան Մարգարտի մօտ եկաւ իրանց գիւղացիներից մէկը.

—Մարգարիտ, ասաց. գիշերը պատրաստուիր, էգուց առաւօտ շուտով ճանապարհ ենք ընկնում. աշխատիր, պատրաստ լինես, որ «էլից» յետ չը մնաս, թէ չէ մենակ կը մնաս, շուարած ու խեղճ։

Մարգարիտը խոստացաւ պատրաստ լինել. ինչ ունէր պատրաստելու, բաւական

էր երեխաներին զարթեցնել և ձեռքերից բռնել։

Առաւօտեան լուսաբացից դեռ շատ առաջ նրա դուռը թակեցին. ներս մտաւ նոյն հարևանը։

—Դէ, շուտ, Մարգարիտ, երեխաներին վերկացրու, ճանապարհ ենք ընկնում։

—Ես չեմ գնում երկիր. եղաւ Մարգարտի պատասխանը։

Մարդն ապշած մնաց։

—Ի՞նչպէս թէ չես գնում, չէ որ ուղարկում են։

—Ես յետոյ կը գամ։

—Յետո՞յ... մենա՞կ... ի՞նչ պատահեց քեզ, ա՞յ կին. գժուեցիր, ի՞նչ է, երեխաներիդ յետևն ես ընկնել. խելքի արի, մեղք ես, խեղճ ես, քեզ չես խղճում, գոնէ այս որբերի մասին մտածիր։

—Ես յետոյ կը գամ. կրկնեց Մարգարիտը։

—Տէր Աստուած, ի՞նչու. ի՞նչ պատահեց մի գիշերուայ մէջ։

—Ոչինչ, ես յետոյ կը գամ, Աստուած ողորմած է, էլի գնացող կը լինի։

Զարմացած ու շուարած հարևանը գլուխն օրօրելով թողեց, գնաց։

Իրաւ որ զարմանալի էր. ի՞նչ էր Մարգարիտի այս յանկարծակի որոշման պատճառը. ի՞նչ էր պատահել մի գիշերուայ մէջ։

Մի գիշե՜ր... հեշտ է ասել. ո՜, նա երբէք, երբէք մոռանալ չի կարող այդ սարսափելի գիշերը։ Ահա թէ ինչ էր պատահել։

Երբ բոլորովին մթնեց, երեխաներն այս ու այն կողմում իրանց անկիւններում կծկուեցին, քնեցին։ Մարգարիտը մնաց նստած թոնրի շրթին. ճրագի խղճուկ լոյսը շարունակում էր պլպլալ։ Երկու ձեռքերով գրկած ծնկները, Մարգարիտը քաշ էր ձգել գլուխը կրծքի վրայ և հայեացքը ճրագի բոցին ուղղած՝ մտածում էր. որչա՜փ բան կար մտածելու... մինը միւսից սարսափելի էին այդ մտքերը—երեք մանր երեխայ, լեռնե՜ր, լեռնե՜ր լի հարամիներով, երկար, դաժանելի ճանապարհ, ամեն քայլում արիւն, մահ, վերջն էլ ո՞վ գիտէ, ինչ է

սպասում... էլ գիւղ կա՞յ... էլ տուն ու տեղ մնացե՞լ է... գոնէ Ոսկոն կենդանի լինէր. չը գիտէ երանի ասի նրան, թէ խղճայ. ի՞նչ ցաւերով մեռաւ խեղճը, ի՜նչպէս էր ուզում տուն դառնալ, վաթանը տեսնել, պիտի մնայ օտար հողում, անտէր, անքար, մոռացուած գերեզմանում. Նա սկսեց ցաւել Ոսկոի վրայ, ո՞վ խունկ կը ծխի վրան. անխունկ, անաղօթք մեռնելը մի ցաւ է տիրոջ համար։ Այսպէս էր մտածում Մարգարիտը. շատ գիշեր անցաւ. դուրսը լուռ էր, խաւար. ներսում պլպլում էր ճրագը և նրա դողդոջուն բոցին նայում էր Մարգարիտը երկար-երկար։ Մէկ էլ յանկարծ այդ բոցն սկսեց ձգուել վեր, բարձրացաւ, լայնացաւ և զարհուրած Մարգարիտը բոցի փոխարէն իր առաջը տեսաւ մի մարդ, մի հիւանդ, գզգզուած մարդ, որի գունատ ու մռայլ դէմքը կրում էր անհուն ցաւերի կնիք. եղանակը ցուրտ չէր. բայց նա դողդողում էր ամբողջ մարմնով, ցրնցոտիները չէին ծածկում նրա մերկութիւնը, ուսի վրայ ձգուած էր մի սպի-

տակ կտաւ, որ երկու կողմից մինչև գե-
տին էր հասնում: բայց նա այդ կտաւով
չէր ուզում ծածկել իր մերկութիւնը,
նրան ձեռք չէր տալիս և դողում էր,
դողում: Թշուառութեան ու վշտի մի
սպանիչ մարմնացումն էր այդ պատկերը:
Մարգարիտը նայում էր. յանկարծ նրա
մազերը դիզացան գլխին, սարսափի դող
անցաւ բոլոր մարմնով, նա ճանաչեց Ո-
կսիին. իսկ և իսկ Ոսկսիին, նոյնպէս հի-
ւանդ, նոյնպէս տանջուած, ինչպէս էր
նա մահուան անկողնում: Մարգարիտը
փորձեց ճչալ, բայց ձայնը խեղդուեց կո-
կորդում: ուզեց փախչել, անկարող եղաւ
մի քայլ անգամ անել. ուստի նա փակեց
աչքերը, որ գոնէ չը տեսնի մեռելի պատ-
կերը. սակայն այդ էլ չօգնեց. նա լսում
էր Ոսկսի առաջնորդի չխկչխկոցը, զգում
էր, թէ ինչպէս նա դողում է: Երկար
ժամ այդպէս, ապա կամայական գլուխը
բարձրացրեց, որ տեսնի, թէ չը հեռացաւ
արդեօք ուրուականը. և այդ վայրկենին
աչքերը մեռելի աչքերին հանդիպեցրին.
էլ չը կարողացաւ երեսը ծածկել, չը կա-

րողացաւ փակել աչքերը, խոյս տալ ու-
րուականի տեսքից, նրա ցուրտ հայեաց-
քից, որ սակայն այնքան ցաւ, այնքան
կսկիծ ունէր իր մէջ: Նրանք նայում էին
իրար լուռ թեամբ: Ոսկսի անչարժ էր իր
տեղում:

—Ի՞նչ ես ուզում, Ոսկսի, ասաց վեր-
չապէս Մարգարիտը. ինչու չես թողնում
որ իմ ցաւերի մէջ տապակուեմ գոնէ:

—Երկիր էք գնում:

—Գնում ենք դժոխք, գնում ենք ցաւերի
աշխարհ, գնում ենք բոց ու կրակի մէջ.
երանի քեզ, գնացիր պրծար, թող մեզ
գոնէ հանգիստ:

—Երանի ինձ... ինչու չես ասում՝
վայ ինձ. տես... և նա ցոյց տուեց իր
մերկ մասերը. վախ, կապտած, սարսա-
փելի. կնիկ, ցուրտ է, մրսում եմ, մրսում,
քնել չեմ կարողանում. ախ, կնիկ, ինչ-
քան սառն է էս երկրի հողը. իմ ոս-
կորները չեն տաքանում, տեղս հանդիստ
չէ, մենակ եմ, օտար եմ, պատան էլ
չունեմ. անասունած կնիկ, անպատան
մեռել ոմ էր տեսել աշխարհում. հողն

ինձ դրա համար տեղ չի տալիս, ամենքը պատան ունին, մեկ ես չունեմ: ես դո-ղում եմ, ծ, ինչքան սառն է էս երկրի հողը, մերը տաք է. կամ ինձ էլ տար, կամ տուր ինձ պատան.

—Ոակօ, չէ՞ քեզ պատանով թաղեցինք:

Մեռելը ժպտաց, յուրա, սպանիչ ժպտով, և Մարգարիտը տեսաւ այդ ժպիտն էլ. այդ սարսափելի էր, գոնե չը ժպտար. թող միայն արտասուէր, թող անիծէր, մեռելի անէծքը իր ժպտից ահաւոր չէ. բայց Ոակօն ժպտաց, ասես դիտմամբ:

—Պատանով թաղեցիք, բայց դու ա-ռար այդ պատանը, քո՛ ձեռքի աշխա-տանքով, քանի՞ տարի էս խեղճ ոսկոր-ներս քեզ պահելու համար մաշեցի, այ կնիկ. էդ բոլորը մի պատան էլ չէր ար-ժի. դու գնացիր պատան մուրացիր ինձ համար. ո՞վ է տեսել պատան մուրան. ա՛ռ, առ այդ պատանը. և նա դայրացած ձգեց ուսի կտաւը, որ ընկաւ, փռուեց նրա ոտների առաջ կազմելով տասնեակ ծալ-քեր.—Թող ես դողամ, չարունակեց նա, անտէր, անտիրական, իմ անքար, ան-

խոնկ դերեզմանում, էս երկրի սառն հողի մէջ:

—Ախր խոնկ էլ ծխեցինք, տերտերը բուրվառից թափեց վրադ:

—Տէրտերի բուրվառ՛ը, դո՛ւ էիր ածել այնտեղ, դո՛ւ էիր առել...

Մարգարիտը նորէն լռեց, ինչպէս դա-տապարտուած յանցաւոր:

—Անխոնկ մեռա՛ր... կրկնեց Ոակօն և դարձեալ ժպտաց այն սարսափելի ժըպ-տով, որ սառեցնում էր Մարգարտի ա-րիւնն իր երակների մէջ:

—Ես մեղաւոր եմ: ճչայ Մարգարիտը, գնա՛, ամէն, գնա՛. ես էլ չեմ երթայ եր-կիր, մինչև դու պատան ու խոնկ չու-նենաս. թող հոգուս պարտքը լինի. միայն դու գնա:

Բայց մեռելն ասես չէր լսում նրա խօսքերը, նրա աղերսը. նա չարունակեց պատմել իր ցաւերը.

—Ես խամ անթաղ եմ, այ կնիկ. ես թափառական եմ, գիշերները վեր եմ կենում և նստում եմ սառը փոսի եզրին. նայում եմ իմ ատոկին, նրան եմ պատ-

մում ցաւերս, դողում եմ, դողում եմ. աստղն էլ ցուրտ է, և ես արտասւում եմ։ Ախր դու թաղման վարձը չես տուել, գերեզմանս օրհնել էլ չես տուել. էլ ես ինչպէս հանգիստ քնեմ։ Օ՜, սառն է այս երկրի հողը, շատ սառն է. պատան էլ լինի, հագիս տաքանամ, խունկ էլ լինի, հագիս հանգստանամ, աղօթք էլ ասեն, հագիս խաղաղուեմ, բայց էլի թող իմ ընկերների պէս լինիմ, թո՛ղ գոնէ գիշերները չը դուրս գամ, թող միամ գոնէ փոսի մէջ, էնտեղ դողամ։ Մի մեծ ժայռ ճարիր, էնպէս, ինչպէս պոկուած է սարի կրծքից, այլանդակ ու ծանր, շա՜տ ծանր. սև՝ ինչպէս իմ սիրտը, կարծր ինչպէս աշխարհի սիրտը. դնել տուր այդ ժայռը գերեզմանիս վրայ, թող ճնշի անվերջ, անողորմ կերպով այս ցուրտ, ցաւոտ կուրծքս. թո՛ղ ճնշի յաւիտեան... առանց այդ քարի ես միշտ կը վերկենամ; էնտեղ էլ երթաս, էնտեղ կը գամ, էսպէս կը գամ, ճիշտ էսպէս։ Այ, կնիկ, Աստուած ունես, ո՛ւր ես ինձ էսպէս թողնում ու գնում. տուր ինձ գոնէ խունկ

ու աղօթք, քար ու պատան, կամ ինձ էլ տար. սառն է էս երկրի հողը, ա՜խ շատ սառն է... Իսկ էս, աւելացրեց նա, վերցնելով գետին ընկած կտաւը—տար և տիրոջը տուր. և նա թափով ձգեց այդ պատանը խրճիթի մէջ. կտաւը մի քանի ծալքեր արաւ և փռուեց քնած Գալօի վրայ։

Մարգարիտը ճչաց.

—Ի՞նչ ես անում, ա՛յ մարդ, պատանն ինչու ձգեցիր երեխի վրայ. և նա վեր ցատկեց թափով, որ չարագուշակ կտաւը խլի Գալօի վրայից. ձգեց ձեռները տարածութեան մէջ, և արթնացաւ քրտնքի մէջ կորած։ Ոսկօն չը կար, պատանը չը կար. ճրագը վաղուց մարել էր, խըրճիթը խաւար էր, չորս կողմը նայեց. երեսը խաչակնքեց, բայց սարսափը չանցաւ. երկիւղն ահագին էր. նա կրկին խարխափելով գտաւ Գալօին, գրկեց, համբուրեց, պինդ-պինդ կպաւ նրա կրծքին, որ լսի նրա շնչառութեան ձայնը, նրա կենդանութեան նշանը, և այդպէս լուռ կացաւ։

Քիչ յետոյ՝ լուսաբացին, հարևանն ե-
կաւ, դուռը թակեց, որ ճանապարհ ընկ-
նեն դէպի վաթան, բայց Մարգարիտն էլ
չէր գնում: իր ամուսնուն խունկ ու ա-
ղօթք, քար ու պատան էր հարկաւոր և
այն ոչ թէ մուրալով՝ այլ իր աշխատան-
քով, իր ճակատի քրտինքով, իր և իր
Գալօի աշխատանքով պիտի ձեռք բերէր:

III

Ամառ էր. Արարատեան հարթավայրի
սարսափելի ամառը. մինչօրէի արևը ճա-
ռագայթների փոխարէն ասես երկնքից
չիկացած երկաթի չառաւիղներ էր թա-
փում խանձուած դաշտերի, մրկուած
գիւղերի վրայ. երկիրը կարծես հևում
էր չոգի ձեռքից, օդը չնչել չէր լինում:
Ճանապարհների թանձր փոշին տաքացել
էր ինչպես վառ հնոցում: մերկ ոտներով
անհնարին էր քայլել. չրերն առուներում
գոլորշիանում էին և չտապ-չտապ փախ-
չում իրանց անհիւրընկալ, կանաչազարդ
ափերից, որ չուտով մայր գետի ծոցում
պով հանգիստ պտնեն: Օձերը դուրս էին

թափւում իրանց ձակերից, խմբերով դի-
մում դէպի առուներն իրանց ծարաւը
յագեցնելու և ապա չտապով յետ էին
գալիս ոլոր-մոլոր և կուտապ դառնում
հնձուորի խրձի տակ: Դաշտերում տեղ-
տեղ միայն կանաչներ էին երևում. ծնա-
յածը դեղին էր. ցորենի արտերը մա-
նաւանդ վաղուց էին հասունացել, չորա-
ցել, հասկերն ինչպես հնոցի վրայ բո-
ված՝ կռնձուել, ցած էին կախել գլուխ-
ները, բայց հունձը դանդաղութեամբ էր
առաջ գնում: հնձուորներն օրուայ մեծ
մասն անց էին կացնում խրձերի ստուե-
րում: անհնարին էր մանգաղ չարժել.
մարդիկ վառւում էին չոգից ու ծարա-
ւից: Դաշտերում ոչ մի չչուկ, ոչ մի
թռչնի ձայն, բացի այն միակերպ, ձաղ-
տուկ բզզոցը, որ չը գիտես որ ոլորմելի
միջատի տարօրինակ երգն է այդ տարօրի-
նակ ժամին: Սակայն այդ սարսափելի
չոգն ասես թէ չէին զգում ամենևին այն
երկու հոգին, այն կինն ու երեխան, ո-
րոնք մեն-մենակ դաշտի տօթակէզ ա-
մայութեան մէջ դանդաղութեամբ անց-

նում էին արտից արտ, ուր գործել էր հնձուորի մանգաղը, ուր փռուած էին խուրձերը։ Երկու հասկաքաղեր էին նրանք, Մարգարիտն ու Գալօն, որոնք այդ անտանելի շոգին հաւաքում էին «խոզանների» [1] մէջ թափթփուած հասկերը և ածում այն տոպրակների մէջ, որոնք կախուած էին իւրաքանչիւրի թիկունքից։ Արեւն էր այրում վերեւից իր կիզիչ շողերով, տօթն էր խեղդում կոկորդը չորացնելով, մէջքերն էին ցաւում անդադար բարձր ու ցածր անելուց, փշերն ու ցողունների սուր մնացորդներն էին ծակոտում նրանց մերկ ոտները, որոնք ուռած էին ու բորբոքուած։ Այս բոլորի վրայ ուշք չէին դարձնում մայր ու որդի, ասես թէ չէին էլ զգում. նրանք յափշտակուած էին իրանց աշխատանքով. հասկեր էին փնտռում ուշադիր հայեացքով, մէկիկ մէկիկ վերցնում և լցնում էին իրանց պարկերի մէջ սպանիչ դանդաղութեամբ։ Քանի՜ անգամ պիտի կռանան ու բարձրանան այդ ուժասպառ մէջքերը, քանի՜

1) Հնձուած արտը խոզան է կոչւում.

սուր փուշեր պիտի տնկուեն ճաքճաքոտած, արիւնակալած մատների ծայրին, քանի արտերի մարգեր պիտի անցնեն մի ծայրից միւս ծայրը երկնքից թափուող բոց ու կրակի տակ, մինչև որ լցուեն պարկերը, և քանի այդպիսի պարկեր են հարկաւոր, որ թակելով՝ հասկերից ցորեն ստացուի և այդ ցորենի գնով մի թշուառ պանդուխտ խունկ ու աղօթք, քար ու պատան ունենայ։ Օ՜, գիտէր հնձուորն արդեօք, որ իր ձեռքից անզգուշութեամբ կամ անհոգութեամբ դուրս պրծած ամեն մի հասկ երախտագիտական զգացմունքով է լցնում այս խեղճերի սրտերը, մոռացնում է իրանց կրած ցաւերը։

Արեւը թեքուեց դէպի իր մուտքը. հնձուորները վերկացան իրանց գործը վերսկսելու. միայն մայր ու որդի դեռ շարունակում էին հասկաքաղը. տոպրակները մօտ էին լցուելու, երբ մայրը կամացուկ գլուխը բռնեց ու նստեց։

—Մարէ՛, էլի՞, հարցրեց Գալօն ցաւակից տխրութեամբ։

—Հա՛, քե մեռնիմ; էլի դողս բռնեց. ջո՜ւր, Գալօ, ջո՜ւր։

Երեխան գլխի «թասակը» հանեց, վազեց դէպի մօտակայ առուն, ջուր ածեց գլխարկի մէջ, վազէվազ յետ եկաւ, մօր դողդոջուն շրթունքներին մօտեցրեց. սա ագահութեամբ ծծեց և գլուխն արտի թմբի վրայ դնելով՝ սկսեց դողալ, դողալ...

—Ջո՜ւր... որդին կրկին ջուր բերեց. հիւանդը նորէն խմեց տաք հեղուկն առանց կարողանալու մեղմել իր այրող ծարաւը, հանգցնել ներսի կրակը։

Ամրան դեռ սկզբներից Մարգարիտը տառապում էր տենդով. լեռնային երկրի օդին ու ջրին սովոր կանացի կազմուածքը չը դիմացաւ օտար երկրի սպանիչ, թունաւոր կլիմային։ Ամենայն օր ճաշից յետոյ ճիշտ միևնոյն ժամին պարբերական տենդը այդ դժբախտ կնոջը գետին էր գլորում օր—աւուր աւելի և աւելի մաշելով, աւելի ուժասպառ դարձնելով նրան։ Չը նայելով իր այդ հիւանդութեան, հաւատարիմ իր հանդիսաւոր ուխտին, որ նա արել էր այն սարսափելի գիշերը,

Մարգարիտն ամենայն օր դաշտ էր գնում հասկաքաղի՝ Գալօի հետ, մինչդեռ Սիմօնը և Ոսկօն մնում էին տանը, կամ աւելի շուտ փողոցներում, մի քանի պատառ հաց էին հաւաքում դռներից, որ երեկոներն ամենքը միասին ուտեն։ Շատ ծանր օրեր անցան այս ձևով և Մարգարիտը շարունակում էր աշխատել։ Որևէ արտում, որևէ թմբի վրայ կիզիչ արևի տակ տենդով տառապելուց յետոյ, իրիկնապահին նա դաշտերից դէպի տուն էր ուղղում իր քայլերը Գալօի հետ, բայց միշտ մի-մի տոպրակ հասկերով լի ուսերին։ Դաշտերից մինչև գիւղ ճանապարհը երկար էր նրա համար. ոտքերը հազիւ էին շարժւում. բայց երբ տեսնում էր իր դառն աշխատանքի պտուղը, երբ զգում էր իր մէջքին հասկերով լի տոպրակի ծանրութիւնը, նա մոռանում էր կրած տանջանքները, մոռանում էր իր թուլութիւնը և գոհ սրտով շարունակում էր իր ճանապարհը դէպի տուն, ուր դռանն իրար մօտ նստած՝ սպասում էին

նրան Սիմոնը և Ուսկան, փչչերում լցրած չոր հացի պատառներ։

Այսպես անցան օրեր ու շաբաթներ։ Անցաւ նաև ամառը. վրայ հասան աշնանային ցուրտ, մառախլապատ օրերը. թըխպոտ երկնքից այժմ յաճախ էր մաղւում մանր անձրևը, որ այնպէս վհատեցուցիչ, տխուր է լինում սովորաբար։ Մարդաբիտի վիճակն այժմ աւելի ծանրացաւ. կամաց-կամաց նա նոյնիսկ անկարող էր լինում խրճիթից դուրս գալ և ամբողջ օրեր անց էր կացնում թոնրի չրթին։ Մեծ դժուարութեամբ նա կարողացաւ վերջապէս ամարային տօթերին ձեռք բերած ցորենը՝ դրամի վերածել։ Մօտեցաւ ժամանակը, երբ նա պիտի ազատուէր յանձն առած պարտքից։ Մի առաւօտ նա վերկացաւ վերջապէս, այժ գործ դրեց և սկսեց քայլել դէպի շուկան և կանգ առաւ այն խանութի առաջ, որտեղից Գալօն բերել էր հօր պատանը։ Բազմութիւնը շատ էր ներսում, առևտուրը կէնդանի։ Մանել, թէ չը մտնել. մտածում էր նա. բազմութիւնը նրան վախեցնում

էր, մի քիչ էլ կանգնեց, բայց չարունակել չէր կարող այդ կացութիւնը. աչնան սառն հովը նրան մրսեցնում էր, թոյլ ոտները դողում էին, ուստի նա մօտեցաւ և դուռը կամացուկ հրեց, ներս մտաւ և կանգնեց անշարժ։ «Ողորմութիւն խընդրող է», մտածեցին ամենքը և խանութի աշակերտը մի քանի կոպէկ դրամ մեկնեց դէպի Մարդարիտը։

—Ողորմութիւն չեմ ուզում, չէն մնաք. Ատուած ձեր մէկը հազար անի, ես ձեր փողն եմ բերել, ողորմութիւն չեմ ուզում, կրկնեց նա, վախենալով թէ իրան չը հասկացան։

—Ի՞նչ փող։

—Ձեր տուած պատանի գինը. տղաս է տարել պատանը։

Խանութի տէրը մնաց ապշած. այս դղրդուած, կմախք դարձած աղքատ կինը, այս խղճալին ողորմութիւն չէր ուզում, դրամը մերժում էր և ինքն էր դրամ բերել. յաճախորդներն էլ զարմացած ու հետաքրքրուած չըվազատեցին այս տարօրինակ աղքատին։

—Բայց, պատանը մենք ձրի ենք տուել, մեր վարձքին ենք տուել։

—Ճիշտ ասաք, բայց ես չեմ կարող. իմ մեռելը մեղք է, ուրիշի պատանի մէջ մեռել չի դինչանայ, առէք ձեր փողը, Աստուած ձեր մէկը հազար անի։

—Ա՛յ, կնիկ, փողը պահիր երեխանեւրիդ համար. ասացին այս ու այն կողմից։

—Չեմ կարող, չեմ կարող. երեխանեւրիս Թող Աստուած պահի, առէք ձեր փողը, ի սէր Աստուծոյ առէք. աղերսում էր Մարգարիտը։ Սակայն ի գո՛ւր, վաճառականը յամառութեամբ մերժում էր, ասես թէ այդ դրամն արեան գին լինէր նրա համար. Թւում էր, թէ նա վախենում էր այդ դրամից, վախենում էր ձեռք դիպցնել, որովհետև մտածերը կ'այրուէին. պատանի գին էր, աղքատի պատանի գի՛ն։

Մի տարօրինակ պայքար էր կատարւում այդ ժամին այս աղքատ, գզգզուած կնոջ և վաճառականի մէջ. պայքարն ա՛ռարկան մի չնչին գումար էր, մի քանի արշին պատանի գին, որ հաւասարապէս

անտանելի էր երկու կողմին էլ. կինն աշխատում էր ազատուել այդ դրամից իր մեռած տղուն մարմնին հանգիստ տալու, իր հանգիստը ուխտը կատարած լինելու համար. վաճառականը նոյնպէս աշխատում էր ազատուել այդ դրամից, որովհետև նա հաւատացած էր, որ Թշուառի պատանի գինը իր գործին մի ծանր անյաջողութիւն կը բերի, որ ինքը կը սնանկանայ, եթէ այդ չորացած ձեռքին դիպած Թէկուզ մի հատիկ կոպէկ իր դրամարկղն ընկնի։ Ո՛չ մէկը միւսի ներքինը հասկանալ չէր կարողանում և այս պատճառով աւելն մէկը զարմացած էր իր հակառակորդի անհասկանալի յամառութեան վրայ։ Մարգարիտը կրկին և կրկին աղերսեց, որ դրամն ընդունեն. նա նոյն իսկ արտասուեց. որչափ էր չարչարուել այդ դրամը ձեռք բերելու համար, այժմ ինչու չեն ընդունում, չէ՞ որ իր հալալ աշխատանքն է, իր առողջութեան գինն է, իր կեանքի մի մասն է, որով կամենում է իր ամուսնու յաւիտենական հանգիստն ապահովել. «Տէր Աստուած,

մրմնջում էին նրա չրթունքները արտա-
սուքների միջից,—մի՞թե ապքսան իրա-
ւունք չունի նոյն իսկ դերեզմանում հան-
գիստ լինելու»։

Տեսարանը ցաւալի էր. ամենքը զգա-
ցուած էին, վաճառականը նոյնպէս. բայց
և այնպէս իր ուժից վեր էր համարում
ընդունել այդ դրամը, նա դողում էր
պատանի դնից։ Տեսնելով՝ որ իր բոլոր
չանքերն ի դուր անցան, Մարգարիտը
վերև նայեց բացականչելով՝ «Աստուած,
Դու վկայ եղիր». ապա ձեռքի արծա-
թեայ դրամները ձգեց բազմութեան ա-
ռաջ և դուրս գնաց խանութից։

Հասաւ նաև ս. Խաչի մեռելոց օրը.
մեծ ու փոքր, թարմ կամ հին հոդաթըմ-
բերի վրայ բարձրանում էին զանազան
ձևի ու մեծութեան քարեր, անուաչ յուշ-
արձաններ ունայն կեանքերի։ Բայց ոչ
մի քար այնպէս մեծ չէր, ինչպէս այն,
որ ծածկում էր մի մենաւոր դերեզման.
դա Ոսկօի դերեզմանն էր։ Մարգարիտը
վաղուց բերել էր տուել այդ քարը սա-
րից, իսկ և իսկ Ոսկօի ուզածն էր՝ «սև՝

ինչպէս իր սիրտը, կարծր ինչպէս աշ-
խարհի սիրտը», պանդխտի դերեզմանն
էլ չէր կորչի, չէր անյայտանայ. նա անյի-
շատակարան չէր։ Մնում էր խոնկն ու
ազօթքը. ուր էր Մարգարիտը։ Այժմ նա
ծանր հիւանդ էր. չուկայից վերադառ-
նալով՝ նա պառկեց և էլ չը վերկացաւ.
արդէն քանի օր էր, որ տանից դուրս
գալ չէր կարողացել. ուժասպառուած,
հիւծուած կմախք էր դարձել նա։ Բայց
ինչպէս և լինէր, այդ օրը նա ուխտել էր
դերեզմանատուն գալ. վաղուց անձկու-
թեամբ էր սպասում նա այդ «մեռելո-
ցին»։ Ի՞նչպէս գնալ. դերեզմանատունը
մօտ չէր, ինքը մենակ ու թոյլ, Գալօն էլ
չը կար գնէ, որ ձեռքից բռնած տանէր
մօրը. նա աշնան սկզբից հօտաղ էր գնա-
ցել։ Ձարը կտրած՝ հիւանդը վերկացաւ,
և սկսեց դանդաղութեամբ, մրմնջնի քայ-
լերով առաջ շարժուել մի փայտի վրայ
յենուած. նա վճռել էր ինչպէս և լինի
դերեզմանատուն հասնել, տեսնել այն
հսկայ քարը իր մեռելի վրայ. օրհնել
տալ վերջին անգամ իր աչքի առաջ, վճա-

րել տէրտէրին Թաղման վարձ և յետոյ Թող լինի, ինչ լինելու է։ Խրճթիից մինչև դերեզմանատուն, դա ամբողջ ճանապարհորդութիւն էր նրա համար, և այն՝ տաժանելի ճանապարհորդութիւն. երբ քայլեց, քունի անգամ նստեց, հանգստացաւ. կրկին քայլեց և վերջապէս հեռուից տեսաւ դերեզմանատունը. ամեն կողմից քարէքանուած էր խնկի ծուխը. ոչ մի մեռել մոռացուած չէր, միայն Ոսկան էր սպասում մի խնամող ձեռքի. ժամերը անցան, Մարգարիտը վերջապէս հասաւ։ Թունկ էլ ունէր, կրակի վրայ ածեց. նուիրական ծուխը ոլոր-մոլոր բարձրացաւ դէպի երկինք, տանելով իր հետ նաև սգաւոր այրեի աղօթքի մրմունջները իր ամուսնու յաւիտենական հանգստեան համար։ Քահանան էլ եկաւ, դերեզմանն էլ օրհնեցին։ Վերջում հիւանդ կինը օրօրուելով մօտեցաւ քահանայի աւետարանին և պինդ-պինդ համբուրելով՝ վրան դրեց մի քանի արծաթ դրամ։

Զարմացած քահանան ապշած նայում էր մերթ դրամին, մերթ կնոջը, հասկա-

նալ կամենալով՝ թէ ինչ է նշանակում այդ։

—Թաղմելէն է, տէրտէր, աչիդ մեռնիմ, իմ մեռելի թաղմելէն է։

—Ա՛յ, կնիկ, քեզանից ոմն է թաղմելէ ուզում։

—Տէրտէր, Աստուած է վկայ, արդար վաստակ է, ողորմութիւն չէ. չեմ էլ գոդացել, մատներովս եմ աշխատել։

—Լաւ ես արել, որդի, որ աշխատել ես. օրհնած, պահիր երեխաներիդ տուր. և քահանան աւետարանի վրայից քարի վրայ ածեց դրամներն ու հեռացաւ։

Մարգարտին թուաց, թէ քահանան իր դլխին մի սարսափելի հարուած տուեց. աշխարհը կարծես մթնեց նրա համար. դլուխը պտոյտ եկաւ, նրա ոտները դողացին և նա ընկաւ ամուսնու դերեզմանի վրայ նուաղած ու դլուխը դրեց քարի վրայ.

—Չէն վերցնում... էնտեղ էլ չը վերցրին... էստեղ էլ չեն վերցնում... հողն աղքատի դլխին...

Քահանան չը հասկացաւ անշուշտ, թէ

Ինչ ծանր վերք հասցրեց այս կնոջ առանց այն էլ ցաւոտ սրտին՝ մերժելով նրա լուման։ Դեռ երբէք ողորմութիւնն այդ աստիճան անմիտ, աննպատակ, նոյն իսկ անսիրտ չէր եղել։ Ինչ յոյսերով էր սպասում խեղճ այրին այդ «մեռելոցին», իր ցաւերի մէջ դա նրա մխիթարութիւնն էր, ինչ օրով հասաւ գերեզմանատունն։

Մարդիկ կամաց-կամաց ցրւում էին գերեզմանատնից, ոմանք կարեկցական, ուրիշներն անտարբեր հայեացք էին ձգում դէպի այս կինը, որ շարունակում էր կռացած մնալ իր սիրելու տապանաքարի վրայ, բայց ոչ ոք չը կարողացաւ հասկանալ, որ այդ օրը գերեզմանատունում կիսուած բոլոր վշաերը հաւասար չէին այդ սգաւորի վշին. չը կար մի սիրտ՝ որ այնքան խորը կերպով ցաւած և այնպէս անսիրտ կերպով վիրաւորուած լինէր։

Ժամեր անցան. սգաւոր այրին անշարժ ընկած էր քարի վրայ. խունկը դեռ ծխում էր նրա գլխին մօտիկ, բայց այժմ ոչ թէ աղօթք ու գոհութիւն, այլ հառաչանք, միայն հառաչանք էր տանում դէպի Աստ-

նակալի աթոռը, արհամարհուած խեղճութեան հառաչանքը, աշխարհին անհասկանալի, անծանօթ ցաւերի հառաչանքը։ Արևը մայր մտաւ, կամաց-կամաց խաւարն իջաւ երկրի վրայ. լռութիւնը տիրեց ամեն կողմ, գերեզմանական լռութիւն, որ վրդովւում էր միմիայն մենաւոր այրուի թռյլ, խղճուկ հեծկլտանքներով։ Աշնանային երեկոյեան հովը փչեց, ցուրտ էլ էր. Մարդարիտը փորձեց վերկենալ, բայց ուժասպառ կրկին ընկաւ գերեզմանի վրայ. մոռացուած էր խեղճ այրին. սարսափը տիրեց նրան. խաւարի մէջ մեռելները մեկիկ վեր էին կենում և ցցւում իրանց քարերի վրայ երկար-երկար. միայն Ոսկան չը կար, նա անշարժ էր իր քարի տակ։ Մարդարիտը փակեց աչքերը, բայց տեսնում էր ամենքին. ցրտի ու սարսափի դողը անցաւ նրա մարմնով. նա կծկուեց, պինդ-պինդ կպաւ քարին. առես դա իր ամուսինը լինէր, որի գրկում պաշտպանութիւն էր փընտռում. քարը ցուրտ էր, չորրը խաւար. սարսափելի... երկինքը տեսնում էր, թէ

ինչ էր կատարում ներքևում. բայց անտարբեր էր թարթում իր փայլուն աչքերը...

Այդ երեկոյ Սիմոնն ու Ուսկօն մենակ մնացին խաւար խրճիթում. երկար սպասեցին, արտասուեցին, «մարէ» կանչեցին, բայց մարէն չը կար ու չը կար... Սիմոնը գիտէր, որ մայրը դերեզմանատունն գնաց, Ուսկօին առաջարկեց ձեռք ձեռքի բռնել և գնալ մարէին գտնել. նրանք կամացուկ բաց արին խրճիթի դուռը, նայեցին դէպի դուրս. խաւարը սարսափելի էր. հազար ու մի աչքեր էին փայլում այս ու այն կողմում. երկուսն էլ միաժամանակ ճիչ արձակեցին, մէկ էլ «մարէ» կանչեցին և յետ փախչելով խրճիթ՝ ընկան իրար գրկած և լուռ։

Լուսաբացին անցորդները գտան Մարգարիտի դիակը. ամուսնու դերեզմանի վրայ և այնտեղ էլ հէնց ամուսնու կողքին թաղեցին։ Խունկ ու աղօթք, քար ու պատան չունէր Մարգարիտը. նա անտէր-անտիրական մեռել էր։

Ամիսներ անցան. գաղթականների մի այլ խմբի հետ վաթան էր վերադառնում Գալօն քրոջը չալակած և եղբօր ձեռքից բռնած։ Հին սերունդը չը կար այլ և. Թշուառութեան անապատում նա կորաւ, անյայտացաւ, օրպէս ցոհ մի դարաւոր քաւութեան։ Ո՞ւր էր գնում այս նոր սերունդը. արդեօք դէպի երիքո՞վ, թէ Բաբելոնեան գետերի ափերին՝ Սիօնը ողբալու։

1899 թ.

ՑԱՆԿ

1. ՍԵՒ ՕՐԵՐ 3
2. ՄԱՍԻՍԸ (Աւանգաւթիւն) . . . 199
3. «ԽԱԽԱՐԵՄ ԼՈՒՍԻՆ» 247
4. ԴԱՐԱԻՈՐ ԿԱՂՆԻՆ 271
5. ԴԱՐՁԸ 301

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0321472

18. 447.